

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА**

**ІСТИТУТ ІСТОРИЧНОЇ ОСВІТИ
КАФЕДРА ІСТОРИЇ УКРАЇНИ**

**ТЕОРЕТИЧНА СПАДЩИНА
МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА
В СУЧАСНИХ ВИМІРАХ**

**ЗБІРНИК
статей викладачів кафедри історії України
НПУ імені М.П. Драгоманова**

Київ – 2011

УДК 94 (477) (282)
ББК 63.3 (4Укр) я431
Т 33

*Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історичної освіти
Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова
(протокол № 11 від 8 червня 2011 р.)*

Теоретична спадщина Михайла Драгоманова в сучасних вимірах:
Збірник статей викладачів кафедри історії України НПУ імені
М.П. Драгоманова / Національний педагогічний університет імені
М.П.Драгоманова. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2011. –206 с.

До збірника увійшли наукові розвідки викладачів кафедри історії
України, присвячені життєвому шляху та багатогранній діяльності видатного
мислителя і громадського діяча Михайла Петровича Драгоманова.

Редакційна колегія:

Борисенко В. Й. – доктор історичних наук, професор
(головний редактор)

Сегеда Р.А. – кандидат історичних наук
(відповідальний редактор)

Члени редколегії:

Іванова Л.Г. – кандидат історичних наук, професор

Двірня К.П. – кандидат історичних наук, доцент

Візер С.О. – кандидат історичних наук, доцент

Рецензенти:

Виговський М.Ю. – доктор історичних наук, професор

Гуржій О.І. – доктор історичних наук, головний науковий
співробітник Інституту історії України НАН України

© Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова, 2011

ПЕРЕДМОВА

Національний педагогічний університет є провідним центром наукових досліджень серед вищих навчальних закладів України, в якому одне з пріоритетних місць займає ґрунтовна розробка науково-теоретичної спадщини великого мислителя і громадсько-політичного діяча Михайла Драгоманова. Безумовно, це була непересічна особистість та надзвичайно активний й різноплановий діяч, що увіковічнив себе численними історичними та науково-публіцистичними творами, присвяченими найзлободеннішим проблемам історії та тогочасності.

XIX ст. заклало основи наукового бачення в розвитку вітчизняної філософії, історії, мовознавства, політології та дало цілу плеяду мислителів світового рівня, і Михайло Драгоманов посідає серед них гідне місце. Коло його інтересів охоплювало різноманітну проблематику від широкомасштабних історичних досліджень до федералістичного устрою Російської держави, в складі якої мала перебувати і Україна. Михайло Драгоманов був не просто науковим теоретиком, він щиро переймався реальними проблемами суспільства, в якому жив. Сучасним науковцям поле його діяльності здається неосяжним, надзвичайно важливими є ідеї майбутнього Української держави, які можна екстраполювати на сучасний ґрунт.

Представлений збірник наукових розвідок викладачів кафедри історії України Інституту історичної освіти відображає погляди науковців незалежної Української держави та національні інтереси українського народу, що знайшли обґрунтування у теоретичному надбанні Михайла Драгоманова. Збірник містить аналіз націоісторичних та суспільно-політичних публікацій з наукової спадщини Михайла Драгоманова і буде цікавий для широкого кола науковців та студентства.

НАЦІОІСТОРИЧНА СПАДЩИНА МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА

В. Й. Борисенко

М.П. ДРАГОМАНОВ ЯК ІСТОРИК

Становлення М.П. Драгоманова як історика відбувалося під впливом родинних традицій і того зовнішнього середовища, в якому він перебував у дитячі та юнацькі роки. Як писав пізніше сам М.П. Драгоманов, його рід походив з «української старшини», представники якої отримали дворянське звання. Письменниця Олена Пчілка (сестра Михайла Драгоманова. – Авт.), згадувала, що засновником роду Драгоманових був якийсь «заволока з Греччини» ще за часів Б. Хмельницького. За знання грецької мови, досить поширеної у середньовіччі по всій Європі та Малій Азії, його часто використовували як перекладача (драгомана. – Авт.) в переговорах з представниками зарубіжних країн. За перекладацьку діяльність «заволоці» за тодішнім козацьким звичаєм дали прізвисько «драгоман», яке згодом стало вживатися як офіційне прізвище. У ході трудової діяльності та громадського спілкування Драгомані почали українізуватися – одружуватися з українками, переймати місцеві звичаї та обряди, називати своїх дітей українськими іменами.

У першій половині XVIII ст. родина Драгоманів мешкала у Переяславському полку. Її глава Степан (Стефанус) у 40-х роках працював управляючим маєтків генерала Вишневецького, а потім відкупником по збору податків у Переяславському полку. Одружився на козачці з Переяслава. Як придане за дружиною отримав житловий будинок у місті, землю на ринку для ведення торгівлі, пусте місце для млина на р. Трубіж, а також пахотне поле «в другій сотні днів до ста» (приблизно 80 десятин. – Авт.) [1]. За рекомендацією Генеральної Військової канцелярії був обраний війтом Переяслава (1756 – 1763), активно займався підприємницькою діяльністю. Але через конфлікт з місцевим полковником Сулимою та іншою полковою старшиною, які все

більше наступали на права магістрату, був усунутий з цієї посади. Розорився, мусив проживати з сім'єю в чужих людей, переїхав до Гельмязова і мешкав у обійсті гельмязівського писаря Панкевича, де в 1768 р. і закінчив свій життєвий шлях. Подружжя мало щонайменше трьох дітей, синів Григорія, що в 70-х роках служив у земському суді в Глухові, молодшого Якіма і сестру, до якої в Полтаву й переїхала вдова.

Дід М.П. Драгоманова Яким Степанович Драгоман (1755 р.н.) служив військовим канцеляристом Генеральної військової канцелярії, а в 1788 р. отримує почесне звання «абшитованого (у відставці. – Авт.) військового товариша Гадяцького полку», яке надавалося або після служби військовим канцеляристом, або ж просто за належність до заможної міщанської верхівки. Це звання прирівнювалося до посади сотника й виводило його носія з під юрисдикції сотенної старшини. Мав 53 підданих селян. У 1790 р. отримав військовий чин поручика. Активно вписувався в імперську суспільну ієрархію, отримав дворянство, звання колезького асесора, що відповідало чину восьмого класу «Табеля про ранги» Російської імперії, часто іменував себе «Аким Драгоманов» [2]. Чин колезького асесора відповідав офіцерському чину прем'єр-майора й передбачав звертання «ваше високоблагородіє». Яким Степанович Драгоманов успішно господарював, одружився з дочкою судді Гадяцького полку Ганною Яківною Колодяжною. Сам суддя Колодяжний був людиною далеко не бідною, мав кілька маєтків, у тому числі у Монастирських Будищах (тепер Великі Будищі. – Авт.), а у Гадячі «двір новий на 72 сажні з огорожею». На 1790 р. подружжя мало синів Івана, Олексія, доньок Олену і Параску. Сім'я проживала у Великих Будищах. Я.С. Драгоманов дбав про добре виховання, освіту своїх дітей, готував синів до життя в столиці Російської держави.

Батько Михайла Драгоманова Петро Якимович народився у Великих Будищах, дістав добру освіту в місцевих навчальних закладах, а потім був відправлений батьком для її підвищення і цивільної служби в Петербург. У російській столиці Петро як і тисячі інших молодих вихідців з багатих старшинських сімей, до речі, на початку ХІХ ст. у Петербурзі проживало понад 132 тис. українців з шляхетних родин, окунувся в світське життя, підтримував зв'язки з українською громадою, жваво цікавився

літературою, поезією, історією держави. Петербурзький період життя батька Михайла Драгоманова тривав приблизно до кінця 30-х років, коли він змушений був повернутися на Батьківщину найімовірніше зі смертю Якіма Степановича.

На цей час у батьківському маєтку у Великих Будищах господарював старший брат Петра Олексій і проживав середульший брат Яків (1802 або 1803 – бл. 1840 рр.), який за участь у Товаристві об'єднаних слов'ян зазнав різних покарань, а потім поселився в садибі батька. За заповітом покійного Якіма Степановича господарство в Будищах дісталось старшому брату Олексію, а на свою долю від батьківської спадщини Петро Якимович купив садибу в одного гадяцького міщанина з готовим будинком і переїхав до Гадяча. Петро Якимович одружився з дочкою місцевого поміщика Єлизаветою Іванівною Цяцькою. По своїй материнській лінії вона належала до давнього козацько-старшинського роду Стишевських, представник якого Мартин Стишевський на початку 1729 р. претендував на один з постів генеральної старшини Гетьманщини [3]. Єлизавета Іванівна мала за собою 140 десятин спадкової землі у Гадяцькому повіті Полтавської губернії, а пізніше придбала з допомогою свого батька Івана Прокоповича Цяцьки ще 200 десятин, що дозволяло утримувати досить велику сім'ю, в якій підростали шестеро дітей.

У Гадячі в сім'ї нащадків славних козацько-старшинських родів і народився Михайло Петрович Драгоманов (6(18) вересня. 1841 – 2. VII. 1895). День народження М. Драгоманова часто визначається неправильно. У Радянській енциклопедії історії України – 30 вересня 1841 р., «Большой Советской энциклопедии» і «Большой энциклопедии русского народа», Вікіпедії – 18 вересня за старим стилем і 30 вересня за новим стилем, у двотомнику літературно-публіцистичних праць М. Драгоманова 1970 р. видання – 18 вересня невідомо якого стилю. Існують й інші датування, в своїй основі безпідставні. Навіть у найновішому Енциклопедичному словнику «Історія України» 2008 р. видання подається дата його народження – 18 (30) вересня.

Такий різнобій у датуванні дня народження М. Драгоманова вносить плутанину в його біографію, що часто призводить до різних непорозумінь. Щоб зняти їх звернемося в Державний архів м. Києва, де зберігається свідоцтво про народження М. Драгоманова. Подаємо його оригінал.

СВІДОЦТВО

Згідно з указом його і. в. Полтавська духовна консисторія слухали прохання поміщика чиновника 8 класу Петра Драгоманова про видачу метричного свідоцтва про народження його сина Михайла. Народився він місті Гадячі в Соборно-Успенській парафії 1841 року вересня 6 дня й учинену в архіві цієї консисторії довідку, на якій виявилось: у метричній міста Гадяча Соборно-Успенської церкви за тисяча вісімсот сорок перший рік книзі під № 19 у записці так: «вересня шостого числа гадяцького повітового суду у засідателя чиновника 8 класу і кавалера Петра Іоакимова Драгоманова й законної дружини його Єлизавети Іванової⁵, обоє православного сповідання, народився син Михайло. Хрестив священник Василь Сильвестрів того місяця шістнадцятого числа. Хрещеними батьками були: колезький секретар Петро Іванів Цяцька й титулярна радниця Марія Антоніва Рощаківська»

Ухвалили і його преосвященство Ієремія єпископ полтавський і переяславський і кавалер затвердив: за прописом архівної довідки, видати поміщикові чиновникові 8-го класу Петрові Драгоманову на підставі 1426 статті дт. зведення законів поточного 1849 року при списку про народження сина його Михайла метричного свідоцтва. Внаслідок чого воно й дано. Червня 16 дня 1850 року.

Архимандрит Феофан

Секретар Олександр Нечаєв

Столоначальник Дмитро За [...]б .

У цього свідоцтва Полтавської духовної консисторії печатка.

Державний архів м.Києва. Ф. 16. Оп. 303. Спр. 41, Арк. 31-31

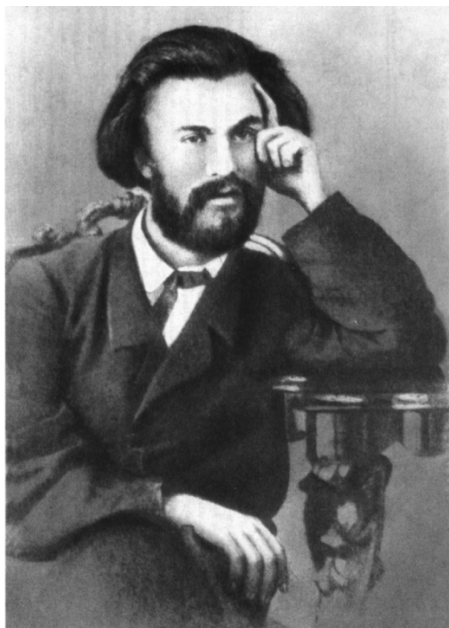
зв.

Оригінал. Переклад з російської

І це не останнє свідчення недостатнього знання громадськості України з особистістю видатного мислителя, причина якої полягала не стільки у відриві його від своєї Батьківщини, оскільки у несприйнятті його вчення радянським режимом. Прикладів цього достатньо, досить згадати переслідування відомої письменниці Р.П. Іванової в 70-х роках ХХ ст. за її монографію про суспільно-політичні погляди М.П. Драгоманова.

Чимало сучасників, у тому числі й видавців, плутають фотографічне зображення М.П. Драгоманова з зображенням іншої людини. Ця суперечність була внесена в двотомнику літературно-публіцистичних праць М.П. Драгоманова 1970 р. видання, де в першому томі вміщено портрет М.П. Драгоманова, а в другому – невідомого, досить схожого на нього молодого чоловіка в окулярах. Ще тоді в окремих письменників і науковців зародилися сумніви в тотожності обох портретів, відбувалися дискусії з цього приводу. Але оскільки тоді не вдалося встановити особу в окулярах на портреті, то справа так нічим і не завершилася. Так обидва портрети й співіснували як портрети М.П. Драгоманова.

Тільки після здобуття Україною державної незалежності й поверненню Київському державному педагогічному університету ім. М.О. Горького імені М.П. Драгоманова мені стало можливим зайнятися цим питанням. Після тривалих пошуків я встановив, що портрет молодого чоловіка в окулярах належить молодому ботаніку І.І. Шмальгаузену. Про це я помістив у 1991 р. замітку в г. «Вечірній Київ» під назвою «Де справжній Драгоманов?». Але час пройшов, багато чого забулося, г. «Вечірній Київ» не мала загальноукраїнського поширення і несправжній портрет М.П. Драгоманова знову почав тиражуватися у різних виданнях. Зокрема, він вміщений на обкладинці книги львівського автора Н. Горбача під претензійною назвою «Справжній Драгоманов» 2008 р. видання і навіть у рецензії на неї в університетській газеті НПУ імені М.П. Драгоманова «Педагогічні кадри» (2011, № 3). Щоб унаочнити відмінності у двох портретах поміщаємо ліворуч портрет М.П. Драгоманова, праворуч – І.І. Шмальгаузена.

М.П.Драгоманов

І.І.Шмальгаузен

З дитячих років М. Драгоманов перебував під сильним впливом свого батька. Той не стільки займався господарством, передоручивши це дружині Єлизаветі Іванівні, скільки захистом у судах інтересів селян, козаків, рекрутів тощо, за що накликав на себе незадоволення повітового чиновництва і частини поміщиків.

Петро Якимович цікавився громадським життям Російської імперії, перевіз з Петербурга свою бібліотеку, виписував центральні періодичні видання й серед них журнал «Библиотека для чтения», газету «Санкт-Петербургские ведомости» та різні альманахи, зміст яких ставав доступним й іншим членам сім'ї.

Як пізніше згадував Михайло Драгоманов, інтерес до читання прищепив йому батько, він же передав йому й накопичену духовно-інтелектуальну спадщину. Тому й навчатися Михайлу в Гадяцькому повітовому училищі (1849 – 1853) було досить легко. Він добре вчився, отримував в нагороду різні книги й одночасно розширював свій кругозір читанням книг з батьківської бібліотеки. Саме у шкільному віці у нього проявився підвищений інтерес до історії, він двічі перечитав «Историю Государства Российского» в 12 томах російського історика М. Карамзіна, доведену до 1611 р. включно [4]. Сам факт опанування дитиною такого дванадцятитомного фоліанта свідчить про неабияку зацікавленість Михайла історичною тематикою й одночасно наявність й інших книг такого змісту. Допускаємо, що серед них були найвідоміші на той час «История Малой России» (1822) Д. Бантиш-Каменського і «История Малой России» (1842 – 1843) М. Маркевича. Разом з

любов'ю до історії батько прищепив своїм дітям любов і до російської літератури, насамперед до творів О. Пушкіна і М. Лермонтова.

Особливу зацікавленість у родині Драгоманових викликала творчість М. Гоголя, якого тоді вважали чисто російським письменником, на українську тематику, саме тим, що описувані письменником деякі події відбувалися в безпосередній близькості від Гадяча. Виховання Михайла Драгоманова на кращих зразках російської літератури стало основою для несприйняття ним у майбутньому спроб окремих українолюбців принизити її значущість та вплив не тільки на слов'янську, але й загальноєвропейську літературу.

Пізнавально-історичні інстинкти пробуджувало у Михайла й минуле самого Гадяча та його околиць. Садиба Драгоманових (сучасний провулок Лесі Українки. – Авт.) розташовувалася неподалік від колишнього замку Богдана Хмельницького, де тривалий час перебувала гетьманська скарбниця та обслуговуючий персонал. Фактично, Гадяч був запасною резиденцією Б. Хмельницького й, відповідно, мав особливий статус у Гетьманщині. Таке ж значення він зберіг і за гетьманування І. Виговського, саме в ньому 16 вересня 1658 р. він підписав Гадяцьку угоду з Польщею, яка при сприятливих умовах могла кардинально змінити історичну долю України. Саме завдяки Гадяцькій угоді Гадяч став широко відомим на всьому європейському континенті, чим по праву гордилися жителі міста. За гетьманування І. Брюховецького (1663 – 1668) Гадяч перетворився в столицю Гетьманщини, звідки розходилися вказівки гетьмана стосовно внутрішньої та зовнішньої політики, а також куди прибували представники іноземних держав. Живими у пам'яті гадячан залишалися перекази про події зими 1709 р., коли шведські війська та війська гетьмана І. Мазепи увійшли до Гадяча й перебували в ньому певний час. Це був час внутрішнього розбрату, коли частина козаків перейшла на бік І. Мазепи, а друга – залишилася вірною російському уряду. Зберігалася у гадячан пам'ять про участь їх предків у знаменитій Полтавській битві 1709 р., після якої посилювався наступ російського уряду на права Української держави.

Великий духовний слід у пам'яті місцян Гадяча залишив їхній земляк Григорій Граб'янка як адміністративно-воєнною, так і

літописною діяльністю. Служачи в Гадяцькому полку, він брав безпосередню участь у всіх воєнних кампаніях кінця XVII – першої третини XVIII ст. Відзначався патріотизмом у ставленні до України і українського народу, підтримував автономістичні дії гетьмана Павла Апостола, за що побував у 1723 – 1725 рр. в ув'язненні у Петропавлівській фортеці. Правда, перед тим, у 1710 р. завершив літопис «Действия презельной и от начала поляков крвавшой небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетьмана Запорожского с поляки... Року 1710», відомого як «Літопис Г. Граб'янки». Не вдаючись до аналізу змісту твору, наголосимо, що він мав українсько-патріотичний характер, чим завоював велику прихильність автономістично налаштованої козацької старшини. Літопис почали активно переписувати і до кінця XVIII ст. він існував у багатьох списках й насамперед на території Гадяцького полку. Цьому сприяло й те, що протягом 1729 – 1739 р., аж до своєї смерті від поранення, Г. Граб'янка обіймав посаду полковника Гадяцького полку та сприяв поширенню свого твору. Саме один з списків літопису Г. Граб'янки і було надруковано у Києві в 1853 р. під назвою «Летопись Григория Грабянки». Допускаємо, що один з списків або надрукований варіант літопису Граб'янки міг бути в бібліотеці П. Драгоманова, але безперечним є те, що про нього знали як у повітовому місті Гадячі, так і в губернському центрі Полтаві.

Такими були оточення і обстановка, в якій виростав Михайло Драгоманов, формувалася його особистість, уподобання до тих чи інших занять. Саме вони часто стають справою всього життя людини, що напевне сталося і з Михайлом Драгомановим. **Зацікавленість історією посилилася у М. Драгоманова під час навчання в Полтавській першій гімназії (1853 – 1859), де вчителями працювали високо освічені педагоги.** Особливе враження на молодого гімназиста справив викладач історії своїми знаннями і ліберальними методами навчання. Під його впливом М. Драгоманов захопився римською історією з її визначальним впливом на долю всього світу. З захопленням читав у перекладі твори Гомера та «Історію Греції» Жілліса й одночасно самотужки вчив латинську мову для ознайомлення з працями стародавніх авторів.

У п'ятому класі (1858 р.) на М. Драгоманова незабутнє враження справив, як писав пізніше він сам, новий вчитель історії

Олександр Стронін. Колишній (1848 р.) випускник філософського факультету Університету св. Володимира у Києві спочатку працював учителем у Кам'янець-Подільській, Новгород-Сіверській, а потім і в Полтавській гімназіях. У своїй науково-історичній праці дотримувався соціологічного напрямку досліджень, а в просвітницькому – демократичних методів. О. Стронін був активним учасником суспільно-політичного життя держави наприкінці 50-х років, коли поживалося громадське і політичне життя в зв'язку з підготовкою до відміни кріпосного права.

Вчитель О. Стронін ознайомив гімназиста з творами О. Герцена, переконав у необхідності знання іноземних мов, необхідних для читання політичних та історичних праць, формування гуманістичного та ліберального світоглядів. Такі настанови виявилися настільки дієвими, що пізніше М. Драгоманов завдяки знанню іноземних мов досконало знав досягнення європейської літератури, історії, політики, міг творити власні теорії, висувати власні ідеї, концепції, які були на рівні кращих європейських стандартів і не завжди зрозумілі сучасникам. Саме зі спілкування з вчителем історії О. Строніним і започаткувався інтерес гімназиста М. Драгоманова до суспільних форм життя народу.

З п'ятого класу гімназії М. Драгоманов активно вивчає в перекладі Шлосера (Історію XVIII ст.) Маколея, Прескота і в оригіналі – Гізо. Серйозно зайнявся вивченням німецької мови. Одночасно він вів гімназичний рукописний журнал, де публікувалися статті гімназистів [5].

Ще у ранні роки в М.П. Драгоманова сформувалося глибоке почуття справедливого і толерантного ставлення до людей, бажання розібратися у їхніх вчинках і при потребі допомогти. У цьому випадку він брав приклад з визначного педагога і громадського діяча М.І. Пирогова, який врятував його від виключення в 1859 р. з останнього класу гімназії, коли він у пориві юнацького максималізму обізвав виховника гімназійної бурси нехорошим словом. Педагогічна рада гімназії за поданням виховника, який вже й сам не радий був цьому, ухвалила рішення про виключення претендента на золоту медаль М. Драгоманова з навчального закладу. Це закривало перед талановитим юнаком двері всіх університетів. На захист М. Драгоманова виступили його однокласники й звернулися з проханням до попечителя Київського

учбового округу М.І. Пирогова, який порадив педагогічній раді гімназії виключити М. Драгоманова за власним бажанням, що давало йому змогу поступати в університети [6]. Після успішного екзаменаційного випробування М. Драгоманов у 1859 р. став студентом Університету св. Володимира. Ці дії товаришів і М.І. Пирогова стали уроком на все його життя.

На проводах М.І. Пирогова після його звільнення з посади попечителя Київського учбового округу М. Драгоманов виступив з промовою, де від імені студентів університету заявив, що під впливом гуманного, демократичного правління попечителя округу в гімназіях почала стихати ворожнеча між вчителями і учнями, почалося взаєморозуміння між ними. Учні усвідомили, що при всіх своїх максималістських настроях необхідно поєднувати особисту свободу з повагою до себе та інших. Саме така зміна у свідомості учнівської молоді, завершив свою промову М. Драгоманов, і сталася під впливом гуманних та демократичних порядків, встановлених попечителем Київського учбового округу. Ця промова рельєфно виділила М. Драгоманова не тільки серед присутніх на врочистостях, але й серед всієї демократичної київської громадськості. Промову не дозволили друкувати в київських газетах, а ректор Університету св. Володимира отримав догану Міністерства освіти за те, що допустив її.

Прикметно, що сам М. Пирогов у своєму заключному слові згадав історію полтавського гімназиста, ті неприємності, які йому загрожували за непродуманий вчинок, і завершив свою промову знаменитими словами, які виражали все педагогічне кредо великого людинолюбця: «буду щасливий тим, що коли й не довів ще ні одного з вас до справжнього щастя, то принаймні, ні одного не зробив, по моїй волі, нещасливим» [7]. Зрозуміло, що така підтримка визначної особистості вселила у 20-літнього юнака впевненість у правильності своїх дій, спрямованих на захист правди й доброго імені людини.

З таким же пристрасним правдолюбством виступив М. Драгоманов на захист М. Пирогова від несправедливо гострих звинувачень того М. Добролюбовим у допуску фізичних покарань учнів у навчальних закладах, хоч у власних педагогічних творах він виступав проти них. Вже у цьому випадку виявилась та характерна особливість діяльності М. Драгоманова, що принесла йому пізніше всесвітню славу. Це розгляд і вирішення проблеми не ізольовано, а

у взаємозв'язку з іншими проблемами як у змістовному, так і в часовому вимірах. У своїй статті в ж. «Русская речь» (1861. – № 54) він, між іншим, зазначав, що М. Пирогов заслуговує на велику шану вже тим, що врахував ставлення до цієї проблеми у сім'ї та підкорився рішення педагогічної колегії. М. Драгоманов наголошував, що коли вживати відповідні «Правила» законно, то фізичні покарання учнів фактично зводяться нанівець. В цій фразі вже видно майбутнього мислителя, який виступав за законне вирішення наявних проблем, а не вдаватися до екстремальних методів. Права наша сучасниця Р.П. Іванова, коли віднесла М. Драгоманова до числа тих народоловців, які, за словами О. Герцена, захистили Росію, вчинили історичну місію [8]. Приклад діяльності всесвітньо відомого вченого і педагога М. Пирогова став тією внутрішньою основою, на якій формувався гуманізм майбутнього видатного мислителя і вченого М.П. Драгоманова.

На історико-філологічному факультеті Київського університету св. Володимира (1859 – 1863) Михайло Драгоманов остаточно сформувався як професійний історик і громадський діяч.

У стінах університету Михайло Драгоманов зацікавився історією античності, що не було випадковим явищем. Київ на той час мав глибокі традиції у вивченні та популяризації античності, які сформувались у славнозвісній Києво-Могилянській академії XVII – XVIII ст. Під впливом київських вчених у XVIII – на початку XIX ст. існувала навіть «українська античність» в духовній культурі України, коли античні ідеї, образи, поведінка дійових осіб стали у ній невід'ємними і визначальними. До того ж, південна частина України входила в сферу безпосереднього впливу античного світу, що не могло не зацікавити молодого вченого. Крім того, відміна кріпацтва у 1861 р., інші кардинальні зміни в суспільстві змушували думаючу інтелігенцію шукати відповіді на ці животрепетні питання на прикладі минулого.

Після закінчення університету в 1863 р. М.П. Драгоманов був залишений на кафедрі загальної історії. Цього ж року він одружується з своєю землячкою Людмилою Кучинською (1842 р.н.), з якою був знайомий ще з дитячих років. Наступного року в подружжя народжується дочка Лідія. У зв'язку зі смертю батька та необхідністю допомогти молодшим братові та сестрі мусив піти працювати учителем географії Другої київської гімназії,

не полишаючи й наукової роботи. На базі своїх публікацій з римської історії захистив у 1864 р. дисертацію на право викладання в університеті та отримання в майбутньому, після подання у визначений термін та успішного захисту дисертації, наукового ступеня кандидата [9]. Для поглиблення знань його відправляють в наукові відрядження в західноєвропейські університети, де буяло наукове життя. Одночасно з цим М.П. Драгоманов пише свої перші наукові праці з історії Римської імперії й серед них «Император Тиберий» (1864), «Государственные реформы Диоклетиана и Константина Великого» (1865) та інші.

Римська історія, якою так захоплювався М. П. Драгоманов, багато в чому базувалася на досягненнях історії грецької, що мала понад тисячолітню давність. Її мінойська та мікенська цивілізації заклали початок доісторичного періоду грецької історії, що тривав до XVII ст. до н. е., на останньому етапі якого відбулася Троянська війна греків і падіння Трої (1184 р. до н.е.). Саме з цієї війни увійшли в грецький епос міфологічні герої Геркулес, Ахіллес, Агамемнон та інші, пам'ять про яких не згасла у так звані темні віки, хоча якихось інших згадок про події цього часу не залишилося.

В «золоту добу» (VIII – IV ст. до н.е.) Греція фактично вибухнула своїми здобутками в різних галузях людського і державного життя. Тривалі війни з Персією за часів Кіра (558 – 529 рр. до н.е.), внаслідок яких Греція втратила свої східні провінції, епохальні перемоги на Марафонській рівнині (490 р. до н.е.), у Фермопільській ущелині та в Саламінській затоці (480 р. до н.е.) стали основою для панегіричного вивищення греків над персами, героїзації своєї сучасності. Вона продовжувалася, але вже в значно слабшій тональності, після підкорення Греції Македонією в 338 р. до н.е., а пізніше й Римом.

Магістерська дисертація М.П. Драгоманова «Питання про історичне значення Римської імперії і К.К. Тацит» була надрукована в 1869 р. у дев'яти номерах «Университетских известий» і відзначалась одним з найгрунтовніших аналізів рубіжних моментів європейської цивілізації на ранніх етапах її розвитку. В 1870 р. він захистив магістерську дисертацію. На відміну від своїх багатьох попередників М.П. Драгоманов відійшов від суто схоластичного погляду на античність, без виходу на широкі узагальнення і теоретичні висновки. Вже на початку своєї магістерської праці він

наголошує на тому, що історична наука не може не відобразити боротьбу інтересів національних, релігійних та політичних [10]. Вже в цьому вчений ілюструє комплексний підхід до вивчення проблеми, без якого не могло бути повноцінного її відображення. Одночасно М.П. Драгоманов наголошує на тому, що історичне пізнання завжди залежить від «філософії історії», яка, в свою чергу, залежить не тільки від самих ідеалів, але й від реальності їх реалізації на практиці [11].

Головний недолік праць античних авторів М.П. Драгоманов вбачав у некритичності їхньої методології, впевненості у залежності ходу історії від волі богів та долі. З такою ж критичністю ставився вчений і до переконань античних авторів у тому, що давні люди були щасливими, а нащадки поступово його втрачали [12].

М.П. Драгоманов у своїх студіях наголошував на аналогіях історичних процесів у минулому і в сучасному йому світі, вказуючи на їх відмінності лише у складності. «В історії народів новоєвропейських, – переконував історик, – дійсно, змішуються і струмисьця цивілізації древніх народів, що продовжується, і течія розвитку нових народів, які, вступивши у контакт з класичними народами та зайнявши їх місце, самі стояли на ступені розвитку гомерівських греків і римлян епохи царів і, природно, повинні були довше проходити ті ступені розвитку, які пройшли перед тим греки і римляни» [13].

Важливим етапом становлення М. Драгоманова як історика стало його трирічне (1870 – 1873) наукове відрядження до Європи, де він познайомився з багатющими духовними скарбами бібліотечних фондів Німеччини, Австрії та Італії. **Особливий вплив на молодого українського історика справили лекції знаменитого німецького історика, правника, філолога, дослідника римської історії Т. Момзена, який на початку ХХ ст. став Нобелівським лауреатом.** Фактично вся європейська історична наука про давньоримський період була під впливом цього визначного вченого, погляди якого руйнували наявну косність історичного мислення і багато в чому випереджали свій час. Сам будучи дипломованим істориком стародавнього світу, М.П. Драгоманов усвідомив глибину ідей Т. Момзена і методологічну прогресивність його дослідницького методу. Натхненний ідеями європеїзму з бажанням самому прилучитися до

кола істориків школи Момзена, М.П. Драгоманов і повертається до Києва в Університет св. Володимира. Тут відновлює читання лекцій як доцент університету, використовуючи при цьому порівняльний метод при аналізі історичних процесів на тих чи інших територіях Євро-Азійського континенту, що було явно новим у практиці навчального закладу.

Паралельно з науково-педагогічною роботою молодий історик поринає в кипуче національно-духовне життя Києва. Спілкується з радикально налаштованою студентською молоддю, висувається в одного з лідерів старої Київської «Громади», стає одним з найдіяльніших членів Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, бере участь у редагуванні газети «Киевский телеграф», має зв'язки з нелегальними народницькими гуртками, чим привертає до себе пильну увагу жандармерії. Його починають звинувачувати в політичній неблагонадійності, українському «сепаратизмі» і в 1875 р. звільняють з університету, внаслідок чого М.П. Драгоманов мусив емігрувати за кордон.

Ще до своєї еміграції М.П. Драгоманов у статті «Положение и задачи науки древней истории», надрукованій в «Журнале Министерства народного образования» (1874 р. №10), висунув оригінальні ідеї в аналізі становища сучасної йому історичної науки, використав порівняльний та інші наукові методи аналізу історичних та суміжних з ними праць. Молодий вчений відзначав вузькість джерельної бази древньої історії, яка майже до ХІХ ст. обмежувалася винятково даними з творів грецьких, римських та частково єврейських істориків. У результаті цього вся наука про давню історію зводилася практично до історії винятково римлян і греків, залишаючи осторонь життя підкорених ними народів.

Відзначимо, що подібні підходи до висвітлення історії окремих країн дожили й до сучасних часів. Зокрема, в університетах Англії до 1974 р. студенти вивчали лише «англійську» історію, нічого не знаючи, чи елементарно знаючи, історію тих же Ірландії, Шотландії, не кажучи вже про більш віддалені регіони Британії. Зрозуміло, що такі знання за своїм змістом виявлялися обмеженими і не висвітлювали всієї повноти та складності історії Британії.

У сучасних посібниках з історії Росії для вузів ми не знайдемо даних про ті країни і народи, які волею чи неволею

опинилися у складі Російської імперії. Складається враження, що нібито у ній не існувало ні грузинського, ні вірменського, ні татарського, ні башкирського ні багатьох інших народів після того, як вони були завойовані, насильно приєднані чи добровільно приєдналися до сильного сусіда. При цьому нав'язується думка, що Росія це і є власне колишня Російська імперія, а нині Російська федерація, затушовується той явний факт, що остання домоглася значних успіхів у всіх сферах життя завдяки використанню людських, економічних, духовно-культурних досягнень народів, що її населяли. Тим самим гіпертрофується роль одного народу в житті країни і применшується роль не титульних народів, хоча багато з них за своїм рівнем розвитку нічим не поступаються першому.

Але є й зворотний бік медалі, який полягає у відособленому відображенні історії унітарних країн. Зокрема, історія України подана в сучасних підручниках, за рідким винятком, без зв'язку з історією інших країн, забуваючи, що кожна країна проходить ті періоди та процеси, що мають місце й у сусідніх країнах чи народах. Виняток тут можуть становити тільки міждержавні воєнні конфлікти, але і вони зображуються однобічно, з позиції тієї держави, де проживає автор підручника чи наукової монографії.

Подібне спостерігалось і в давній історії «класичних» народів. Навіть уривкові дані про інші народи, наголошував М.П. Драгоманов, подавалися тільки у прагматичному зв'язку з походами Олександра Македонського, персидськими війнами та іншими знаковими подіями історії «класичних» народів. За своєю суттю вони були уривковими, неповними і в багатьох аспектах міфологічними, що зумовлювалося тільки частково збереженими даними про них «класичних» авторів. Такими вважав М.П. Драгоманов твори Калма Милетського, Ферекіда Сірського, Гекатея з Мілета, Скілакса з Каріанд, Геродота та інших істориків-географів.

Іншу перешкоду в історичних знаннях класичних авторів М.П. Драгоманов пов'язував з незнаннями ними мов «некласичних» народів. Справа стала поліпшуватися тільки тоді, коли серед «класичних» вчених почали з'являтися люди зі знанням не тільки грецької мови, але і мов тих народів, з яких вони походили. Серед них М.П. Драгоманов виділяв єгиптянина Манефона, вавилонянина Бероза, Менандра Ефеського та інших авторів, твори яких, хоч і справили певний вплив на «класичних»

істориків-географів, але не могли докорінно змінити їхні погляди на історію сусідніх народів. А вона за своїм геополітичним значенням і розвитком могла не поступатися, а то й випереджати досягнення греко-римської історії. Як приклад М.П. Драгоманов наводив досягнення східних народів у обробці металів, системі обрахунків, створенні азбуки й т.п., що перевершували греко-римські досягнення. Але про них класичні автори почали писати вже тоді, коли великі культурні центри Передньої Азії, а також еліно-східні поселення вже лежали в руїнах, що не могло не позначитися на повноті та достовірності їх описів [14].

Сучасні історики наголошують на важливому значенні персько-грецьких війн у формуванні в суспільній свідомості почуття грецької ідентичності та протилежної йому ідентичності чужинця у вигляді варвара. Тривалий час «класична» поезія греків не розділяла героїв на своїх та чужих, оспівувала їх нарівні. Той же Гомер прославляв як грецьких, так і троянських героїв як рівних один одному за надприродними силами.

Греки та й пізніші римляни вважали твори Гомера (середина XVIII ст. до н.е.) «Ілліада» та «Одіссея» оригінальним витвором генія цього автора, подібного якому до нього не існувало. Такої ж думки дотримувалися й пізніші «класики». Світло на першість Гомерової героїки пролили глиняні таблички з бібліотеки палацу царя Стародавньої Асирії Ашурпаніпала в Ніневії, віднайдені у 1872 р. Нам невідомо чи знав про них М. П. Драгоманов коли писав свою статтю, але їх зміст підтверджує теорію вченого, що кожен народ чи країна мали свого попередника. Зміст прочитаного з глиняних табличок «Епосу про Гільгамеша» свідчить про його набагато глибшу давність від творів Гомера, що могла сягати III тисячоліття до н.е. Бібліотека Ашурпаніпала була збудована в останній чверті VII ст. Текстуальні аналогії в «Епосі про Гільгамеша» та «Іліаді» Гомера вказують на вплив першого на зміст другого творів, що свідчить про передачу його змісту багатьма поколіннями неграмотних співців наступними поколіннями людей.

У творчості Геродота (484 – 424 рр. до н.е.) все частішали сюжети про спільну мову давніх народів. У працях Есхіла (525 – 456 рр. до н.е.) та його сучасників чітко видно протиставлення греків чужинцям. У трагедії «Перси» Есхіл зображує цивілізованих персів тільки хвалькуватими, зарозумілими, позбавленими будь-

яких законів чужинцями на відміну від мудрих, хоробрих і вільнолюбивих греків. Подібне ставлення греків поступово переносилося й на інші народи (фракійців, македонян), які за рівнем розвитку не багато чим поступалися елінам. Вже за Платона (424 – 347 рр. до н.е.) існував стереотип вищості всього грецького над чужим, негрецьким, що з часом передалося й римлянам [15].

Одну з головних причин такого ставлення древніх греків і римлян до себе та чужинців М.П. Драгоманов убачав у міфологізації попередньої історії не тільки власне Греції та Риму, а й всього класичного світу. Поряд з міфологізацією негативну роль у достовірності та повноті класичної історії відігравали й суттєві пропуски у зображенні як власної культури, так й культури тих народів, які входили до сфер впливу Греції і Риму. Особливу увагу звертав М.П. Драгоманов на зміну зовнішньої ситуації після знаменитих походів Олександра Македонського в Азію. Коли створена ним імперія почала розпадатися на окремі державні утворення, то грецькі автори, зауважував М.П. Драгоманов, якщо не втратили повністю інтерес до них, то значно його послабили. Таку ж особливість виявив М.П. Драгоманов навіть у знаменитих працях римського історика Таціта (бл. 55 – 120 рр. н.е.) «Історія» в 14 книгах та «Аннали» в 16 книгах. Головну причину цього явища молодий вчений справедливо вбачав у неоднаковій увазі грецьких й римських авторів до зовнішньої та внутрішньої історії.

М.П. Драгоманов підняв і розглянув проблему співвідношення об'єктивності в історичних й політичних творах та уподобаннях світогляду читача. Доводив, що книги, зміст яких цікавив сучасників, мали більшу живучість і збереженість ніж ті, що менше їх цікавили. Саме цією причиною він пояснював і той факт, що навіть знаменита «Політика» Арістотеля (384 – 322 рр. до н.е.), в якій він аналізував політичний лад до 255 міст і держав, не була належно оцінена його сучасниками, внаслідок чого опинилася на певний час у напівзабутті. І тільки через деякий час грецькі та римські історики і правники почали цікавитися тим, що від неї залишилося. Їхній інтерес до книги мав чисто прагматичний характер, зумовлений необхідністю вироблення кодексу законів Римської імперії [16].

Констатуючи неповноту попередньої історії «класичних» народів, М.П. Драгоманов підкреслював особливу значущість в її усуненні предметів монументальної палацової культури.

Простежує перетворення звичайного любительського збиральництва залишків будинків, палаців, колон, статуй, дощок з різними написами й т.п. матеріальних джерел у сферу зацікавленості вчених. У результаті таких змін, наголошував вчений, майже в кожному місті були створені музеї, в яких й експонувалися матеріальні пам'ятки історії. Внаслідок необхідності пояснення цих предметів й з'явилася, зазначав М.П. Драгоманов, наука про «древності». Значущість матеріальних пам'яток вчений вбачав у достовірності свідчень про епоху, державність, осіб, бенкетів і багато чого іншого у час їх створення. Звідси виходила і його зацікавленість у найшвидшому виданні археологічних збірників, що готувалися до друку під редакцією Сальо у Парижі. Тобто, М.П. Драгоманов перебував на вістрі сучасної йому археологічної науки в Західній Європі, що в той час почала бурхливо розвиватися. Звичайно, доказова база у таких збірниках була досить слабкою в порівнянні з нинішньою. **Але заслуга М.П. Драгоманова полягала насамперед у тому, що він одним з перших звернув увагу сучасних йому українських істориків на перспективність археологічної науки.**

Ще напередодні зацікавленості М.П. Драгоманова греко-римською класикою в Російській імперії активізується любительська археологія. Знахідки скіфських та античних пам'яток стали основою для створення археологічних музеїв у Миколаєві (1806), Феодосії, Керчі, Одесі. Організуються Одеське товариство історії та старожитностей (1839), Російське географічне товариство в Петербурзі (1848), Археологічна комісія в Петербурзі (1859). У 1862–1863 рр. розкопано курган Чортонлик біля Нікополя, велися розкопки інших курганів, а також античних міст Ольвії, Пантикапеї, Тіри тощо.

Напевне, що окремі результати цих археологічних досліджень були відомі М.П. Драгоманову з тогочасних публікацій і він використав їх при аналізі греко-римської археологічної спадщини. Тим більше, що у своїх наукових пошуках молодий вчений виходив за вузькі рамки власне Греції та Риму, а досліджував й ті регіони, що були у сфері їх впливу. А Крим і Північне Причорномор'я в різний час становили залежну від греко-римського світу територію.

М.П. Драгоманов розкрив поетапність становлення європейської науки про давнину. Її витоками вчений вважав

потребу в розшифруванні тих незрозумілих знаків і текстів, що містилися на матеріальних пам'ятках єврейського, халдейського, єгипетського та іншого походжень. При цьому показував послідовність цього процесу, починаючи з XVII ст., коли німецький мовознавець Атанасіс Кірхер висунув припущення про таємничість та символічність єгипетських ієрогліфів. І тільки завдяки ідеї датчанина Цега про фонетичний елемент в єгипетських ієрогліфах і віднайденому в 1799 р. на Розетському камені напису давньоєгипетською та давньогрецькою мовами, зазначав молодий історик, й відбулося розшифрування французом Шамполіоном єгипетського письма. Таким чином, як вважають вчені й до останнього часу, Шамполіон став засновником єгиптології [17].

М.П. Драгоманову належить велика заслуга в ознайомленні читачів Російської імперії з послідовністю становлення санскритської та інших писемностей, які мали величезне значення для поглибленого вивчення давньої історії різних народів Азії. Пов'язуючи її зародження з віднайденим в 1761 р. й розшифрованим і опублікованим в 1871 р. у Парижі давньоіранським релігійним кодексом Зендавеста, який приписують Заратустрі, М.П. Драгоманов проаналізував всю основну тодішню німецьку, англійську та італійську монографічну літератури, що свідчить про фундаментальність підходів вченого до вирішення назрілої наукової проблеми. Крім того, М.П. Драгоманов не обмежувався аналізом тільки відповідних монографій, але ознайомився й зі змістом статей з цієї проблеми, що виходили в європейських країнах різними мовами. На основі своїх досліджень вчений наголошував, що на другу половину XIX ст. до грецької, римської та єврейської літератур прилучилися ще й санскритська, єгипетська та давньоіранська, у результаті чого поглибилися і розширилися знання про давній період євро-азійської історії.

Оригінальні підходи застосовував М.П. Драгоманов у доповненні давньої історії класичних народів новою галуззю історичної науки. Молодий вчений звернув увагу читачів на виявлення в Ассирії, Вавилонії, Греції, Італії цілого ряду предметів грубої обробки, які могли бути знаряддями праці чи побутовими речами «диких» або «класичних» народів. Тут вчений робить припущення, що ще перші трактувальники цих важливих предметів допускали їх належність далеким предкам як народів «диких», так і народів цивілізованих. Якщо зараз це твердження не викликає в

істориків ніяких сумнівів, то у вчених першої половини ХІХ ст. вони переважали. Тому й вважалося, що відносити ці грубо виготовлені речі до історії тодішніх цивілізованих народів було б неправильно. М.П. Драгоманов на підставі таких пам'яток робить висновок про те, що й найбільш цивілізовані нації пройшли період «дикості».

Для підтвердження своїх висновків М.П. Драгоманов наводить дані про матеріальні сліди печерної людини в різних місцях Італії, Греції, на Сицилії тощо, які безперечно свідчать про низький рівень її життя та відносин з іншими членами племені. Характерними рисами таких людей були використання кам'яних знарядь праці, відсутність вогню, поїдання сирого м'яса і людодство. До речі, й сучасні археологи підтверджують останній факт, правда, тільки для певних регіонів і певних стадій людського суспільства. Висновки вченого безперечно привернули увагу й освіченої частини української громадськості, яка почала задумуватися й про далеких предків українців.

При аналізі періодів розвитку греко-римського світу з їх найдальшими периферіями М.П. Драгоманов широко вживав порівняльний метод, що не було характерним для вчених київської античної школи. Він спростовує досить поширену на той час думку, що стародавні народи мали такий же рівень розвитку як і сучасники Перікла та Цезаря. Вчений пропонував відмовитися від традиційного дослідження історії в замкненому хронологічному порядку на прикладі життя не всього людства, або певної частини світу, а тільки привілейованих народів. Тому, коли для одних, продовжував вчений, настало ХІХ ст., то інші ще перебували на стадії первісного існування, а відповідно висловлює думку про доцільність переходу від історично-хронологічного до історично-культурного принципу оцінювання рівня життя народів [18].

У зв'язку з цим вчений пропонував виділити в науці про давнину відділ первісної культури. При цьому український вчений спирався на останні досягнення європейських наук – антропології, етнографії, філології, археології. Причому, якщо його сучасник англійський археолог, етнограф і природознавець Леббок Джон Мор – Евборі був прихильником природничо-історичного порівняльного методу дослідження культури, то М.П. Драгоманов став ініціатором застосування цього методу в історичній науці. Ймовірно, що на час підготовки статті М.П. Драгоманов вже знав

про відкриття у 1871 р. першої в Російській імперії палеолітичної стоянки поблизу с. Гінців Лубенського повіту Полтавської губернії, яка активно досліджувалася в наступні роки. Принаймні, така подія не могла залишитися непоміченою університетською професурою м. Києва.

Відаючи належне останнім досягненням європейських вчених у вивченні первісного світу, український історик наголошував на тому, що у своїй більшості вони виражалися у простому накопиченні фактичного матеріалу і тільки частково використовувалися у теоретичному осмисленні історії народів догрецько-римського періоду. Тому, наголошував М.П. Драгоманов, такими живучими залишалися старі оцінки їх минулого у працях «класичних» авторів, авторитет яких так і не був подоланий навіть скептицизмом нових вчених. У даному випадку М.П. Драгоманов виступає явним прихильником послідовного розвитку історичної науки в залежності від накопичення фактичного матеріалу. Причому вчений не виступав за відкидання чи ігнорування попередніх наукових досягнень, а ратував за органічне вмонтування їх у пізнавально-історичний процес. Тобто, у творчості українського вченого наявні ідеї про поступовість і послідовність історичного пізнання, при якому останні досягнення мають базуватися на попередніх наукових здобутках. Це те, що є актуальним і важливим й для сучасної історичної науки в її просуванні до все глибшого проникнення в історію людини, суспільства, держави.

Значну увагу приділяв М.П. Драгоманов визначенню достовірності відображення історії різних народів. При цьому вчений звернув увагу на панівну на той час «філософію історії», за якою народи переживають ті ж фази, що й біологічні організми, молодості та старості. Ця теорія була настільки живучою та поширеною, що її основи не могли захитати ідеї позитивістської школи англійського філософа Герберта Спенсера, засновника філософії розвитку. Аналізуючи причини такого стану історичної науки, український вчений називав серед них суб'єктивність давніх авторів у зображенні історії древніх народів, які відображали ставлення до неї їхнього соціального чи суспільного оточення. У даному випадку М.П. Драгоманов виступає вже не як чисто історик, а як соціолог, звертаючи особливу увагу на вплив на людське пізнання соціальних методів.

Для вивчення глибинності хибних уявлень про давню історію народів М.П. Драгоманов використовує як історіософські, так й психологічні підходи. На його думку їх основна причина полягала у евгемеризмі, перетворенні старих релігійних міфів у історичні перекази про давні часи тих чи інших народів. Саме цим пояснює М.П. Драгоманов можливість введення в історію міфічних особистостей або навіть окремих періодів минулого життя різних народів. Особливе поширення недостовірних повідомлень з'являлося тоді, підкреслював М.П. Драгоманов, коли вони проходили через сприймання іноземцями, хоча б тими ж греками чи римлянами. І тільки прочитання клинописних написів, порівняння їх з давньою міфологією дозволили довести легендарність багатьох осіб і періодів первісної історії «некласичних» народів [19].

Подібну роль у зародженні та стійкості хибних історичних поглядів відіграли перебільшені уявлення про роль жерців у історії Давнього Сходу, вважав М.П. Драгоманов. Розвиваючи свою думку, вчений наводив приклади, коли «класичні» автори писали після того, як у ряді древніх держав відбулися своєрідні жрецькі революції, в результаті яких значно посилилася роль жерців у житті країн. А після втрати ними державної незалежності стали в очах людей представниками не тільки національної культури, але й колишньої національної держави. Саме тоді вони й сформували, на думку українського вченого, гіпертрофовану уяву суспільства про значущість жерців у житті суспільства, право у потойбічному світі судити правителів Єгипту. А, оскільки, у свідомості древніх мислителів лежала ідея циклічності розвитку суспільства, то такі уявлення через книги Геродота, грецького історика Діодора Сицилійського (автора 40 книг з всесвітньої історії), єгиптянина Манефона «Історія Єгипту» в трьох частинах переходили у творчість ранньомодерних авторів, які, наголошував М.П. Драгоманов, при всьому своєму раціоналізмі та скептицизмі в поясненні історії країн Давнього Сходу та Єгипту на перше місце замість царів ставили жерців. Навіть пізніші філософи, наголошував М.П. Драгоманов, настільки перейнялися виведеними попередниками законами про існування в історії віків дитинства, юності, зрілості та старості, що стало можливим виникнення штучно створених таких систем історії, як це частково спостерігалось у філософії науки Гегеля. Правда, тут же вчений

зазначає, що ідеї Гегеля широко впливали й на історичні праці його сучасників та пізніших авторів [20].

М.П. Драгоманов вивчає також глибинні причини неповноти та хибності свідчень «класичних» авторів про історію власних та інших народів. Поряд з історико-філософською ідеалізацією минулого і песимістичним ставленням до сучасності він називає ще й політичну та національну заданість однобічності таких авторів. Їх, вважав мислитель, найбільше цікавили воєнні сторінки минулого, а внутрішнє життя залишалося поза їхньою увагою, через що неможливо уявити перехід давнього світу в новий.

М.П. Драгоманов розвиває ідею про винятковість світобачення давніх авторів та критичне ставлення до нього в ХІХ ст., започатковане ще в його попередній роботі «Вопрос об историческом значении Римской истории» (К., 1869). Мова йде про появу в історичній літературі праць, які все більше піддавали сумніву твердження класичних авторів про деякі сторони суспільного життя давніх греків і римлян. Але ці нові тенденції не могли стати об'єктивними, підкреслював М.П. Драгоманов, поки залежали від політичних чи національних цілей нових авторів.

Для досягнення об'єктивності в історичному відображенні життя суспільства М.П. Драгоманов пропонував вивести закони суспільного розвитку, як це мало місце в природничих науках. Фактично М.П. Драгоманов став першим серед молодих вчених прихильником застосування соціологічних методів дослідження суспільних процесів. Ці пропозиції вченого перегукувалися з ідеями його гімназійного наставника О.І. Строніна, який на цей час займався розробкою соціологічних методів у науці й мав у цьому серйозні досягнення [21]. Спираючись на досягнення попередників і сучасників, молодий вчений ставив перед новою наукою два основні завдання. Перше з них полягало у виробленні історією таких же точних законів, що існували в інших науках, друге – у підвищенні їх практичної значущості. Для цього вчений пропонував насамперед класифікувати історичні явища по видах і родах, замінивши стару географічно-хронологічну систему новою – логічною, що дозволяло виявити їх істотні ознаки й згрупувати в окремий ряд.

М.П. Драгоманов ставив на порядок дня відповідність дій державних чи політичних діячів законам історичного розвитку. Це

те, на що мало звертають увагу й сучасні діячі. Тобто, **М.П. Драгоманов став одним з засновників вчення про практичну значущість історичних знань в поступальному розвитку суспільства.**

Одним з перших у європейському світі М.П. Драгоманов застосував порівняльно-історичний метод дослідження життя давніх і сучасних йому суспільств, які перебували на різних рівнях розвитку. Такий дослідницький метод був корисний як для нової, так і для давньої історії, оскільки дозволяв заповнити ті лакуни, які не можна було уявити внаслідок відсутності необхідних даних. Спираючись на соціологічне вчення англійського історика і соціолога Г.Т. Бокля (1821 – 1862), М.П. Драгоманов закликав сучасних йому дослідників базувати свої висновки на серйозних наукових монографічних працях не тільки з суспільствознавства, але й суміжних з ним наук [22]. Вже у своїй ранній праці М.П. Драгоманов продемонстрував перевагу соціологічного методу дослідження історії над чисто оповідальним, основи якого заклали такі видатні мислителі XIX ст., як французький філософ і соціолог О. Конт і англійський історик та соціолог Г.Т. Бокль, послідовником яких був у Російській державі О. Стронін. **В історіософському сприйнятті історії М.П. Драгоманов перебував на рівні останніх соціологічних досягнень європейської науки.**

Причому він не завжди погоджувався з вченнями ні О. Конта, ні Г. Бокля, демонструючи власне бачення шляхів аналізу історії на принципах позитивізму. Ще у своїй магістерській дисертації «Питання про історичне значення Римської імперії і Тацит» молодий вчений не погоджується з тим, що О. Конт зводив історію науки, всі явища історичного життя винятково під «рубрику теологічну, метафізичну і позитивну, які без натяжок не можуть пояснити всі явища життя політичного і соціального» [23]. Так же як і при пізнішому аналізі метода Г. Бокля М.П. Драгоманов схильний був пояснювати історичне життя народів причинно-наслідковими зв'язками.

Значне місце у науковій діяльності М.П. Драгоманова належало історії України, причому в безпосередніх зв'язках з сусідніми державами. Історичні статті М.П. Драгоманова були особливо важливими в умовах, коли, як зауважував Б. Грінченко, українська історична наука була пригнічена, а замість неї панувала

офіційна імперська історіографія, що пропагувала ідеї «єдиної, неділимої Росії» та заперечувала існування українського народу як окремої національної спільноти. Цілком слушно педагог і публіцист наголошував на низькій історичній свідомості українців, які не знають справжньої своєї історії тому, що українські історики не спромоглися її створити, а усні перекази у формі пісень, дум, легенд все більше зникали і вже були не в змозі відтворити все її багатство та особливість. Взагалі в цьому Б.Д. Грінченко мало чим відрізнявся від М.П. Драгоманова, який не тільки відзначав це у своїх працях, але по-можливості намагався заповнити цю прогалину у вітчизняній історичній науці. Відома дискусія між Б.Д. Грінченком і М.П. Драгомановим демонструє різні погляди двох громадсько-політичних діячів на різні аспекти вітчизняної історії [24], але показує й їхню однакову занепокоєність незадовільним станом історичної науки в Україні, та її роллю у формуванні національної свідомості українців. Саме у цьому й збігалися думки двох українських патріотів, які мали тільки певні відмінності у досягненні поставленої мети.

Як історик України М.П. Драгоманов заявив про себе у своїй книжці, як зазначав сам автор, «Про українських козаків, татар та турків» (1876). На відміну від попередніх публікацій про римську історію, М.П. Драгоманов постає у ній як людина залюблена у висвітлювану тематику, близьку йому по духу і по крові. Простота і дохідливість викладу матеріалу вказують на те, що вчений бажав донести свої думки про взаємини українського народу з сусідніми народами до найширших мас українців. Це була тематика, підтримувана російським урядом тільки у показі відсічі православного світу агресії войовничого ісламізму і не підтримувана у висвітленні особливої ролі в цих знаменних подіях українського народу, існування якого він не визнавав. Такою постановкою питання М.П. Драгоманов відстоював і власну позицію щодо багатовікової історії українців як окремого етносу та його важливого місця серед інших народів. Непересічною для українського читача була й заява М.П. Драгоманова на початку книги про те, що земля, де тепер живуть люди, «здавна звалася Русь, а потім Україна, або Мала Русь, бо Великою Руссю тепер зовуть Московщину». **М.П. Драгоманов як історик став попередником теорії М.С. Грушевського про окремішність української історії від російської.** Своїми поглядами на тяглість

української історії М.П. Драгоманов різко виділявся серед сучасних йому істориків, у тому числі й від М.І. Костомарова. Разом з тим М.П. Драгоманов відстоює право українців на свою мову, заявляючи, що вони споконвіку говорять мовою, якою написано книгу, тобто, українською. Така думка вченого йшла врозріз з політикою російського уряду, спрямованою на подавлення й заборону української мови, культури, духовності, освіти.

Наукова праця М.П. Драгоманова пронизана образами народної пісенної творчості, яка зберегла і донесла до сучасників героїку і трагізм давньої української історії. Цьому багато в чому сприяла його спільна робота з В. Антоновичем по упорядкуванню та виданню збірки «Історичні пісні малоруського народу» (1874 – 1875). Як бачимо, в 1876 р. М.П. Драгоманов займає вже чіткішу національну позицію у порівнянні з попереднім роком, що було зумовлено не стільки можливостями висловлювати думки щодо власного народу, скільки, на наш погляд, поживленням національно-духовного життя в Україні та посиленням його утисків царським урядом.

При висвітленні теми про українських козаків, татар та турків М.П. Драгоманом звертав важливу увагу на природно-географічне середовище їхнього мешкання. Це та особливість українського життя, яка дозволяла читачу уявити одну з багатьох причин появи українського козацтва та історію всього народу. Відзначаючи природні багатства українських земель, вчений наголошує, що вони тільки тоді можуть дати бажане для проживання людей багатство, коли ніхто не буде їх грабувати чи перешкоджати їхній праці, стабільно жити на певній території та мати відповідні порядки, а також володіти добрими науковими знаннями.

М.П. Драгоманов бачить давніх українців людьми європейського світу, чому сприяло їх географічне розташування та легкість морського і річкового сполучення з Європою, що було основним способом пересування. Крім того, на думку вченого, українці могли запозичувати кращі матеріальні та духовні надбання Греції та Риму, чий колоністи селилися над Чорним морем. Саме у відмінності осілого землеробського способу життя українців і давніх степових племен М.П. Драгоманов вбачає причину нападів останніх на давнє українське населення, навіть тоді, коли вже, як зауважував вчений, про нього «писали в книгах» [25]. Такий вислів автора вказує на те, що вчений добре знав «Повість временних літ»,

де вперше вміщена згадка про «Україну» та, напевне, й інші літописи. А твердження про те, що тодішні українці жили там, де й сучасний «український народ» дозволяє **вважати М.П. Драгоманова засновником теорії безперервного етногенезу українців з прадавніх часів. У 70-х роках ХІХ ст. М.П. Драгоманов заклав підвалини науки про етногенез українців**, які в тодішніх умовах не могли бути розвинуті та не визнаються й окремими сучасними істориками.

Можливо, саме під впливом М.П. Драгоманова розвинувся інтерес до антропології та етнографії українців у його земляка з Пирятинського повіту Полтавської губернії Ф.Вовка (Волкова) (1847 – 1918), який один час навчався в Університеті св. Володимира, брав участь у роботі «Південно-Західного відділу Російського географічного товариства» (1873 – 1876), а потім внаслідок урядових переслідувань за участь в українському національному русі мусив у 1879 р. емігрувати до Франції. Найімовірніше, що обидва історики, залюблені в свій народ, були знайомі ще в Києві, коли М.П. Драгоманов й В. Антонович готували до видання збірку українських пісень. Відомо, що Ф.К. Вовк разом з М. Ляхоцьким, С. Подолинським, О. Черепакініним допомагав М.П. Драгоманову заснувати друкарню у Женеві, де й почалося видання збірника «Громада». **Перебуваючи під впливом М.П. Драгоманова, Ф. Вовк розвивав його ідеї в етнографії та антропології.**

Розгляд вітчизняної історії базувався у М.П. Драгоманова на кращих здобутках історичної науки з власною інтерпретацією багатьох її положень. **Основні висновки М.П. Драгоманова в царині історії України відповідають рівню сучасної історичної та інших наук з незначною кореляцією у бік їх повноти.** Дотримуючись етнічної поетапності розвитку українського народу, вчений наголошував, що за часів слов'янства йому доводилося безперервно боротися з агресією степових племен хазар, печенігів та половців, і в кінцевому підсумку перемагати їх.

Новий етап в історії українських земель вчений пов'язував, до речі, як й сучасні історики, за невеликим винятком, з навалою татар. Саме татар, а не монголо-татар як це прийнято в історичній літературі. Всупереч політиці російського уряду другої половини ХІХ ст., спрямованої на невизнання української нації та її історії, М.П. Драгоманов наголошує, що **«Південна руська земля» це не**

що інше як «Україна» [26], що в тодішніх умовах мало чітке антиімперське звучання. Одночасно воно є яскравим підтвердженням ідеї про безперервність етногенезу українців. У своїй основі вона була пізніше підтверджена на прикладі існування української мови та інших головних етнічних ознак народу А. Кримським, М.С. Грушевським, Ф. Вовком, С. Шелухіним, сучасними вченими Г. Півтораком, Л. Залізнякам, В. Балущком та іншими авторами [27]. Ідеї про автохтонність українців поширюються і в навчальних посібниках для студентів вищих навчальних закладів [28]. **Ідеї М.П. Драгоманова про етнічну тяглість українців набагато випередили свій час і стали співзвучними нашій епосі.**

Головну роль в історичній перспективності розвитку українського народу в порівнянні з кочівниками М.П. Драгоманов відводив їхньому осілому образу життя та заняттю землеробством, що відкривали кращі можливості для удосконалення технології виробництва і розширення наукових знань про різні сфери життя людини. Як і у всіх своїх працях з історії, М.П. Драгоманов чітко дотримується свідчень очевидців про литовську добу на території України. Згідно їхніх даних він відзначає в основному мирний характер встановлення влади Литви на українських землях, що базувалося на бажанні народу визволитися з під татарського панування і зберегти ті досягнення, які він мав за часів Київської Русі. При цьому наголошується на зміні правлячої династії в Україні, де запанували представники литовської династії, та в Московській державі, де стабільну владу тримали князі «київського роду». Визначення «князі київського роду» може свідчити про невизнання М.П. Драгомановим як запрошення на князювання в Русь іноземного князя Рюрика, так і започаткування ним нової князівської династії Рюриковичів. Не відповідала імперській ідеології й згадка М.П. Драгоманова про князювання в Московській державі «князів київського роду» без їх прив'язки до Рюриковичів, оскільки вона вказувала на її залежність від київських князів [29].

Суперечила офіційній ідеології й теза М.П. Драгоманова про те, що Україна й Білорусія у складі Литовської держави збулися татарського іґа ще до Куликовської битви 1380 р. Її сприйняття передбачала необхідність встановлення ролі цієї події у переможній битві московського війська з татарським військом на Куликовому полі. Ідеї М.П. Драгоманова про першість визволення з під

татарського іґа українських земель наштовхнула окремих сучасних істориків на глибшу розробку даної проблеми. Ця тема розкрита в монографічному дослідженні Ф.М. Шабульдо, де визначені не тільки сам перебіг битви литовсько-білорусько-українських військ на чолі з князем Ольгердом на Синіх водах у 1362 р. з татарами, але й її історичне значення у визвольній боротьбі східнослов'янських народів проти татарського владарювання [30].

М.П. Драгоманов дотримувався думки про миролюбивий початковий етап відносин між українцями і татарами, що дозволило нашим предкам спокійно заселити степові простори й вийти своїми селами до Чорного моря. А агресивність татар по відношенню до українців вчений пов'язує з підкоренням їх турками, що сприймається й сучасними істориками з незначними фактологічними поправками. В основі такої турецької агресії вчений вбачає релігійну нетерпимість до «невірних» християн, які заступили Туреччині всю Європу. Разом з тим, М.П. Драгоманов наголошує на тому, що в своїй релігійній нетерпимості турки не були поодинокими, так само думали і поступали раніше й християни по відношенню до людей іншої віри. У даному випадку видно послідовність М.П. Драгоманова у визначеності подібності етапів розвитку різних народів, доведена ним у праці «Положение и задачи науки древней истории». А безпосередній привід до перших нападів татар на Україну пов'язує з намовою їх на це московського царя Івана Третього [31].

Виявляючи велику обізнаність з фактичним матеріалом, М.П. Драгоманов звертає увагу саме на ключові моменти українсько-татарських відносин. Вони, на його думку, полягали у залежності України від міжнародних відносин держав, у вирішенні яких Україна не могла брати участі, а мусила поклатися тільки на власні сили при відсічі ворожої агресії. Щоб вижити в тих страшних умовах, наголошував вчений, українці самотужки організовували оборону ворогові, але й при цьому врятуватися від нього не могли. Дослідник наводить страшні приклади татарської сваволі, нелюдського життя українських бранців у татарсько-турецькому полоні. Для ілюстрації таких трагічних сторінок вітчизняної історії М.П. Драгоманов одним з перших вдається до цитування українських народних дум, які найповніше виражали біль і гіркоту людей з приводу наслідків майже щорічних набігів татарських орд на Україну.

Розробляючи українознавчу тематику, М.П. Драгоманов прагнув через відносини з Польщею та Росією визначити місце України на європейському континенті, причини її тяжкого національного становища та можливі шляхи виходу з нього. Цю проблему М.П. Драгоманов розглядав у ряді своїх праць і насамперед у ґрунтовній статті «Пропаший час. Українці під Московським царством (1654 – 1876)», написаній в еміграції наприкінці 70-х – на початку 80-х років. Тільки на початку ХХ ст. і в 1991 р. вона була надрукована окремою брошурою. Сам заголовок публікації свідчить про те, що М.П. Драгоманов розглядав перебування України у складі Російської імперії як «пропаший час», що не дав їй нічого позитивного.

На початку своєї роботи автор наголошує на необхідності знати минувшину України, щоб не повторити помилок у новітній період її історії. Значну роль в історії України відводить М.П. Драгоманов козацтву з його функціями захисту Вітчизни від чужоземної агресії. Причому в розумінні історика козацтво відіграло відведену йому історією роль і мусило поступитись своїм особливим місцем у суспільстві іншим станам після об'єднання України з Росією. У цьому плані вчений критикував істориків, які доводили європеїзаторську роль Москви в історії України, зокрема, її царя Петра I. Відкидаючи подібні твердження, М.П. Драгоманов одночасно був далекий і від ідеалізації часів Гетьманщини, наголошував на тяжкому становищі «простого чоловіка», торгівлі Україною можновладцями заради власних інтересів. У критичному ставленні до політики українських гетьманів після Богдана Хмельницького він солідаризувався з словами Тараса Шевченка:

Варшавське сміття ваші пани,
Ясновельможнії гетьмани,
Раби, підніжки, грязь Москви
Чого ж ви чванитеся, ви,
Сини сердешної України?

Відзначаючи закономірність історичної необхідності захисту козаками своєї Вітчизни від ворогів, їх боротьбу за широкі політичні, соціально-економічні та культурні права, М.П. Драгоманов задається питанням, яке життя настало в Україні після її об'єднання з Росією. У своєму аналізі причин занепаду України вчений спирається на досвід західноєвропейських країн, з

їх передовим на той час суспільним ладом, кардинально відмінним від російського. «Не знайдеш тепер такого європейця, – наголошував Михайло Драгоманов, – котрий би не думав, що без волі народу, а при царській самоволі, не може добре жити ніяка земля, що народ не може правитись самими чиновниками, котрий згори наставляє самовольний цар» [32]. Вже з цих слів ученого видно, що одну з причин занепаду України він покладає на відсталість державної системи царської Росії, яка, по-суті, зруйнувала ті елементи народоправ'я, що існували в Україні за часів Богдана Хмельницького.

Наводячи окремі договірні статті 1654 р. між Україною та Росією, М.П. Драгоманов вказує на їх недосконалість. Вона виявлялась насамперед, на його думку, в тому, що ті забезпечували права тільки козаків, старшини, шляхти, духовенства, а селянину залишали «должность обыкную отдавать, как и прежде сего». Тобто, статті закріплювали соціальну нерівність між людьми, що стало основою її дальшого поглиблення. Недоліком цих статей вважав М.П. Драгоманов було і те, що вони стосувались не всіх українських етнічних земель, а тільки території по р. Случ, куди поширювалась влада козаків. Одну з головних причин поглиблення соціальної нерівності між українським населенням М.П. Драгоманов убачав у прагненні козацької старшини затвердити за собою у договорі України з Росією права на маєтності, луки, ліси, інші природні багатства. Тобто, з початку існування союзу двох держав створювались передумови для відродження тих порядків, які існували за Польщі і проти яких козаки повстали.

М.П. Драгоманов підкреслював і прогресивні елементи суспільного устрою України, зафіксовані у Березневих статтях 1654 р. Вони вбачались ним насамперед у забороні «стороннім людям» втручатись у внутрішні справи України, виборності органів управління, існуванні власної судової системи тощо. Відзначаючи недосконалість статей, вчений разом з тим наголошував на їх близькості до англійської Хартії про вольності 1215 р., з якої і почалось удосконалення державної системи Англії, що вивело її в одну з найпередовіших держав Європи. Березневі статті одночасно передбачали той шлях розвитку України, за яким йшли й новітні європейські держави, та кардинально відрізнялись від московських порядків [33].

М.П. Драгоманов наголошував, що ліквідація тих демократичних порядків, що існували в Україні перед її приєднанням до Росії, стала можливою тільки завдяки впливовості застарілих «порядків московського царства».

Підводячи підсумок свого аналізу проблеми, Михайло Драгоманов відзначав, що «за ті часи, як Україна пристала до Московського царства, з його самовільним царем, з кріпацтвом, жившого без науки, – то царська самоволя заїла вольності українські» [34].

Оригінальною є думка М.П. Драгоманова про роль народних дум у житті українського суспільства. Він вважав, що, якби не позаписувані раніше історичні пісні та думи, то багато б людей так і не знали хто їхні батьки, чим вони займалися на своїй землі. Вони, додавав вчений, не розуміли б того, що діється сьогодні та що потрібно робити, щоб в майбутньому жилося краще. Тобто, М.П. Драгоманов висунув тезу, яка пізніше дістала оформлення у формулі історія – це вчитель людства. Сьогодні цього не заперечують ні вчені, ні політики, але на практиці мало хто з них керується цим принципом.

Дотримуючись принципу достовірності, М.П. Драгоманов не затушовував і не приховував негідних вчинків, а особливо зрадництва, деяких предків українців. Це і Коваленко, що навів татар на своїх односельчан, це і два брати, що не захотіли врятувати під Азовом свого найменшого брата від татарської погоні. Але поряд з такими сюжетами М.П. Драгоманов подає приклади героїзму мужності та самопожертви українців заради свого народу. Причому таких героїв він вбачає як серед чоловіків, так і жінок, зокрема, Самійла Кішку та Марусю Богуславку.

М.П. Драгоманов не вважав козацтво чисто українським національним явищем, а бачив його прояви і в Московській державі, Білорусії та татарських державних формуваннях. Це не суперечить й сучасним поглядам науковців на цю проблему, які знаходять відповідні аналоги ще й в історії подунайських та балканських народів. Головну суспільну функцію українських козаків учений вбачав у захисті українського населення від ворожих нападів південних сусідів та відвоюванні у них все більшого територіального простору, витіснення турок з Надчорномор'я.

Дослідник відзначав активну роль у формуванні козацтва великих земельних власників, які наймали козаків для захисту їхніх володінь, нерідко самі їх очолювали при відсічі татарських нападів, звільненні християнських полонених чи в походах за воєнною здобиччю. Серед перших козацьких отаманів М.П. Драгоманов називав Предслава Лянцкоронського (р.н. невід. – 1631), Дмитра Вишневецького (р.н. невід. – 1563) і Богдана Ружинського, які відіграли важливу роль у становленні українського козацтва. Це були легендарні герої народних дум і пісень, пам'ять про яких передавалася з покоління у покоління [35]. Особлива увага приділена М.П. Драгомановим постаті черкаського і канівського старости О. Дашковича (Дашкевича) (р.н. невід. – 1535) за його унікальну роль в організації захисту українських земель від татарських набігів та походів на Надчорномор'я, підвладне Кримському ханству.

Достовірно показав М.П. Драгоманов діяльність Д. Вишневецького. Його твердження про те, що Д. Вишневецький заснував на острові Хортиця «замок і звідти робив наїзди на Туреччину» [36] базувалося на даних найновіших на той час праць з історії України Д. Бантиш-Каменського і М. Маркевича. М.П. Драгоманов ув'язує появу Запорозької Січі з пізніше виниклою Чортомлицькою Січчю (кінець XVI ст.). Вчений описав дії Д. Вишневецького по захисту українських земель та послаблення турецької присутності на європейському континенті. На це спрямовувалися і його намагання заручитися підтримкою московського царя й частини молдавської знаті, в чому український вчений вбачав спільність проблеми як для українського, так і для інших народів.

М.П. Драгоманов визначив становище та внутрішній устрій запорозького козацтва, наголошував на тому, що головною перевагою Запорозької Січі була її добра захищеність від ворогів природними рубежами – з півдня неозорими зарослями очерету, що ріс по берегах десятків рукавів чи заток Дніпра, в лабіринті яких легко було заблукати навіть турецьким каторгам, а з півночі – дніпровськими порогами. Саме під їх захистом, наголошував вчений, козаки й почували себе досить вільно й не рахувалися з панівними в Речі Посполитій порядками та заводили власні. М.П. Драгоманов зазначав, що життя запорожців підпорядковувалося війні «за віру й народ християнський», чому

відповідали й усталені у них порядки – заборона приводити на Січ жінок, простота прийому до козацького товариства, демократизм у відносинах і разом з тим жорстокі покарання їх порушників. Саме на дотримання порядку та строгої дисципліни, без чого не могло існувати запорозьке воїнство, й згадані М.П. Драгомановим смертна кара за крадіжку й закопування в землю разом з небіжчиком і його вбивці [37].

М.П. Драгоманов оцінював й взаємовідносини запорозьких козаків з Річчю Посполитою, наголошуючи при цьому на тому, що польський уряд не наважувався спочатку їх розігнати через потребу у військовій силі в частих війнах з сусідами, а потім вже й внаслідок їхньої значної чисельності. У своїй оцінці запорожців М.П. Драгоманов відрізнявся від П. Куліша, що почав зображувати козаків у своїх творах як деструктивний соціальний елемент в історії України. В своїй пізнішій статті «Чудацькі думки про українську національну справу» (1891) він піддав такі хибні погляди П. Куліша критиці, наголосивши, що той, як й інші сучасні йому вчені, розглядали історію України без порівняння з історією інших народів. Якщо користуватися методом П. Куліша, відзначав М.П. Драгоманов, то можна довести, що всі рицарі, міщани, студенти, навіть монахи та королі були розбишаками, а революції та війни – розбоями [38]. На відміну від П. Куліша, **М.П. Драгоманов зображував Запорожжя своєрідною школою, «де вчилися рицарі прості і вельможні, як воювати з нехристиями».** Тобто, своїх героїв він порівнював з рицарством, з його високими моральними якостями та досконалою воєнною майстерністю. М.П. Драгоманов не був схильний давати такі високі оцінки об'єктам своїх наукових пошуків і в даному випадку запорожці стали винятком в його науково-історичній практиці. Надзвичайно високою оцінкою запорозької вольності М.П. Драгоманов возвеличував й український народ, з якого вона вийшла в умовах, коли царський уряд взагалі відмовляв йому в існуванні.

М.П. Драгоманов відзначав, що запорожці у своєму прагненні захистити Вітчизну не обмежувалися тільки сухопутними воєнними діями, але все частіше почали застосовувати морські походи на Крим і власне Туреччину. При цьому вчений не опускав у описах і тих дрібниць, без усвідомлення яких його дані виглядали б непереконаливими. Це стосується описів

будівництва козацького човна (чайки), її місткості, оснащення, здатності до мореплавання, озброєння козаків – десантників, тактику морських боїв з турецькими кораблями. Цілком реальними є описи кількості козацьких суден при їх появі під стінами Царгорода, протидії турецьких властей таким козацьким нападам. При цьому вчений зазначав, що в морських боях козаки не тільки перемагали, але й зазнавали досить відчутних поразок, внаслідок яких вони мали великі людські втрати загиблими або полоненими. Як приклад непереможного християнського характеру в протиборстві полонених козаків з турками наведено приклад Самійла Кішки з народної думи про нього. Такий літературний прийом у поєднанні з науковим викладом матеріалу надав опису не тільки художньої виразності, але й глибокої переконливості та вживленню в народну пам'ять[39].

Розглядаючи думу про Самійла Кішку, історик висловлює сумнів у тому, що той пробув у неволі 50 літ, а допускає тільки літ 25 і стверджує, що той загинув у лівонському поході козаків у Прибалтику в 1602 р. Версія про смерть Самійла Кішки в 1602 р. було досить поширеною в XIX і XX ст. Але вже М. Костомаров піддав її сумніву й стверджував, що Самійло Кішка в цьому поході був тільки тяжко поранений, відвезений в Україну, видужав і брав участь у суспільно-політичному житті України наступних років. Окремі сучасні історики (Ю. Мицик) на основі віднайдених нових джерел підтверджують цю версію М.І. Костомарова і стверджують, що ім'я Самійла Кішки зустрічалося у документах 20 років XVII ст.

Цілком правомірно М.П. Драгоманов стверджує, що вже за часів С. Кішки козаки не так боялися татар і турків, відчуваючи свою силу й підтримку всього народу. З цим, наголошує історик, розширилися плани і дії запорожців, спрямовані на посилення боротьби проти Кримського ханства й Туреччини, витіснення їх з прадавніх українських земель. Свої дії запорожці почали узгоджувати з урядами зацікавлених у скиненні турецького гніту іноземних держав, серед яких український вчений називає Трансильванію, Австрію, Молдову. Однак, у перешкоді цим планам запорожців вчений вбачає насамперед небажання Польщі мати у себе під боком сильне козацько-державне утворення, яке б могло спиратися на допомогу сусідніх держав. Сама ж Польща, підкреслює М.П. Драгоманов, не бажала подавати козакам

відчутної допомоги в захисті українських земель, оскільки її етнічні землі піддавалися значно меншим набігам татарських орд [40]. Такі твердження М.П. Драгоманова відповідають тогочасному рівню історичного мислення, хоча сучасні історики, в тому числі й автор статті, схильні вбачати причину такого ставлення Польщі до захисту українських земель в її військовій слабкості проти однієї з найсильніших імперій світу та небажанні доводити справу до воєнного конфлікту.

М.П. Драгоманов тонко підмітив вимушеність переорієнтації українського козацтва в боротьбі за національні інтереси українського народу з Польщі на Московську державу. Певну роль у цьому він відводить релігійному фактору, оскільки українці та московити сповідували православну віру. Однак сподівання козаків на допомогу єдиновірного сусіда виявилися марними, оскільки той, як встановив український історик, був зайнятий своїми справами й не переймався потребами українців. До мотивації такої позиції Москви в українському питанні можемо додати ще й ту обставину, що українські землі в той час належали Польщі й втручання Москви в її внутрішні справи могло викликати війну між державами, чого московський уряд явно не бажав, враховуючи суспільно-політичну кризу в державі наприкінці XVI ст.

Одну з головних причин послаблення боротьби козаків проти турок і татар наприкінці XVI ст. М.П. Драгоманов вбачав у загостренні внутрішнього становища в самій Україні, коли «знялася бійка поміж православними та католиками, поміж українцями та поляками, поміж козаками та шляхтою, поміж посполитими людьми та панами» [41]. Це саме той період, коли в Україні велися козацькі війни, що мали під собою цілий ряд різноманітних причин, у тому числі й тих, про які писав М.П. Драгоманов [42].

Серед усіх причин нестабільності в Україні М.П. Драгоманов на перше місце ставить конфесійну – ненависть християн до магометан і ненависть поміж самими християнами. При цьому вчений вважає за необхідне ознайомити читача з тими відмінностями у християнській вірі, що викликали суспільну колотнечу в Україні наприкінці XVI ст. Серед них називалися такі ознаки українського християнства: перехід християнства від греків; ведення божої служби по старих болгарських книгах; попи одружені; причастя дається з хліба та вина; дух Святий виходить

від Отця. У той же час, зазначав М.П. Драгоманов, у Польщу віра Христова перейшла від латинців чи римлян, служба правилась латинською мовою, миряни причащалися самим хлібом, а попи хлібом і вином, попи не женяться, вчать, що дух Святий виходить від Отця і Сина. Наводилася різниця й в управлінні церквами [43]. Відзначаючи зменшення авторитету католицької церкви у Німеччині, Франції та власне й у самій Польщі з XV ст., М.П. Драгоманов наголошував на тому, що своєрідну компенсацію цих втрат католики вбачали у прилученні до своєї віри українців, у результаті чого й було прийнято відповідне рішення про унію православної й католицької церков у 1596 р. у Бресті (у Драгоманова ця подія датована 1595 р. – Авт.). За М.П. Драгомановим, відмінностей в уніатській та православної церквах існувало небагато. Служба мала вестися в уніатських храмах по-старому, але уніати мали визнавати главою церкви папу римського.

Думка М.П. Драгоманова про відмінність уніатської церкви від православної тільки у формі підпорядкування римському папі була неприйнятною для клерикальної Росії, яка не бажала визнати правомірність відходу в минулому своєї православної пастви до іншої віри. Сучасні історики підтверджують і розвивають думку свого далекого попередника про незначну відмінність уніатської та православної віри в Україні [44]. Але М.П. Драгоманов саме в унії вбачав головну причину тієї різанини, що почалася після її прийняття в Україні.

Історик звертає увагу читачів на те, що Брестська церковна унія 1596 р. знаменувала собою початок двох явищ – покатоличення українців і їх ополячення. Але одночасно з цим інтенсивно розпочався розвиток «правильної шкільної науки» європейського рівня, що пробудило в українському суспільстві, особливо міщанстві, «національну свідомість» і пам'ять про свою колишню незалежність. До того ж, значна частина населення в знак протесту проти нав'язуваного католицизму перейшла в протестантизм, що також ослаблювало централізацію влади в державі. Крім того, Польща виявилася нездатною захистити приєднані українські землі від агресії Туреччини.

Вчений переконаний у тому, що унія Польщі і України **могла б стати дійсно перспективною, якби відбулася у формі політичної федерації.** Але небажання польських політиків піти

таким шляхом розвитку, насильницька асиміляція українців призвели до катастрофи й саму Польщу, яка виявилась набагато сильніше зв'язаною з східними землями ніж з природнішими їй Німеччиною, Чехією, Мадярщиною. Саме у спротиві централістській політиці Польщі історик вбачає головну причину «відбіжного стремління» населення України і Білорусії до відділення від неї. Таке бажання супроводжувалося намаганнями знайти союзника, яким в очах українських князівських династій стала православна Москва, здатна підтримати їх сепаратистські прагнення, які почали реалізовуватися на практиці з приєднання до Московщини української Сіверщини. В очах значної частини населення України і Білорусії, наголошує М. П. Драгоманов, Москва все більше перетворювалася в надійний притулок. Звідси, за його переконаннями, і впливала головна причина звертань українських політичних і церковних діячів про взяття України з під лядської неволі під «високу государеву руку» ще задовго до Б. Хмельницького[45].

Спробою розділити козаків пояснює М.П. Драгоманов реформу польського короля Стефана Баторія 1578 р. про створення реєстрового козацького війська з 6 тис. козаків (правда, в історичній науці утвердилася цифра 600 – Авт.). Але на його думку ця реформа не внесла спокою в українське суспільство, шляхта не захотіла визнати реєстровців рівними собі у правах та привілеях, а нереєстровці не бажали мати владу панів над собою. Погіршення становища українських селян історик ув'язував ще й з їх масовим закріпаченням, а також передачею євреям в оренди річок, перевозів, шинків, церков, які з метою збагачення здирали з місцевого населення непомірні мита. Відповідно тогочасному рівню історичної науки М.П. Драгоманов визначає головні причини повстань і рухів, які потім переросли у революцію XVII ст., й серед них покозачення селян, козацькі виступи проти шляхти й короля, боротьба проти унії та католицизму [46]. Звичайно, сучасна історична наука розглядає цю проблему набагато повніше, але гріх було б вимагати від М.П. Драгоманова такої повноти за відсутності відповідних напрацювань і умов для їх оцінки [47]. Але для свого часу думки М.П. Драгоманова про причинно-наслідкову обумовленість подій в Україні першої половини XVII ст. була досить свіжою і перспективною.

Оригінальність властива поглядам М.П. Драгоманова на наступну історію України. Характерно, що її історик розглядає не ізольовано, але в тісному переплетінні з історією сусідніх держав, кожна з яких при цьому переслідувала власні інтереси. Відзначаючи вимушеність залучення татар у боротьбі з Польщею, М.П. Драгоманов наголошує на їх зацікавленості в ній так само, як й сторонніх держав. **Рішення Переяславської ради 1654 р. про піддання України «цареві восточному, православному, московському» вчений схильний вважати головною причиною наступної війни між «поляками та українцями і москалями», в якій татари допомагали першим [48].** В цьому випадку не варто закидати вченому за надмірно узагальнену оцінку цих подій, знову ж таки зважаючи на тодішню недослідженість цих проблем, які тільки в останні роки піднімаються в історичній науці України. Насамперед це стосується неоднозначного характеру українсько-російських відносин після смерті Богдана Хмельницького [49].

Велич М.П. Драгоманова як історика полягає не в надмірній деталізації вітчизняної історії, а, насамперед, у виявленні її закономірностей в діяльності окремих особистостей, станів, держав. Про такі власні підходи до аналізу історичних подій та явищ М.П. Драгоманов заявив ще у своїй попередній статті «Положение и задача древней науки истории», застосувавши у ній історіософський метод дослідження.

Причини занепаду України по смерті Б. Хмельницького історик схильний пояснювати як складністю міждержавних воєн за Україну, так і бажанням козацької старшини стати подібною до польського панства за своїм багатством та впливом у суспільстві. Вчений не приховує того, що для досягнення своєї мети вона вдавалася до захоплення земель, випрошування різних пожалувань як від московського царя, так і від польського короля, не зупиняючись при цьому і перед «доносами і ябедами в Москву, а часами і в Москву і в Варшаву разом» [50]. До таких дій старшини історик додає ще й прагнення московських воєвод розширити і посилити свою владу в Україні, невизнання ними прав козацтва, а також побоювання Московського уряду втратити Гетьманщину. Завершальний результат внутрішньої міжусобиці в Україні М.П. Драгоманов вбачає у поділі українських земель між Московською державою і Польщею по Дніпру.

Виразністю характеризується аналіз М.П. Драгомановим наступного періоду історії України. Вчений окремо виділяє гетьманування П. Дорошенка на Правобережній Україні, підпорядкування його турецькому султанові та подальшу трагічність долі українського населення. Саме в боротьбі правобережних гетьманів П. Дорошенка і П. Ханенка М.П. Драгоманов схильний вбачати головну причину погіршення становища правобережців, що залишилися фактично без захисту перед турецьким нашествям. При аналізі цих подій він головну вину в зруйнуванні турками Чигирин в 1678 р. покладає на небажання російського воєводи Г. Ромодановського і українського лівобережного гетьмана І. Самойловича «рятувати правобічну Україну». Цю тезу сприйняв і розвинув у своїх працях М. Грушевський, після чого вона стала загальноприйнятною і в сучасній історичній науці. По-сучасному виглядає визначення М.П. Драгомановим причин та наслідків для України умов Бахчисарайського договору між Московським царством і Туреччиною, за яким територія між Південним Бугом і Дністром мала залишатися незаселеною, а Південка Київщина, Брацлавщина і Поділля відходили до Туреччини. Саме їх називав вчений «пустинею» внаслідок обезлюднення від постійних татарських набігів, що загрожувало великою небезпекою й Лівобережній Гетьманщині [51].

Дотримуючись принципу історизму та циклічності в історії, М.П. Драгоманов класифікував походи українсько-російських військ на Крим у 1687 р. як відновлення тієї політики щодо південного сусіда, яку започаткували ще Д. Вишневецький і тогочасний московський уряд. Спираючись на свідчення Самовидця та інших літописців, історик головну причину невдачі цього походу вбачає у небажанні гетьмана воювати з татарами, через що й наказав випалити по маршруту походу військ траву. Це положення присутнє і в сучасній історичній науці. Але у М.П. Драгоманова є й пояснення таких дій українського гетьмана, якого ми не зустрічаємо ні в літописців, ні в пізніших істориків. Воно зводиться до побоювання українського гетьмана, щоб після розгрому Кримського ханства російський уряд «козаків не повернув би у кріпаки» [52].

В історичних прогнозах долі Української козацької держави М.П. Драгоманов набагато випереджав свій час. Тільки

в останні роки окремі українські історики, почавши глибше досліджувати політику гетьмана І. Самойловича, приходять до висновку про зростаюче незадоволення українського уряду централізаторською політикою московського уряду, спрямованою на посилення своєї влади над Україною та дальшу її ізоляцію від можливих союзників. Як державний діяч І. Самойлович бачив неможливість спертися на підтримку Польщі в обороні державних прав Гетьманщини й тому певні надії в цьому покладав на Кримське ханство, яке також було зацікавлене в Україні, можливому союзнику в боротьбі з Московською державою. Недаремно у той час ходили чутки про зв'язки між обома правителями. Фактично, доля обох сусідніх держав багато в чому залежала одна від одної, поразка одної з них означала поразку й іншої. Такий характер розвитку подій підтвердили наступні російсько-українсько-кримські відносини. Після відриву Криму від Туреччини, визнання його незалежності та незаселення території між Запорозькою Січчю і Чорним морем до Дністра, за незначним винятком під Очаковим, згідно Кючук-Кайнарджійського миру 1774 р. Росія в наступному 1775 р. ліквідувала Запорозьку Січ. У цей час Запорозька Січ вже не могла заручитися підтримкою Кримського ханства як це колись робив гетьман Б. Хмельницький у критичні часи Української козацької держави. Позбавлена союзників Лівобережна Гетьманщина вже й не опиралася серйозно, коли в 1781 – 1783 рр. добивали залишки її державності – полковий адміністративно-територіальний поділ, відсутність кріпацтва та козацьке військо. Покінчивши з автономією Української козацької держави, московський уряд у 1783 р. насильно приєднав Крим до Російської держави, що суперечило умовам Кючук-Кайнарджійського миру й було фактично протизаконним актом [53].

Те, про що писав М.П. Драгоманов стосовно побоювань лівобережного гетьмана І. Самойловича відбулося з невідвратною закономірністю через 100 років, що свідчить про геніальність українського мислителя, який не просто констатував події й явища, але й передбачав шляхи їх наступного розвитку. В цьому реалізувалася й його думка про корисність історичних знань у практичному передбаченні перспективного розвитку тих чи інших подій та явищ.

На рівні сучасної історичної науки виглядає аналіз М.П. Драгомановим подій часів гетьманування І. Мазепи. Ми не знайдемо в ньому визначення переходу лівобережного гетьмана на бік шведського короля Карла XII як зраду Росії. При повній ейфорії антиукраїнських сил 60 – 70-х років XIX ст., уособлення найменших проявів українськості демократичних сил з «мазепинством» як символом зрадливості, аполітична оцінка М.П. Драгомановим діяльності І. Мазепи справила шокуюче враження на тогочасних читачів, показала можливість зовсім іншого бачення діяльності цієї історичної особистості. Своєю аполітичною оцінкою діяльності гетьмана І. Мазепи вчений підтвердив вироблену ним формулу «аполітичної політики», розроблену ним у своїх працях, що полягала у непідтримці офіційної лінії в трактуванні тих чи інших подій або явищ. Разом з тим, М.П. Драгоманов далекий від ідеалізації особи І. Мазепи, до чого вдаються окремі сучасні історики у своєму прагненні виправдати гетьмана від несправедливих звинувачень попередніх режимів. Саме безсторонні, науково-об'єктивні оцінки історичних процесів, у тому числі й гетьманування І. Мазепи, забезпечили історичній спадщині М.П. Драгоманова незаперечний авторитет і часову тяглість.

М.П. Драгоманов виразно показав складність гетьманування І. Мазепи, яке характеризувалося багатьма суперечливими тенденціями. З одного боку, бажання підтримати визвольний рух козацтва під проводом фастівського полковника С. Палія проти Польщі, а з другого – небажання втратити владу у випадку возз'єднання Правобережної України з Лівобережною та обрання С. Палія загальноукраїнським гетьманом. Це цілком могло статися, оскільки, як писав М.П. Драгоманов, козацька старшина за підтримки І. Мазепи почала активно захоплювати селянські землі та закріпачувати селян і козаків, на що ті відповідали масовими втечами на контрольовану С. Палієм територію. Такі обставини й змусили І. Мазепу домогтися шляхом наклепу і арешту С. Палія й заслання того до Сибіру, зазначав історик.

М.П. Драгоманов наголошував на тому, що цар Петро I докучав українським козакам різними роботами та далекими воєнними походами в інтересах Російської держави. Це й стало, на думку вченого, головною причиною того, що «Мазепа зійшовся з шведським королем Карлом ІІ-м та з паном

Лещинським, що Карл поставив у Польщі королем...» [54]. Характерно, що при цьому М.П. Драгоманов наголошує на нелюбові козаків до І. Мазепи, що свідчить про його критичне ставлення до політики українського гетьмана. Втечею І. Мазепи під захист турецького султана пояснює історик причину війни Росії з Туреччиною на початку XVIII ст. Разом з тим, важливими є висновки М.П. Драгоманова про державну зацікавленість Росії у визволенні Надчорномор'я від турецького панування від Криму до Дунаю. М.П. Драгоманов у цілому позитивно оцінив визволення Надчорномор'я, наголосивши при цьому, що в цих подіях активну участь брали запорозькі та інші українські козаки. Факт, який імперська історіографія постійно замовчувала, звеличуючи успіхи тільки російської зброї.

Підводячи підсумки своїй історичній розвідці, М.П. Драгоманов зазначав, що на середину XIX ст. в Україні сталися значні зміни. Українські землі позбавилися татарських набігів, Південь України заселили переселенці, кріпацтво запанувало до 1861 р., стався поділ України між сусідніми державами, багато народів визволилося від турецького панування, внаслідок чого Туреччина почала занепадати.

Нові підходи М.П. Драгоманова до оцінки вітчизняної історії виявляються в його характеристиці наукових досягнень сучасних йому суспільствознавців. Насамперед вчений відзначав ті зміни у світосприйнятті М.І. Костомарова, що після заслання завадили тому об'єктивно висвітлити багато сторін суспільної історії України, зокрема вплив протестантизму і католицизму на українську літературу XVI ст. Тут малася на увазі найперше конфесійна полеміка між православними та католиками і уніатами, що дала сильний поштовх розвитку української полемічної літератури, найяскравішим представником якої став І. Вишенський. **М.П. Драгоманов критикував М.І. Костомарова за те, що той не зрозумів важливості автономістичного напрямку політики гетьмана І. Виговського, перебільшив, а фактично виправдав руйнівну діяльність «черні» та Запорожжя, які підтримали боротьбу московського уряду проти «автономізму козацької старшини» [55].** Ця точка зору М.І. Костомарова частково переглянута окремими сучасними істориками, що свідчить про проникнення М.П. Драгоманова в глибину внутрішнього життя Лівобережної Гетьманщини другої

половини 50-років XVII ст. Правда, тут потрібно мати на увазі, що М.І. Костомаров писав свої історичні праці в умовах жорсткого цензурного контролю, внаслідок чого мусив рахуватися з офіційною ідеологією, у той час, коли М.П. Драгоманов такого контролю не відчував.

Національно-політичний підтекст мало зауваження М.П. Драгоманова на адресу М.І. Костомарова, що той **«стратив провідну думку для суду над московською політикою в часи від Чорної ради 1663 р. до мазепинщини...»** [56]. Термін «для суду» вказує на те, що М.П. Драгоманов хотів би бачити критичний підхід М.І. Костомарова до висвітлення політики московського уряду щодо України цього періоду. Дійсно, з відповідних праць М.І. Костомарова не можна скласти уявлення про справжні причини переходу гетьмана І. Мазепи на бік шведського короля Карла XII. Те, про що писав М.П. Драгоманов стало можливим тільки після здобуття Україною державної незалежності, коли історики позбавилися партійно-союзного диктату й отримали можливість досліджувати на новій джерельній базі й методології українсько-російські відносини у другій половині XVII ст. Характерно, що ряд як українських, так і російських істориків доводять, що головною причиною переорієнтації зовнішньо-політичного курсу гетьмана І. Мазепи став безупинний наступ московського уряду на права Гетьманщини, який поставив її на грань державного існування [57]. **Погляди М.П. Драгоманова на українсько-російські відносини другої половини XVII ст. співзвучні концепції сучасної національно-патріотичної історіографії, яка в основу своєї діяльності ставить національні інтереси України у відповідності з інтересами інших країн.**

На думку М.П. Драгоманова М.І. Костомаров «не оцінив як слід і зросту ліберально-автономістичних думок серед січовиків від 1667 до 1710 р., зросту, котрий натурально привів до запорозького нарису конституції України в 1710 р., написаного під впливом Костя Гордієнка» [58]. Даючи високу оцінку діяльності К. Гордієнка, М.П. Драгоманов відзначає, що ця постать у зображенні М.І. Костомарова загубилася серед інших «мазепинців» і не дістала тієї оцінки, якої заслуговувала. Ще критичніше поставився М.П. Драгоманов до зближення історико-філософських поглядів М.І. Костомарова з основами

«московських слов'янофілів». Як представнику українолюбців, зазначав М.П. Драгоманов, М.І. Костомарову не варто було б їх сприймати, оскільки слов'янофільство спрацьовує на користь «московської держави, котра душить українців» [59]. Ніколи до М.П. Драгоманова та й за його життя **в історичній науці не було такого прямого і різкого звинувачення Російської держави в реакційній політиці щодо України.** Такі думки М.П. Драгоманова виходили за межі українського аполітичного культурництва 90-х років XIX ст., справили значний вплив на українську демократичну молодь, перехід її до політичної боротьби за інтереси України. Під впливом ідей М.П. Драгоманова на початку 90-х років XIX ст. були створені перші політичні організації Українська радикальна партія у Львові та «Братство тарасівців» у Каневі, програми яких передбачали політичну боротьбу за культурно-національні та державні права України.

Особливої ваги надавав М.П. Драгоманов аналізу праць В. Антоновича, відводячи йому перше місце серед тогочасних істориків. Відзначаючи фактологічну цінність його історичних монографій, М.П. Драгоманов зауважує, що в них відсутня ідея, що той «мов навмисне обходить усі ідейні боки історії, виводи з фактів, порівняння з історією інших народів і т.ін., через що й можливе вживання його праць і відрубниками й обрусителями, а ще гірше те, що ширша публіка зовсім нічого не виносить з праць д. Антоновича й через те власне не чита їх» [60].

Оцінка настільки гостра, що ставила під сумнів корисність лідерства В.Б. Антоновича в національно-культурницькому русі України другої половини XIX ст. й змусила того вдатися до відповідних кроків для підняття свого авторитету. Під впливом критики М.П. Драгоманова, авторитет якого був в Україні безмежний, та внутрішнього тиску В.Б. Антонович подав ідею про об'єднання розпорошених громад в єдину організацію, у результаті чого в 1898 р. й була створена «Загальна українська безпартійна організація». І хоча в самій назві передбачався безпартійний її характер, зате в програмі підтверджувалася думка М.П. Драгоманова про те, що головним винуватцем тяжкого становища України в Російській імперії є російський абсолютизм. З цієї тези відповідно напрошувався висновок про необхідність й політичної боротьби за націокультурні та політичні права

України. Навіть перебуваючи у вимушеній еміграції, **М.П. Драгоманов своїми історіософськими працями справляв визначальний вплив на суспільно-політичне життя України другої половини ХІХ ст.**

Значні хиби констатує М.П. Драгоманов у історичних працях Дашкевича, учня В.Б. Антоновича. Вони полягали насамперед, відзначає М.П. Драгоманов, у відсутності справжньої історії цивілізації в його праці «Борьба культур и народностей в литовско-русском государстве в период династической унии Литвы с Польшей», тобто, порівняння порядків державних, соціальних, освітніх Польщі, Литви й Русі перед їх унією та під час неї, а також відповідності їх рівню європейської історії. Тільки порівняльний метод дослідження, апробований ним ще в статті «Положение и задачи науки древней истории», вважав М.П. Драгоманов, міг пояснити «наскільки натуральним було те, що Польща взяла гору над Литвою й Руссю» [61].

Піддавши критиці погляди П. Куліша на історію українського козацтва, М.П. Драгоманов прийшов до загального висновку про те, що **не можна оцінювати історію «нашої України» з погляду становища одного стану та ще й окремого його періоду.** Вчений пропонував дослідити історію України протягом всього її існування: «княжо-городську, феодално-литовську, пансько-польську, козацьку, царсько-російську (з виділом цісарського й конституційно-австрійським) – і в усяку з цих діб звернути увагу на зріст чи упадок людності, господарства, порядків і думок громадських і державних, освіти, пряму чи косу участь українців усяких класів чи культур в історії й культурі європейській» [62]. Фактично, це – програма висвітлення історії України в усій її внутрішній повноті та безпосередньому зв'язку з історією сусідніх країн. Тільки при порівнянні внутрішніх процесів в Україні з відповідними процесами в інших країнах і можливо, наголошував М.П. Драгоманов, дати їм справжню оцінку. **М.П. Драгоманов закликав сучасних йому істориків не замикатися в своїх дослідженнях у вузьких національних рамках, дивитися й оцінювати історію України з позицій загальноєвропейського поступу.** Ідеї М.П. Драгоманова про європейськість історії України, методи її наукового дослідження не втратили актуальності й в сучасних умовах, коли відбувається нове історіософське осмислення вітчизняної минувшини на

багатющій спадщині одного з найвизначніших мислителів світового рівня другої половини ХІХ ст.

Для історичних творів М.П. Драгоманова характерні наукова переконливість і простота викладу матеріалів. Сучасник М.П. Драгоманова визначний історик М.І. Костомаров писав свої історичні монографії з розрахунку на професійного читача й тільки у художніх творах звертався до популярного зображення сюжетних ліній. Можливо, ранній М.С. Грушевський наближався до науково-популярного стилю М.П. Драгоманова, але його пізні праці написані настільки складно, що ставали непосильними для малоосвічених людей, в абсолютній більшості якими й були на той час українці. Саме глибока науковість, актуальність тематики та ясність стилю забезпечили історичним працям вченого широку популярність серед масового читацького загалу.

Характерними рисами діяльності М.П. Драгоманова як історика стали глибокий національний патріотизм, історіософський метод дослідження історичних процесів і явищ, оригінальність при глибокій науковості теоретичних узагальнень і висновків, які відповідали вищому рівню суспільних наук Європи. Своїми історичними працями М.П. Драгоманов пробуджував національну свідомість українців, змушував їх задумуватися над становищем України в складі Російської імперії, відповідності його тим порядкам, що існували в Західній Європі. Громадівський рух в Україні, незважаючи на відмову М.П. Драгоманову в підтримці, багато в чому перебував під впливом історіософських ідей мислителя й поступово еволюціонував від чистого культурництва до усвідомлення необхідності організаційного об'єднання своїх сил для протистояння російському абсолютизму. Це протистояння вилилося на початку ХХ ст. у дві форми – політичну боротьбу і мирне культурницьке ігнорування офіційної ідеології, явище, яке М.П. Драгоманов називав «неполітичною політикою».

-
1. А.А. Еще страничка из прошлого г. Переяслава // Киевская старина. – 1901. – Кн. 9. – С. 295.
 2. Кривошея В.В., Кривошея І.І., Кривошея О.В. Українська козацька старшина. – Ч. третя. – Кн. 2. Військове товариство. – К., 2008. – С.32 – 38.

3. Кривошея Володимир. Генеалогія українського козацтва. Нариси історії козацьких полків. – К., 2002. – С. 311.
4. Драгоманов М.П. Автобиографическая заметка // Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці у двох томах. – Т.1. – К., 1970. – С.39.
5. Там само. – С. 40.
6. Кулябка С.Н. Воспоминание о Н.И. Пирогове. 1858 – 1861. // Русская старина. – 1892. – № 9. – С.725 – 737.
7. Пирогов Н.И. Сочинения. – Т.1. –2-е юбилейное издание Пироговского товарищества. – К., 1914. – С. 909 – 910.
8. Іванова Р.П. Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України. – К., 1971. – С.29.
9. Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці. В двох томах. Т.1 – К., 1970. – С. 45.
10. Драгоманов М. Вопрос об историческом значении Римской империи и К.К. Тацит // Университетские известия. – К., 1869. – № 2. – С. 33.
11. Там само. – С. 35.
12. Там само. – С. 36 – 37.
13. Цит. за: Ставнюк В.В. Роль античних студій у формуванні поглядів М. Драгоманова // УІЖ. – 1998. – №6. – С. 52.
14. Драгоманов М.П. Положение и задачи науки древней истории // Драгоманов М.П. Вибр. праці. – Т. перший. – Кн. Друга. –К., 2006. – С.18.
15. Дейвіс Норман. Європа. Історія. – К., 2000. – С.121.
16. Драгоманов М.П. Вказ. праця. – С.20.
17. Там само. – С.23.
18. Драгоманов М.П. Там само. – С.31.
19. Там само. – С.34 –35.
20. Там само. – С. 36 – 37.
21. Стронін О.І. Історія і метод. – Спб., 1869; Політика як наука. – Спб., 1872.
22. Драгоманов М.П. – Вказ. праця. – С.50 – 51.
23. Драгоманов М. Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит. – К., 1869. – С.389.
24. Журба Михайло. Етнополітична концепція М.Драгоманова у контексті українського національного відродження // Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. Ювілейне видання до 175

- річчя НПУ імені М.П. Драгоманова. – К., 2010. – Серія 6. Історичні науки. Вип. 6. – С. 23.
25. Драгоманов М.П. Про українських козаків, татар та турків // Драгоманов Михайло. Вибрані праці. – Т.І. – Кн.І. – К., 2006. – С.197.
26. Там само. – С.198.
27. Півторак Г. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи та правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски». – К., 2004; Залізник Л.Л. Від склавів до української нації. – К.,1997; Ісаєвич Я.Д. Україна давня і нова: народ, релігія, культура. – Львів, 1996; Балушок В.Г. Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етносія. – Біла Церква, 2008.
28. Борисенко В.Й. Курс української історії. – К., 1998; Іванченко Р.П. Київська Русь: початки української держави. – К., 1995; Терещенко Ю.І. Україна і європейський світ. Нарис історії від утворення Старокиївської держави до кінця XVI ст. – К., 1996.
29. Драгоманов М.П. Вказ. праця. – С. 199.
30. Шабульдо Ф. Синьоводська проблема: можливий спосіб її розв'язання. – К., 1998.
31. Драгоманов М.П. Вказ. Праця. – С. 201.
32. Драгоманов М. Пропаший час. Українці під Московським царством (1654 – 1876). – К., 1991. – С. 26.
33. Там само. – С. 38.
34. Там само. – С. 44.
35. Борисенко В.Й. Курс української історії. – К., 1996. – С. 157.
36. Драгоманов М.П. Вказ. праця. – С. 214.
37. Там само. – С.216.
38. Драгоманов Михайло. Про українських козаків, татар та турок // Вибр. праці. – Т.1. – Кн. 2. – К., 2007. – С. 93.
39. Там само. – С. 218 – 227.
40. Там само. – С.228.
41. Там само.– С. 228.
42. Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернігів, 1996.
43. Драгоманов М.П. Вказ. праця. – С. 229.
44. Тимошенко Леонід. Берестейська унія 1596 р. – Дрогобич, 2004.
45. Борисенко В.Й. Погляди М. П. Драгоманова на характер зв'язків України і Московщини // Науковий часопис НПУ імені

- М.П.Драгоманова. – К., 2007. – Серія № 6. Історичні науки. – Випуск 4 – 254 с.
46. Драгоманов М.П. Вказ. праця. – С. 230.
 47. Борисенко В.Й. Курс української історії. – К., 1998.
 48. Драгоманов М.П. Вказ. праця. – С. 230.
 49. Борисенко В., Бульвінський А., Візер С. Еволюція українсько-російських відносин у другій половині XVII ст. – К., 2006.
 50. Драгоманов. Вказ. праця. – С. 231.
 51. Там само. – С. 233.
 52. Там само. – С. 234.
 53. Борисенко В.Й. Вказ. праця. – С. 322.
 54. Драгоманов М. Вказ. праця. – С. 235.
 55. Драгоманов М.П. Чудацькі думки про українську національну справу / Драгоманов Михайло. Вибр. праці. – Т. I. – Кн. друга. – С. 85.
 56. Там само. – С. 85.
 57. Борисенко В.Й., Бульвінський А.Г., Візер С.О. Еволюція українсько-російських відносин у другій половині XVII ст. – К., 2006; Яковлева Т. Руїна Гетьманищини від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659 – 1667 рр.). – К., 2003.
 58. Драгоманов М.П. Вказ. праця. – С. 85.
 59. Там само. – С. 86.
 60. Там само. – С. 91.
 61. Там само. – С. 92.
 62. Там само. – С. 93.

В. Й. Борисенко

ОЦІНКА М.П.ДРАГОМАНОВИМ ХАРАКТЕРУ ЗВ'ЯЗКІВ УКРАЇНИ І МОСКОВЩИНИ

На початок 80-х років XIX ст. стали цілком очевидними результати двохсотлітньої русифікації українського народу. Через різноманітні, переважно насильницькі, методи російському уряду вдалося прищепити значній частині українців на підросійській Україні почуття нездатності до власного державотворення, меншовартості в порівнянні з росіянами, зневаги до власної

культури, історії, мови. Фактично, український народ був поставлений на грань зникнення як окрема національна спільнота.

На таке загрозливе для України становище пильну увагу звернув М.П.Драгоманов, що мав можливість вільно висловлювати на папері власні думки. Оцінивши ситуацію, український мислитель вирішив звернутися до тієї здеукраїнізованої інтелігенції України, що почала сліпо вірити в месіанську роль росіян серед усього слов'янського світу. Такі настрої панували і серед абсолютної більшості тодішніх російських революціонерів, які, готуючи повалення самодержавного ладу, не хотіли й чути про окрему організацію українських революційних сил, не допускали розпаду Російської імперії на окремі національно-державні утворення, а відповідно й відмовляли українцям у природньому праві на власне державне існування. І всілякі їх сподівання, що після повалення царизму, встановлення демократичного ладу при збереженні централізації влади на всій території імперії можуть бути вирішені й національно-державницькі проблеми і сподівання неруських народів були приречені на невдачу. Демократичний централізм, який обстоювали російські революціонери, буде таким же реакційним у національному відношенні як старий режим, наголошував М.П.Драгоманов.

Саме до цієї категорії російської і українських революціонерів, української інтелігенції звернувся М.П.Драгоманов у праці “Историческая Польша и великорусская демократия” (1881) з розвінчуванням різних методів антиукраїнської політики Польщі та монархічної Росії. З особливою чіткістю М.П.Драгоманов виклав свої думки в розділі цієї роботи під назвою “Україна і Москва в історичних взаєминах”. Правда, матеріал розділу вийшов за встановлені у його назві територіальні рамки, що, проте, надало йому більшої вагомості й наукової переконливості.

Однією з заслуг М.П.Драгоманова стало визначення залежності існування східнослов'янських народів від географічно-природного середовища. Це те, на що його попередники і сучасники не звертали належної уваги. Вчений наголошував на тому, що полякам, білорусам, українцям і росіянам здавна довелося мешкати в регіонах з досить складними природними умовами, докладати значні зусилля для їхпереборення. На його думку предки цих народів осіли по річних “котловинах” Одри, Вісли, Німана,

Західної Двіни, Дніпра, Дністра, Ладоги, Волги, а самі ріки стали водяними шляхами зв'язків між ними.

Великі заплави і болота, підкреслював М.П.Драгоманов, перешкоджали зміцненню відносин між різними племенами поляків, білорусів, литовців, що у кінцевому підсумку дозволило німцям відрізати їх від південного берега Балтійського моря. У той же час степові кочовики зайняли причорноморські степи й таким чином перервали природні зв'язки поляків і українців з Чорним морем. Тому, узагальнюює свої думки історик, ізольовані від морів народи почали "товпитися один на одного". Тісними з заходу німцями поляки стали "напирати" на Галичину, а відрізані від Чорного моря українці повели наступ на ятвягів і литовців.

Однак, у ХІХ ст., вважає М.П.Драгоманов, на литовсько-білорусько-українському просторі настала "часова рівновага", пов'язана з утворенням литовсько-руської держави Гедиміновичів. Вона домоглася значних успіхів у відвоюванні в татар Північного Причорномор'я і його колонізації, стала своєрідною опорою для рязанців, тверян, новгородців, внутрішньому устрою яких загрожувала Москва, названа тодішнім московським вченим Буслаєвим "півдиким, півтатарським воєнним табором". Прогресивному в своїй основі шляху суспільного розвитку на східноєвропейському просторі, робить підсумок вчений, перешкодив наступ Польщі на українські землі, а також захоплення узбережжя Чорного моря турками.

Оригінальні погляди висловив М.П.Драгоманов на значення Люблінської унії 1569 р. у житті українського народу. На відміну від тверджень польських істориків і політиків про те, що вона знаменувала собою добровільний союз Польщі, Литви і Руси, видатний мислитель побачив у цьому акті негативне значення, яке полягало в поділі державної федерації Литовсько-руської держави Гедиміновичів. Внаслідок нього більшість українських земель було "прилучено" до Польщі без будь-якої автономії і суспільного представництва.

М.П.Драгоманов переконаний у тому, що Польща взяла на себе непосильні для облаштування приєднаних земель зусилля, оскільки їх устрій суттєво відрізнявся власне від польських. Одну з таких відмінностей вчений вбачав у наявності в Україні нового класу, який все більше претендує на визначальну роль у суспільстві, яку в Польщі грало шляхетство, а маса українського

поспільства завзято прагне домогтися його прав. Спроби польського короля С.Баторія організувати реєстрове козацтво і таким чином зрівняти його з шляхетством, а решту селян повернути у підданство панів вчений розцінює як непевне дійство, яке тільки внесло явну плутанину в соціальні відносини в державі. Шляхта не хотіла зрівняння у правах з собою окраїнної войовничої людності, а ті з козаків, що не попали до реєстру, всіма способами протестували проти спроб уряду перетворити їх на кріпаків. Саме у цих факторах вчений вбачав головну причину селянсько-козацьких повстань наприкінці XVI - у 20-30-х роках XVII ст.

Історик звертає увагу читачів на те, що Брестська церковна унія 1596 р. знаменувала собою початок двох явищ - покатоличення українців і їх ополячення. Але одночасно з цим інтенсивно розпочався розвиток "правильної шкільної науки" європейського рівня, що пробудило в українському суспільстві, особливо міщанстві, "національну свідомість" і пам'ять про свою колишню незалежність. До того ж, значна частина населення в знак протесту проти нав'язуваного католицизму перейшла в протестантизм, що також ослаблювало централізацію влади в державі. Крім того, Польща виявилася нездатною захистити приєднані українські землі від агресії Туреччини.

Вчений переконаний у тому, що унія Польщі і України могла б стати дійсно перспективною, якби відбулася у формі політичної федерації. Але небажання польських політиків піти таким шляхом розвитку, насильне нав'язування українцям насильницької асиміляції привела до катастрофи й саму Польщу, яка виявилась набагато сильніше зв'язана з східними землями ніж з природнішими їй Німеччиною, Чехією, Мадярщиною. Саме у спротиві централістській політиці Польщі історик вбачає головну причину "відбіжного стремління" населення України і Білорусії до відділення від неї. Таке бажання супроводжувалося намаганнями знайти союзника, яким в очах українських князівських династій стала православна Москва, здатна підтримати їх сепаратистські прагнення, які почали реалізовуватися на практиці з приєднання до Московщини української Сіверщини. В очах значної частини населення України і Білорусії, наголошує М.П.Драгоманов, Москва все більше перетворювалася в надійний притулок. Звідси, на його переконання, і випливала головна причина звертань українських політичних і церковних діячів про взяття України з під лядської

неволі під "високу государеву руку" ще задовго до Б. Хмельницького.

Оригінальним за суттю є положення М.П.Драгоманова про те, що практичною реалізацією приєднання України до Московщини стало утворення українцями на фактично належних їй пустих землях Слобожашчини. Саме вона привела в безпосереднє сусідство стару Україну з Московщиною вважає М.П.Драгоманов, а Польща власною невмілістю фактично подарувала тій своїю обширну провінцію, вважав М.П.Драгоманов.

Після приєднання України до Московщини, московський уряд, наголошував М.П.Драгоманов, поступив з нею так само як перед тим і уряд польський - намагався нав'язати їй порядки боярської монархії та православно-обрядової нетерпимості. Тут вчений виступає проти тих інтелектуалів, що захоплювалися "руським єдинством", нагадуючи їм, що це могло статися на руїнах Польщі не у XVIII ст., а ще за Б.Хмельницького, коли вся Україна та й Білорусія схилилися до Москви. Головну ж причину цього вчений вбачав у тому, що Москва не могла уявити собі життя неруських земель не за своїм зразком.

Звертаючись до попередньої історії, вчений доводив, що раніше Московія, як і Росія XVIII – XIX ст., завжди була "розбурханою", а не сильною з середини державою. Вона не могла домовитись з тими народами, які добровільно пішли під царську протекцію, не бачила, зокрема, іншої проблеми у відносинах з урядом Б.Хмельницького в 1654 р. тільки як вимагати у козаків зрізати на головах "хохли". Подібні її вчинки, причому багаточисельні, М.П.Драгоманов називав тупоголовістю царських чиновників, яка призвела до того, що вже через 4-5 років після Переяславської ради 1654 р. серед українців зародилася думка про "московську неволю". Саме тому серед українських політиків з'явилися партії, які вище Москви ставили шляхетську Польщу і мусульманську Туреччину.

М.П.Драгоманов ставив у вину сучасним йому українським історикам небажання показувати негативне ставлення Москви до "черні й Запорожжя", які підтримували її й одночасно виступали проти місцевого панства, навіть ліберального. В той же час він наголошував на некритичності московських істориків до політики Москви щодо України, примітивності в зображенні всіх дій козаків, спрямованих на неї як зрадливість і лихо, а все правильне, те, що

виходило від царя. Вчений виступав проти тверджень московських вчених про те, що у кровопролитті від Б.Хмельницького і до занепаду І.Мазепи були винні українці, а особливо “звиклі до буйства й шатості” козаки.

М.П.Драгоманов відзначав, що подібну до України долю переживала й Білорусь. Прагнучи під захист Москви, вона спочатку добровільно визнала її владу, але через деякий час настільки натерпілась від її свавілля, що готова була відколотися від неї. Москва зробила все, щоб не дати поширитися в Білорусі козацькому устрою і зберегти в ній кріпосницьку залежність селян.

Характерно, що М.П.Драгоманов розглядав замирення Москви з Польщею як спосіб закріпити за собою ті українські та білоруські землі, населення яких вже не бажало терпіти “деспотію і безглуздя” московських властителів. Саме під таким кутом зору вчений характеризує Вічний мир Московщини з Польщею 1667 р. і договір з Туреччиною 1681 р. Саме спільні договори Московщини, Польщі й Туреччини історик вважав смертельним ударом по Україні, після чого вона вже не могла оговтатися як держава. До того ж, твердв М.П.Драгоманов, під впливом централізації та неграмотності населення українська інтелігенція все більше занепадала, а маса народу була закріпачена.

М.П.Драгоманов наголошував, що саме з допомогою Москви Польща, хоч і втратила Лівобережну Україну, але зберегла за собою значну частину спірних українських і білоруських земель й ще довго володіла ними, будучи фактично неспроможною захистити їх від експансії Москви.

Мислитель звинувачував Москву у тому, що вона замість того, щоб приваблювати до себе слов'янські народи прогресивними політико-соціальними програмами вдавалася до відверто завойовницьких методів. Саме так він оцінює її війни з Туреччиною за відвоювання причорноморських степів, а також анексію у Польщі українських земель, внаслідок чого в Східній Європі утворилась Московська імперія, що своїми розмірами перевищувала римську.

Вчений доводив, що внаслідок територіальних завоювань в Московській державі почала складатися бюрократична система, яка з самого свого початку покінчила з елементами парламентаризму в формі Земських соборів. У ході завоювання різних земель державна машина Російської імперії все більше централізувалася, а

“бюрократія в адміністрації і диктатура в політиці” стали невід’ємними частинами її існування.

Згодом, робить наголос у своєму дослідженні М.П. Драгоманов, Москва поряд зі зміцненням централізму переходить до “обмосковлення” народів. Відповідні дії російської цариці Катерини II стали дороговказом для її наступників у подальшій централізації влади і русифікації неруських народів, завершує своє дослідження М.П. Драгоманов.

С. О. Візер

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ XIII – XVI СТ. У НАУКОВОМУ ДОРОБКУ М.П. ДРАГОМАНОВА

Михайло Драгоманов є непересічною особистістю та серйозним науковцем, що залишив нам цілий доробок наукових праць з філософії, історії, культурології, соціології, фольклористики, літературознавства, публіцистики. Розуміння М. Драгомановим історичного процесу, його проекція на сучасне йому життя суспільства мають важливе значення для розуміння процесів, які відбуваються в Україні і в наші дні. Завданням даної наукової розвідки є проаналізувати погляди вченого на історичні події на українських землях в так званій «литовсько-польський період», тобто в часи перебування України в складі Великого князівства Литовського та входження її до складу Польського королівства. Незважаючи на активну розробку в сучасній історіографії проблематики, пов’язаної із всебічним дослідженням спадщини великого науковця, дане питання залишається малодослідженим. Серед наукових студій, що в деякій мірі стосуються нашої розвідки, варто згадати праці А. Круглашова [1] та В. Мацько [2].

При всій дискусійності питання М. Драгоманов змалював картину розвитку історичного процесу в Україні XIII – XVI ст. фактично в тому вигляді, в якому вона існує в цілому і сьогодні. Наріжним каменем його бачення історичного минулого України є неперервність розвитку вітчизняної історії від часів Київської Русі через спадкування державотворчої традиції в Галицько-Волинському князівстві, а згодом у Великому князівстві

Литовському, «де Україна розвивалась органічно як федеративна частина Русько-Литовської держави» [3].

Вчений визначає характер залежності руських земель від монголо-татар, акцентуючи на тому, що власне в південноруських землях форми залежності були значно м'якшими, ніж це було в північноруських землях. Зокрема, мова йде про економічну підлеглість завойовникам. Дослідник стверджує, що Південна Русь лише інколи була змушена платити данину, в той час як в північноруських землях було здійснено перепис і все населення обкладено щорічною даниною. «Наші люди мусили часами платити їм (монголо-татарам – С.В.) дань, а в Північній Русі, де Москва, там татаре переписали всіх людей і довго брали щороку поголовщину» [4].

Згідно сучасної концепції бачення української історії М. Драгоманов аналізує входження українських земель до складу Великого князівства Литовського, наголошуючи на поступовому проникненню литовців на руські (спочатку білоруські, а потім і українські) землі та фактично добровільному підданству русинів литовським князям. На думку вченого, поясненням цього є те, що прийшовши в Україну та Білу Русь, литовці залишили без змін основи суспільно-політичного, соціально-економічного, релігійно-культурного життя краю. Важливим моментом було ще й звільнення від монголо-татарської присутності: «вони зоставляли все по-прежньому, ... ще визволяли людей від татарських податків і татарського хижацтва» [5]. До речі, говорячи про звільнення з-під влади Орди, М. Драгоманов констатує факт, що Україна та Білорусь значно раніше позбулись «татар, що жили коло Чорного моря», а московський народ значно пізніше «став потроху справлятися з тими татарами, що жили по Волзі, з казанськими та астраханськими» [6].

Серйозним недоліком історичної праці М. Драгоманова «Про українських козаків, татар та турків», цитати з якої і лягли в основу нашої наукової розвідки, є відсутність наведення точних дат тих чи інших подій. Очевидно, дана праця була розрахована на широке коло читачів, через що автор і не обтяжував її великою кількістю хронології.

Михайло Драгоманов обґрунтовує актуальність вивчення історії не лише для суспільства, а й для кожного пересічного громадянина. Вчений доводить, що «хто не зна, що діялось у

старовину, той не розумітиме й того, од чого тепер так, а не інакше все на світі робиться, не знатиме й того, що треба робити, щоб далі було краще жити людям» [7]. Отже, досконале і ґрунтовне знання минувшини підносить людину, дозволяє зрозуміти особливості сучасного світобачення, основні параметри розвитку теперішнього суспільства, що в обов'язковій мірі ґрунтуються на основі подій минулого. В аналізованій праці дослідник використовує багато прикладів з народних пісень, цитуючи їх подекуди на сторінку – дві. Він сам пояснює такий підхід тим, що «не самі книги, але й старі пісні навчають, що то робилось у старовину» [8]. Безумовно, народний фольклор був одним із головних предметів наукових студій вченого. Вивчаючи та аналізуючи народну творчість, він намагався прослідкувати зміни у менталітеті простого люду. Крім того, на нашу думку, такий спосіб викладу наукового матеріалу ще раз свідчить про призначення праці. Очевидно, М. Драгоманов задумував цей твір як науково-публіцистичний, розрахований на пересічного читача, а народні пісні були найбільш зрозумілими для нього.

Дослідник вважав, що саме підпорядкування Кримського ханства Османській імперії стало початком відліку багатоговікового протистояння між українцями та кримчаками. Адже, визначаючи поняття «Великого степу», М. Драгоманов зазначає, що це великі неосвоєні простори від Чорного моря аж до «найкрайніщих український осель Канева та Черкас», що лежали пустинею, де досить «мирно чабанували татари і українці» [9]. Отже, на думку вченого, Дике поле в однаковій мірі освоювали і ті, і інші, співіснуючи, очевидно, на умовах певної домовленості про території пасовищ. М. Драгоманов не бачить підстав говорити про взаємну агресивність та протистояння, хіба що виникали «якісь сварки за пасовища».

Головним носієм агресивності стають турки, що претендували на повну гегемонію в християнському світі: «підкоривши собі багато християнських народів... думали завоювали трохи не цілий світ» [10]. Підпорядкування ханства династії Гіреїв турецькому султану і стало основною причиною зміни політичних орієнтирів татар та їх нападів на українські землі. «З того часу кримські татаре почали часто набігати на країну і дуже грабувати її. Турки підмовляли татар, помогали їм... Через турків татаре почали робити великі наїзди на Україну й Московщину,

хапали бранок і бранців і продавали їх туркам» [11]. З гіркотою автор констатує факт, що «замість торгу хлібом почався на узбережжі Чорного моря торг невольниками» [12].

Фактично М. Драгоманов у завуальованій формі вказує на те, що Україна стала розмінною монетою в політичних іграх двох сусідніх країн, які в XVI ст. стають потужними державами Східної Європи. Політичне суперництво Речі Посполитої та Московського царства привело до активного залучення до протистояння такої впливової військової сили як Кримське ханство. Обидві сторони починають використовувати ханство як вагомий аргумент у міжнародних відносинах, що дійсно привело до постійних нападів татар на українські землі, як південне прикордоння польської держави. «Польські королі та московські царі, бувало, засваряться один з одним, та й підбивають татар нападати на сусідню землю, а татаре прийдуть помагати одному та й пограбують часами обидві землі» [13]. Справді, саме така позиція була визначальною у політичному курсі кримських татар: підтримка тої чи іншої країни у власних інтересах.

Центральне місце в аналізованій праці відводиться генезі українського козацтва. На думку вченого, спочатку козаками вважалися вільні вояки, що поєднували функції ухоронництва з військовою справою. Вони або ходили в степ за здобиччю, або ж промишляли військовим розбоєм, нападаючи як на чужих, так часом і на своїх. Існував ще один спосіб шукання козацького хліба – найм на службу «до якогось князя чи царя московського» [14]. Справді, доступні нам джерела свідчать, що саме це і були перші відомі заняття козацького люду. До речі, М. Драгоманов стверджує, що на початковому етапі освоєння степу існували дві категорії козаків: козаки християнські та козаки татарські. Відчутну роль відігравали князі та шляхтичі, що виступали першими організаторами розрізнених козацьких ватаг, вперше залучаючи козацтво до активної боротьби проти татар, яка полягала спочатку у захисті від нападів, а згодом і у власних акціях: відбити полон та захоплену здобич, здійснити похід у володіння ханства, навіть напад на татарську чи турецьку фортеці.

Історик детально зупиняється на аналізі діяльності перших козацьких ватажків, зокрема Остапа Дашковича та Дмитра Вишневецького, називаючи їх славними рицарями. М. Драгоманов дає високу оцінку діяльності Дашковича, наділяючи його таким

чеснотами як безстрашність та відчайдушність у боротьбі з татарами. Це був «великий вояка», якого дуже боялись татари і навіть відпустили його, коли той попався в полон [15]. М. Драгоманов також повідомляє про проект Дашковича щодо залучення українських козаків до прикордонної служби на південних теренах Польщі та Литви. Згідно даних вченого на Дніпровому низу за порогами 2 тис. козаків мали нести службу, пильнуючи татар та не дозволяючи їм переправлятися через Дніпро.

Не оминає дослідник своєю увагою і діяльність Дмитра Вишневецького. Будучи черкаським та канівським старостою, він спорудив на острові Хортиця замок, який фактично став плацдармом для його військових акцій проти Кримського ханства та Туреччини. В 1557 р. татари двічі штурмували Хортицькі укріплення, причому другого нападу татар, яких підтримували турецькі галери, Вишневецький не витримав і змушений був відійти до Черкас. Причиною такої агресивності кримчаків стало те, що «своїми наїздами Вишневецький дуже вже розсердив кримського хана». Показово, що М. Драгоманов навіть не називає це укріплення Січчю, вважаючи, що лише після Вишневецького козакам вдалось створити надійний форпост і осідок: «Дашковичеві й Вишневецькому не пощастило спорудити козакам місце за порогами, щоб пильнувати татар, але ця думка не пропала марно; трохи згодом за порогами знову осіли козаки...» [16]. Загально відомо, що після цього Дмитро Вишневецький перейшов на службу до московського князя Івана Грозного. Однак, причиною розриву з Московією, на думку М. Драгоманова, стало невдоволення Вишневецького жорстокою політикою Грозного, його жорстокі розправи над підданими.

Фактично з моменту появи українські козаки, особливо ті, що мешкали на Запорожжі, виступали як такі, що не підлягали юрисдикції польського уряду. Безумовно, урядовці не могли переломити цей стан речей і змушені були рахуватись із зростаючою силою і впливом козацтва. М. Драгоманов констатує, що «ляхи не любили козаків; козаки були люде вольні, жили далеко від королівського уряду, не слухали королівського приказу, як король часом забороняє їм битися з татарами, щоб не дратувати татар і не доводити їх до війни з Польщею» [17]. Більше того, «на низу їх не могла достати королівська рука, то вони могли собі

робити, що хотіли» [18]. В той же час вчений наголошує на тому, що польські урядові кола завжди відчували гостру потребу у війську, якого не мала Польща, а відповідно використовували козаків як професійне і фактично безкоштовне військо у численних війнах з Московією та Туреччиною.

М. Драгоманов детально описує життя козаків на Січі, їх звичаї та правила, наголошуючи на рівності всіх членів Кошу, незважаючи на походження та матеріальні статки. Навіть отаман запорозький після переобрання ставав простим козаком. Очевидно, тут вчений дещо спрощував ситуацію, адже необхідно враховувати, що Січ другої половини XVI ст. і Січ першої половини XVII ст. суттєво відрізнялись за своїм соціальним спрямуванням. Якщо в першій половині XVII ст. Січ дійсно стає оплотом простого козацтва і лідером у антипольських виступах, то десь п'ятдесят років до цього низове козацтво було досить заможним і певною мірою лояльним до офіційної польської влади.

Головним заняттям «козаків у Січі було воювати із татарами за віру і народ християнський», а Запорожжя зробилось школою, «де вчилися лицарі прості і вельможні, як воювати з нехристиями» [19]. Запорожці вже не лише оборонялися від нападів татар, а й почали самі ходити проти них в походи, причому як сухопутні, так і морські. Після Дмитра Вишневецького та Богдана Ружинського козаки вперше здійснюють морські операції на чайках. Дослідник ґрунтовно описує, що представляла собою чайка як бойовий козацький корабель, як вона будувалась козацькими майстрами, яка тактика морського бою була вироблена козаками. На чайках козаки вільно почувались на просторах Чорного моря, здійснюючи походи на територію Туреччини, штурмуючи найбільші й наймогутніші фортеці Османської імперії, наближаючись навіть до самого Стамбулу. Драгоманов згадує про похід козаків 1594 р., що загрожував самій столиці султана.

Вчений звертає увагу і на конфесійні проблеми, що існували в Україні XVI ст. Ґрунтовно пояснюючи відмінності віросповідання між православними та католиками, дослідник констатує факт, що «самі християни проміж себе ненавиділи одні одних, як тільки хто не так у церкві служив,... усякий хотів силою чи хитрістю привернути другого до своєї віри, до своєї служби церковної» [20]. На його думку, проявом цієї ворожнечі стало укладення Берестейської унії 1596 р., що відбулась як змова між польськими

біскупами й ченцями, а особливо єзуїтами, і деяким руськими ієрархами та була спрямована на навернення українців «у римську віру» [21]. Вчений дає однозначно негативну оцінку запровадженню унії, бо «пішла сварка та різанина між православними й уніатами». Внаслідок її укладення, на думку М. Драгоманова, в церкві занепали братські порядки, духовенство перетворилось на одноосібне панство, яке дбало не про релігійні громади, а про власну користь. Натомість, науковець досить високо оцінює діяльність православних братств, вбачаючи в них елементи демократичного устрою громадського життя в Україні XVI ст. Церковні братства відіграли велику роль у поширенні і захисті православної віри шляхом друкування книг, їх розповсюдження.

Дослідник розглядав релігію як складне і багатогранне явище духовної культури, що суттєво впливало на суспільно-політичні процеси в цілому, а також безпосередньо на спосіб життя, мислення, світогляд будь-якої пересічної людини. Однак, він досить неоднозначно ставився до православної церкви. Вказуючи на її позитивний вплив в окремі періоди української історії, зокрема в княжі часи, М. Драгоманов критикував позицію православної конфесії в XVI ст. На його думку, саме православ'я затримало процес звільнення народної української мови з-під впливу церковнослов'янської. Воно відривало Україну від прогресивнішої західноєвропейської традиції, оскільки виступало проти контактів української духовної культури із західною. Адже для Драгоманова Україна того часу – це країна, яка мала необхідні для європейського рівня духовні й культурні можливості, але не реалізувала їх через православну церкву.

Особливого значення в розвитку України XVI ст. дослідник надавав протестантській церкві й етиці. Саме протестантизм відіграв особливу роль в українському відродженні вказаного періоду. Протестантське віровчення було найбільш прийнятним для вченого, бо воно, на його думку, возвеличує людяність у громадському житті, поважно ставиться до наукових знань, дає змогу утвердити національну мову в богослужбовій практиці. Науковець наголошував на тому, що в багатьох сферах життя української громади вплив протестантизму був надзвичайно відчутний.

Одним із предметів наукових досліджень М. Драгоманова була українська література давнього періоду, зокрема література

XVI ст. Вивчаючи полемічні твори, вчений заперечував тим дослідникам, що «надто однобоко дивляться на західноруську літературно-друковану діяльність XVI в.», розглядаючи її лише як православну реакцію на пропаганду католицизму. На його думку, «літературний рух Литви і Волині XVI в. був відображенням літературного руху епохи відродження наук і реформації, притаманних всім тогочасним європейським країнам, до числа яких входила і тодішня Південна Русь» [22]. XVI ст. для України, як і для всієї Європи, було часом перекладу Священного Писання на народну розмовну мову, перекладу та вивчення праць латинських і грецьких богословів, написання власних політико-релігійних творів. Дослідник наголошує на тому, що у вказаний період руською літературною мовою, що формувалась на основі «малоруського і білоруського наріч, писали і католики, і протестанти, і православні», відмовляючись від латини та церковнослов'янської мови [23].

М. Драгоманов дає високу оцінку розвитку друкарської справи в Україні у вказаний період. Він вважає, що першою книгою, надрукованою руською мовою, була «Библия Руска», перекладена і видана Франциском Скориною в Празі 1517 – 1519 рр. Дослідник доводить, що неправомірно вважати першодрукарем Івана Федорова, що лише в 1563 – 1564 рр. надрукував в Москві «Апостол». А вже значно раніше, в 1525 р., у Вільно в друкарні бурмиистра Я. Бабича Скорина видає «Апостол», «Псалтир» і «Акафісти» [24]. Вчений згадує забутого сучасною історичною наукою кальвініста Симона Будного, який в 1562 р. в Несвіжі на кошти князя Миколи Радзивілла Чорного, відомого своїм покровительством протестантам, написав і видрукував «Катехізіс для простих людей язика руського» [25]. На думку М. Драгоманова, Україна значно випереджала своїх сусідів у справі книгодрукування. На підтвердження цього він посилається на В. Максимовича, за підрахунками якого «до 1616 р., коли була заснована друкарня в Києві, на Русі було надруковано 112 видань, з яких в Литві – 12, в Галичині і на Волині – 42, в Москві – 28» [26]. Причому, як наголошує дослідник, в друкуванні брали участь не лише православні, а й католики та протестанти.

1. Круглашов А. Драма інтелектуала: політичні ідея Михайла Драгоманова. – Чернівці, 2000.
2. Мацько В. М. Драгоманов і медієвістика. – Хмельницький, 2000.
3. Драгоманов М. Література українська, проскорбована російським урядом. – Женева, 1878. – С. 7.
4. Драгоманов М. Про українських козаків, татар та турків. – К., 1991. – С. 7.
5. Там само.
6. Там само. – С. 8.
7. Там само. – С. 11.
8. Там само.
9. Там само. – С. 8.
10. Там само.
11. Там само. – С. 8 – 9.
12. Там само. – С. 9.
13. Там само.
14. Там само. – С. 18.
15. Там само. – С. 19.
16. Там само.
17. Там само. – С. 20.
18. Там само. – С. 21.
19. Там само.
20. Там само. – С. 30.
21. Там само. – С. 31.
22. Драгоманов М. Малороссия и ее словесности // Вибране. – К., 1991. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua>.
23. Там само.
24. Там само.
25. Там само.
26. Там само.

УКРАЇНОЗНАВЧА ПРОБЛЕМАТИКА У ТВОРАХ М. ДРАГОМАНОВА

Українознавство, з позиції сьогодення, постає як наука цілісного пізнання, творення й самотворення українського народу і його етнічної території в усьому часопросторовому вимірі, яке не обмежується сферою споглядання, історіософським осмисленням, а перейшло у практичну площину [1].

Зачатки українознавства як засобу самопізнання і самотворення українського народу системно почали формуватися у ХІХ столітті. Саме в цей період українство перебувало в становищі бездержавного, пригнобленого етносу, приреченого на повну втрату своєї культури, а з нею – своєї власної сутності.

Російська та Австрійська імперії, розділивши українські землі між собою, відверто нехтували інтересами етносу з тисячолітньою історією, самобутньою культурою, потребами економічного життя й територіальної єдності. Українські культурні й громадські діячі ХІХ ст. намагалися протистояти асиміляційній політиці імперій. Серед визначних українських дослідників, які присвятили свою діяльність осмисленню історичної самобутності й поступу українського народу, особливе місце належить М. Драгоманову. Він був одним із тих, хто розглядав український досвід в контексті прогресивних напрямів розвитку світової науки. Саме М. Драгоманов став одним із перших, хто виніс проблему українства на міжнародну арену. Він став творцем ідеології нового українства і політичним проповідником українського визвольного руху в другій половині ХІХ століття.

Уся наукова спадщина М. Драгоманова: публіцистичні, історичні, етнографічні, філологічні, політичні ті інші праці пронизані ідеями відродження української національності.

Так, у своїй першій ґрунтовній роботі „Малороссия в ее словесности” (рецензія на книгу І. Прижова „Малороссия (Южная Русь) в истории ее литературы с XI по XVIII век”) Михайло Драгоманов на противагу теорії

І. Прижова висуває власну концепцію, яка суперечила офіційній. Вчений зазначає, що історичне значення Малоросії в російській історіографії розглядають як одну із незначних

складових провінцій Росії, яка особливо нічим не відрізняється від інших. Але всі знають, зауважує автор, що просвітництво Русі почалось на півдні, у Києві, саме тут було прийнято християнство і запроваджена писемність, саме тут писали літописи. Київська Русь Володимира, Нестора і автора „Слова о полку Игореве” була теж південно-західна Русь, яка у зміненому вигляді живе і тепер під назвою Малоросія. І якщо саме тут почався розвиток цивілізації, то ця обставина повинна позначитися і на сучасному розвитку місцевого населення. На думку М. Драгоманова, у культурній спадщині Київської Русі відбився характер народу, який заселяв та заселяє цю територію, а не тільки відносна близькість до Візантії та південно-західної Європи взагалі, хоча ця особливість не могла не вплинути на чуттєвість народу до цивілізації [2].

Автор з жalem зазначає, що у сучасній російській історіографії освіченість Південної Русі XVI – XVIII ст. пов’язують як результат латино-польського впливу, визнаючи в ній національний прояв тільки як захист православ’я. Якби літературний рух зазначеного періоду мав тільки наслідувальний, схоластичний характер, то історії невідомі були б такі діячі як Острозькі, Петро Могила, Дмитро Ростовський, Лазар Баранович, Феофан Прокопович та інші [3].

Середовище, в якому виховувався М. Драгоманов вплинуло на формування його особистості. Життєва близькість до природи і простих людей, що розмовляли живою українською мовою і кохалися піснею, згодом зближення з гуртком українофілів зміцнили його українознавчі інтереси. Дослідження стародавньої історії, релігії й міфології привели вченого до вивчення народних переказів і взагалі словесності українців.

Розглядаючи літературну спадщину Малоросії з XI ст., він висвітлює психологічні фактори та особливості побутування фольклорної поезії. Вчений стверджує, що південноруська пісня, яка висвітлює історичні події цілої епохи, зберегла їх у максимально детальному вигляді, оспівуючи або конкретні деталі побуту, або події, або імена. Це говорить про те, що пісню склав народ, який сам приймав участь в подіях. Звідси М. Драгоманов приходить до висновку, що у найдавніших пам’ятках південноруська поезія зберегла історичний, а не казковий характер [4].

Особливу увагу М. Драгоманов надає козацьким літописам та працям авторів, які особисто приймали участь у подіях козацько-української історії. Автор зазначає, що пам'ятки XVII – початку XVIII ст. є важливою складовою та багатством у духовному надбанні малороського народу і являють собою великий контраст бідності національній історіографії тогочасної Північної Русі [5].

Таким чином, в культурній історії Південної Русі, на думку автора, необ'єктивно розглядаються навіть ті сторони її історії, які суттєво вплинули на весь „російський світ”. До уваги беруть тільки факти, які перетинаються з історією Русі Московської.

М. Драгоманов вважав специфіку національного відродження України етнографічною. Він вбачав велику естетичну функцію у фольклорі [6]. Разом із В. Антоновичем видав двотомні „Исторические песни малорусского народа” (1874–1875) з солідними науковими коментарями [7].

У народній поезії М. Драгоманов насамперед вбачав відображення психології народу. Досвід історика, літературознавця збагачується його пошуками психологічних факторів та особливостей побутування фольклорної поезії. Учений намагається пояснити побутові та суспільні причини, які зумовили появу того чи іншого сюжету, мотиву, образу.

Аналізуючи українську історичну пісенність як цілісний організм духовності і громадянських устремлінь нації, учений наголошує на важливості народної творчості для наукової оцінки історії України. Відсутність державності, єдності різних верств, глибокі національні класові протиріччя, й, водночас, героїчні сторінки Запорозької Січі, особливість побуту козаків та козацьких сімей наклали на українську народну творчість "певну енергію”, яка виявляється в усіх регіонах України і робить помітний вплив на творчість найближчих сусідів – білорусів, росіян, поляків тощо [8].

М. Драгоманов з усіх своїх захоплень і проблем чи не найбільше уваги приділяв українській школі, вихованню дітей, рідномовній освіті народу, оскільки справедливо вбачав у цьому основний і надійний шлях національного і соціального визволення українців.

Так, у своїй роботі „Антракт з історії українофільства (1863–1872)” він розглядає проблему української народної освіти через відсутність відповідної літератури, зокрема навчальних підручників писаних рідною мовою. Вчений із сарказмом зауважує, що потребу

в українській народній освіті українофіли ґрунтують на окремішності і самостійності української народної мови. Але запитано самих себе та інших: „чи в'яснена так тая самостійність науковим робом, щоб стала очевидно?.. Де повна наукова грамати́ка українська, зроблена на основі народної мови і виложена порівнюючим способом?.. Де словар малоруський?..”. Далі зазначає, що „поки не з'являться відповідні словарі та граматики, доти мусимо мовчати, зціпивши зуби і почервонівши від сорому, як який-небудь недоук або проходимець кине нам докір, що наша мова є неорганічний жаргон” [9]. На думку автора, потрібно науковим способом довести „що таке наша народна мова”, довести її самостійність для того, щоб вона була признана мовою для шкільного викладу. Насперед необхідно напрацьовувати літературу не архаїчну, а нову, придатну для практичних потреб сьогодення.

Свої творчі пошуки й практичну роботу М. Драгоманов спрямовує на зближення школи з життям, охоплення освітою широких мас, максимальне підвищення її ефективності. Незважаючи на указ міністра внутрішніх справ П. Валуєва, публікує в газеті „Санкт-Петербургские ведомости” низку статей: „Земство и местный элемент в народном образовании”, „О педагогическом значении малорусского языка” та ін., де відкрито виступає проти політики русифікації й обстоює навчання рідною, українською мовою [10].

У травні 1878 р. М. Драгоманов виступив у Парижі на літературному конгресі зі сміливою доповіддю „Література українська, прискорбована урядом російським”. У своїй доповіді автор звернув увагу європейської спільноти на те, що у винятково принизливому становищі опинилися письменники одного народу, представники одної літератури, яка має виконати свою місію у розвитку європейської цивілізації. „Членам конгресу, – сказав вчений, – можливо, важко буде повірити в те, щоб ціла література в Європі була заборонена і щоб така нечувана подія могла відбутися в середині ХІХ століття” [11]. У рамках свого виступу М. Драгоманов наводив текст Емського указу, підкреслюючи, що українською мовою не дозволялося навіть перекладати Євангеліє, не говорячи про світську літературу й елементарні підручники для народу. Звернув увагу на той факт, що уряд цілком знищив пропагування серед народних мас гуманістичні знання, і все, що

людська праця могла б створити українською мовою, проскорбовано на майбутнє в європейській державі. Наприкінці доповіді він звернувся до конгресу із заявою від імені всього українського народу, у якій висловив надію, що конгрес не залишиться осторонь і знайде спосіб допомогти Україні в ситуації, що склалася [12].

Слід відзначити, що М. Драгоманов став першим, хто звернувся з українським питанням до Європи. Вчений повертав Україну в європейський вимір, сприяючи подоланню набутих під московськими царями синдромів хуторянства і меншовартості [13].

Уся наукова спадщина М. Драгоманова, політичні статті, публіцистичні, історичні праці пронизані ідеями відродження української національності, обґрунтування її „окремішності”, „самобутності”. „Найбільша частина національних відмін України від Московії, – зазначав він, – пояснюється тим, що Україна до XVIII століття була більше зв’язана з Західною Європою в суспільному і культурному прогресі. Перебування в Західній Європі остаточно переконало мене, що саме європеїзм або космополітизм, який не заперечує часткових національних варіацій спільних ідей і форм, і є ліпша основа для українських автономних прагнень і що тепер будь-яка наукова, як і політична діяльність, повинна бути заснована на інтернаціональному фундаменті” [14].

Українство, за М. Драгомановим, має стати космополітичним за думками та національним за формою. Щодо форми, то її слід наповнювати загальнолюдським змістом.

Усе своє життя він невтомно працював на ниві освіти, науки, національного відродження, ставлячи перед собою і своїми сучасниками завдання, які розв’язувати було важко, а не розв’язувати – не можна. Михайло Петрович пройшов складний шлях духовного і політичного проповідника українського визвольного руху, за що і був названий „апостолом правди і науки”.

1. Історія українознавства / за ред. доктора філологічних наук, професора П. П. Кононенка. – К.: „Академвидав”, 2011. – С. 8.
2. Драгоманов М. Малороссия в ее словесности // Вибрані праці у трьох томах. – Т. 2. – К.: Знання України, 2007. – С. 6.
3. Там само. – С. 7.
4. Там само. – С. 20–21.

5. Там само. – С. 34.
6. Наумовська О. В. Фольклористична спадщина М. Драгоманова. – Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. – К., 1999. – С. 7.
7. Драгоманов М. Исторические песни малорусского народа с объяснениями В. Антоновича и М. Драгоманова // Вибрані праці у трьох томах. – Т. 2. – К.: Знання України, 2007. – С. 68–90.
8. Наумовська О. В. Фольклористична спадщина М. Драгоманова. – Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. – К., 1999. – С. 8–9.
9. Драгоманов М. Антракт з історії українофільства (1863 – 1872) // Вибрані праці. – Кн. 1. – К.: Знання України, 2006. – С. 278–279.
10. Видатні постаті історії України. – Х.: ПП „Торсінг плюс”, 2008. – С.174.
11. Драгоманов М. Література українська, проскорбована урядом російським // Вибрані праці у трьох томах. – Т. 3. – К.: Знання України, 2007. – С. 158.
12. Там само. – С. 189–190.
13. Андрущенко В., Погребенник В. Велич Михайла Драгоманова // Вибрані праці. – Т. 1. – Кн. 1. – К.: Знання України, 2006. – С. 4.
14. Історія українознавства / за ред. доктора філологічних наук, професора П. П. Кононенка. – К.: „Академвидав”, 2011. – С. 156.

Л. Г. Іванова

МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ ПРО РОЛЬ КОЗАЦТВА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Історія українського народу і його державницьке існування в різні історичні епохи мала своєрідні особливості та відмінності від подібних процесів у народів західно- і східноєвропейського континенту. Ці особливості обумовили також перспективи подальшого цивілізаційного розвитку українського етносу, в тому числі й у новітні часи.

Видатний український мислитель, ідеолог нового українства, історик, суспільний діяч II половини XIX ст. Михайло Драгоманов, витворюючи у свій час нову політичну програму національно-визвольної боротьби українців за свою політичну та національну

свободу, не раз звертався у своїх наукових розвідках та публіцистиці до історичного минулого України. Учений був переконаний, що без історичних знань – неможлива ніяка розумна політика. Зокрема, Драгоманов відзначав, що «для політики потрібна історія, як для медицини фізіологія» [1].

Вивчаючи історичну минувшину, вчений намагався підійти з позицій позитивізму, щоб зрозуміти внутрішні причини історичних явищ та віднайти певні історичні закономірності. Він вважав, що позитивні здобутки у розвитку історії могли б прислужитися майбутньому. Адже без вивчення минулого й осягнення його помилок і здобутків неможливо проектувати стратегію майбутнього історичного поступу соціума.

М.Драгоманов один із небагатьох істориків, хто виводив залежність соціального і політичного розвитку народів від геополітичних та географічних умов їхнього розташування. Крім того, вчений відзначав еволюційний шлях економічних та соціальних перемін, в яких значну роль відіграє людська думка, освіченість та наука. І закликав оцінювати всі історичні явища з точки зору їх прогресивності.

З цих позицій він підходив і до вивчення козацького періоду в історії України. М.Драгоманов вважав, що ця доба вже занадто ідеалізується його сучасниками. Тому потрібно було, на його думку, «сказати правдивий суд» щодо значення в українській історії козацтва, знайти і те, «що воно залишило по собі цінного в нашому народі, котре може дати свій плід, а що в ньому є такого, котре треба просто «здати в архів» і признати навіть шкідливим для поступу» [2]. Адже новітня українська інтелігенція, на його думку, «деякі спомини про козацьку автономію» прив'язує до європейського лібералізму, «але майже так само, як зовсім археологічні спогади про ще старіші городські віча» [3].

У той же час М.Драгоманов показує, що епоха козацтва мала велику роль в усій подальшій історії України. Тоді сформувалися специфічні риси у світогляді українського народу щодо принципів соціально-економічних відносин, самоврядування, культурного розвитку і взаємостосунків з іншими народами.

У ряді своїх розвідок і статей учений звертається до причин виникнення козацтва як певної суспільної верстви населення, котра взяла на себе місію обороняти свою землю, свій народ від винищення захланними завойовниками-кочівниками. «Щасливі ті

народи, котрим довелось зайняти землі зручні... Але біда тому народові, котрому довелось жити в країні, географічні якості якої втягують його в стосунки складні, здолати які можна лише при високому рівні моральному: при тонкості розуміння, настійності й послідовності» [4].

Українському народові, подібно до інших слов'ян, дісталась рівнинна територія, що сприяла поширенню розселень українців у південні степи, в напрямку до Чорного моря та уздовж великих річок, які впадали в це море – це великі повноводні ріки Дніпро, Дністер, Буг та ряд менших річок. По Дністру українські оселі доходили до самого моря, де невдовзі виникло навпроти сучасного Акермана «торгове місто вкраїнське і відтіля возили хліб морем до греків...»[5].

Проте колонізація степів українськими хліборобами зіткнулась із хижими кочовими ордами татар і турків. Вони не раз «відрізають українську колонізацію від Чорного моря й часом майже знищують велике міжнародне значення Дніпра, – пише історик, – ледве зберігаючи транзитну лінію Данціга на Варшаву, Галич (або Львів), Галац, котру й прагнуть поляки відібрати в українців, ослаблених натиском кочівників» [6].

Так розпочався натиск на українську територію – з півдня. І саме тоді створюється воїнство із вільних людей – козаки, «які найбільше поклали праці, щоб відігнати від нашої землі турок і татар, щоб наш чоловік у своїй землі й хату будував, і поле орав та засівав, і дітей годував, не опасаючись чужого ворога», [7] – так пояснює Драгоманов причину виникнення козацтва і його найважливішу роль в історії України як єдиного захисника свого народу від чужоземної агресії.

Тож головна роль козацтва – військова, оборонна, особливо після 1453 року, коли турки завоювали Візантійську імперію і підпорядкували собі татар Криму та Причорномор'я. Тоді «замість торгу хлібом почався на узбережжі Чорного моря торг невольниками», – пише М. Драгоманов. Українська земля спустошувалась від щорічних набігів ординців, особливо татар. «Це друге татарське лихоліття було гірше, ніж перше. Різанина була щороку, щороку набігала татарська орда, грабувала, різала людей, палила села й верталася додому, набравши невольників, щоб на той рік знову набігти і знову робити те саме» [8]. З України виводили десятки і сотні тисяч бранців, худобу, отари овець тощо. Така

картина нищення української землі та інших народів постає із багатьох джерел, які наводить дослідник.

Опираючись на архівні документи, розповіді сучасників, українські історичні народні пісні й думи, М.Драгоманов стверджує, що головне завдання цих грабіжницьких походів полягало у взятті людей у полон, яких перетворювали у невольників-рабів і використовували на будівництвах фортець, гребцями на галерах (каторгах), продавали як товар в країнах Близького Сходу. Бранці – ясир – стали головною економічною основою турецької і татарської держав. За свідченнями тодішніх іноземних авторів, учений наводить такі цифри: за один набіг могли взяти в полон – п'ять тисяч, п'ятнадцять, п'ятдесят п'ять і навіть вісімсот тисяч бранців. «Полонених розглядали в Криму як одне із головних багатств, на котрих хани накладали податки», [9] – зауважували й інші дослідники, на яких посилається і М.Драгоманов.

Звертаючись до української народної творчості як історичного джерела, учений відтворює страхітливі картини життя українських невольників: старших і слабших убивали, причому, часто віддавали своїм молодикам, які навчались на них убивати людей камінням, або стріляли в них із лука, або кидали їх живцем у море й топили. Інших використовували для роботи й продажу. Їм заковували руки кайданами, ноги пов'язували сирицею, від цього шкіра до крові розтиралась, кидали в земляні ями. Крім того, бранців таврували розпеченим залізом, били за будь-якої нагоди нагайками і т.д.

Від цієї неволі козаки повинні були стати на оборону свого народу. В українських героїчних думках збереглася пам'ять про перших козацьких ватажків – Остапа Дашковича, Дмитра Вишневецького-Байдю. Особлива шана і любов народна віддана Вишневецькому, який заклав на Дніпровському острові Хортиця перше укріплення козаків на Запоріжжі, об'єднав запорозьких лицарів у єдину військову організацію – Запорозький Кіш. Він здійснював успішні походи на володіння Кримського ханства і проти турецьких фортець на Чорному морі. І не тільки захистив українське населення від кочовиків-номадів, але й посунув їхні володіння далеко на південь від кордонів Київського князівства. М.Драгоманов відзначає, що саме тоді козацтво стає центром боротьби в Східній Європі проти турецької і татарської агресії.

Успіхи козаків у цій боротьбі змусили рахуватися з ними і польський уряд, і Московське царство, і Молдову, котрі також частково потерпали від ординських набігів. Козацька військова сила, підкреслює М. Драгоманов, успішно боронила південні землі України «з власної волі та ініціативи». Вона захищала «хліборобські села» і почала «посувати далі на південь сонця татар, а турків – проганяти з берегів Чорного моря» [10].

Козацтво стало визначною військовою силою для європейських країн, бо вже й німці та угорці слали до Запорозької Січі прохання, «щоб коли турки підуть на Венгрію, то щоб козаки вдарили на них ззаду на Дунаї». Знаменитий козацький полководець Д. Вишневецький-Байда у 1564 р. здійснив похід на Молдову, допомагаючи «тамошнім християнам одбитись від турків». А з 1574 р. історія вписана в пам'ять народу ще одного відомого козацького провідника – Івана Свірговського [11]. М. Драгоманов постійно акцентує увагу на міжнародній місії козацтва у захисті населення інших європейських країн від завойовницьких походів номадів і турків. Бо авторитет українських воїнів у XVI – першій половині XVII ст. справді набув європейського значення.

Третій важливий момент у діяльності запорозького лицарства, на який звертає увагу М. Драгоманов, це витворення особливого суспільно-політичного устрою на своїх землях, побудований на засадах виборності по всій вертикалі влади; це утвердження принципу самоврядування та публічності цих органів влади. Згодом такі головні принципи політичного управління Запорозького краю лягли в основу державної системи регулювання гетьманської козацької держави. Козацьке самоврядування, відзначає М. Драгоманов, «являло собою уповні демократичну громаду, зовсім не виключно військову і навіть не розбійницьку, зовсім не дику, як хочеться стверджувати офіційним історикам польським (Шуйський) і московським (Соловйов)... все-таки в Гетьманщині сотня була, по меншій мірі, в принципі, самоуправною волостю, полк таким же повітом, а вся Гетьманщина – такою ж областю, в котрій вироблялись форми загальнонародного уряду» [12].

М. Драгоманов вважав, що в козацькому самоврядуванні, в козацьких радах, на яких обирали своїх очільників прості козаки, уже формувалась представницька влада народу. Це була вже

козацька демократична республіка, що наближалась за своєю формою до політичного ладу деяких європейських держав.

І такі демократичні принципи сприймалися і схвалювалися усім українським народом. Саме через те козащина, на думку М. Драгоманова, певний час репрезентувала весь народ, бо в очах його вона була і захисником від зовнішніх ворогів, і захисником православної віри, народних традицій, культури і волі всього українського населення. Запорозька Січ і козащина стали потужною політичною силою, яка консолідувала навколо себе всю українську націю. Бо демократичні форми суспільного життя козацтва лишилися у глибокій народній пам'яті й зафіксувалися в усній творчості народу та його історії.

Поряд із цим учений звертає увагу на той факт, що історичний поступ українського народу до демократично-республіканського устрою було перервано польськими магнатами, які підпорядкували собі українські землі у другій половині XVI ст. й розпочали встановлювати жорстокі кріпосницькі порядки та польську систему управління. Козацтво, що мало значну силу й авторитет в народі, у цих завойовників викликав острах. З погляду польської шляхти посилення козацтва у Наддніпрянському регіоні могло призвести до його звільнення від польського панства, котре мало намір повністю підгорнути під себе Україну та зробити її джерелом збагачення і своїх матеріальних ресурсів, і власної робочої сили, і військової потуги. В ту історичну епоху чимало європейських держав (Португалія, Іспанія, Англія та ін.) перетворювали завойовані території на далеких і ближчих материках – в Америці, Азії, Африці – в своїй колонії, які ставали джерелом їхнього збагачення. Тож польські завойовники боялись втратити українську землю, яка була для них таким же джерелом. Навіть південні сусіди – Туреччина і Кримське ханство – не викликали своєю агресивною завойовницькою політикою такого остраху і хвилювання у варшавського уряду, як те українське козацтво.

Тож діяльність козацтва по захисту південних кордонів Речі Посполитої далеко не завжди знаходило підтримку останньої.

Голову мету в Україні, як зауважує М. Драгоманов, польська корона бачила у реалізації нагального завдання – денационалізації та полонізації українського народу. А тому постійно вдавалась до

розколів козацтва – на реєстрове і голоту, до розколів у середовищі козацької старшини та церковних діячів.

Особливе значення в цьому відношенні відіграла Берестейська церковна унія. Впровадження її розпочалось, коли в Україні під впливом європейського відродження пробуджувалась «свідомість національна й традиції національної незалежності» [13].

Від 1696 р. – з часу прийняття Берестейської церковної унії – починається новий етап в історії козацтва. На цьому етапі, зазначає М. Драгоманов, українське лицарство повинно було вже виконувати нову суспільно-політичну місію – відстоювати право всього українського народу на політичну самоорганізацію, боронити православну церкву, незалежність та вільне економічне життя українців без кріпосницьких порядків.

Політика Варшави щодо України викликала відцентрові настрої навіть у середовищі українських освічених людей – світських і духовенства, котрі все більше свої погляди починають звертати до православного Московського царства. «Москва стала природним прихистком надій православної інтелігенції, а далі й козаків і поспільства українського і міщан білоруських» [14]. При сприянні московського уряду було засновано новий український регіон Слобожанщина [15].

У свідомості українців московське царство набуває позитивного іміджу, сприймається як єдиний захисник православ'я і майбутній союзник у боротьбі з католицькою Польщею.

Аналізуючи тогочасну атмосферу суспільно-політичного життя в Україні, дослідник бачив ще одну причину народного невдоволення, що призводило до вибуху подій у середині XVII ст. – це прагнення польської шляхти перетворити українські землі у свій надприбутковий регіон. Задля цього вона використовувала екстенсивні методи господарювання, зверталась до послуг єврейських орендарів, торговців, управителів маєтків, лихварів. При сприянні польських магнатів, як пише М. Драгоманов, – «жиди позаорендували річки, перевози, шинки, церкви та брали за все мито...».

Польські, московські та українські джерела залишили чимало свідчень про здириства орендарів: «...хто бажав вінчатися або христити дитину, той мусив був платити податок жиду – орендарю», – повідомляє одне із польських джерел. – «і ті жиди їх,

черкас (українців – авт..) грабували і знущались над ними всіляко: тільки котрий черкашанин укурить вина чи зварить пиво чи мед ... чи проти жида почне говорити, не знявши шапки... за те їх грабували і розоряли, животи їхні однімали і жон і дітей до роботи змушували насильно» [16].

Такий визиск і приниження застосовувались не лише щодо селян, але й до городян, духовенства та козаків запорозьких, бо всі їхні угіддя по ріках Самарі, Саксагані, Гнилій, Пробойній і Каїрці та ін. опинились у руках орендарів. Практично польські магнати загрибали жар – тобто здобували багатства через жорстоке поневолення українців – чужими руками.

Вчений підкреслює, що низка народних повстань проти польських магнатів і орендарів неодмінно повинна була перерости у всеукраїнське народне визвольне повстання – як це й сталося в середині XVII ст. – на чолі з Б.Хмельницьким, в ході якого створились умови для формування козацько-гетьманської держави.

З іншого боку, нетерпимість та небажання польського панства визнавати політичні права українців, створили умови для переходу України під протекторат «царя східного, православного, московського» [17]. Так само й татари і турки своєю політикою одночасної підтримки або протидії відносно Речі Посполитої або України, спрямованої на ослаблення і згодом на підпорядкування собі українських земель, штовхали козацтво до союзу з Московією.

Для М.Драгоманова було досить важливим питання про характер українсько-російських відносин після укладання Березневих статей у 1654 р. Чи приніс союз із Московією жадане визволення українських земель від Речі Посполитої, чи цей союз забезпечив розвиток державницьких потуг та культурно-освітніх потреб українців? Чи стала Москва – як протектор – на захист українських земель від агресивної політики Османської імперії та її васала Кримського ханства? Нагадаємо, що під протекцією Московського царства опинилась передусім Лівобережна Україна і Слобожанщина; Правобережна – залишилась під владою панської Польщі.

Простежуючи динаміку українсько-російських взаємин М.Драгоманов приходять до висновку, що московський уряд поперше – відмовився «рятувати від турок правобічну Україну» і «ще десятки років турки билися з поляками за те, кому ця Україна дістанеться» [18]. Тож у другій половині XVII ст. Правобережжя

перетворилось в об'єкт політичного торгу між Польщею і Туреччиною. По-друге: Лівобережна Україна, котра визнала протекцію московських царів, теж не отримала захисту від набігів кримчаків та войовничих дій османців на південних своїх рубежах. У 1686 р. в одному царському указі відзначалось, що «татари нізвідки стільки не беруть невільників, як з України... та продають їх як худобу...» – цитує М. Драгоманов давній документ. По-третє: союз із Московським царством не поклав край війні із Польщею. Кровопродитна боротьба за українські землі, звільнення їх від політичних протекцій Варшави затягнулась на півтора століття. По-четверте: становище козацької гетьманської держави в межах Московії ставало дедалі тяжчим і руйнувало всі сподівання українства на вільний політичний розвиток.

М. Драгоманов з цього приводу, відзначає, що Польща намагалась до України прикласти «мірку шляхетської республіки й католицької нетерпимості, московити ж стали застосовувати до них аршин боярської монархії й нетерпимості православно-обрядової». Московські урядовці не могли й думки допустити, що може існувати інший спосіб життя «окрім свого московського». Гірше татарських і турецьких розорень була «волокіта московська» по судах і установах, як визнавали те й інші московські підданці.

Прикладом цього були, приміром, вимоги царя Олексія Михайловича до жителів повсталих проти польського панства земель із вимогою: «хохлы, которые у вас на головах постригите». З цього приводу М. Драгоманов говорить, що при подібній «обрядовій тупості», де вже було московитам, «не говорим уже понять местные политические и культурные интересы присоединившихся к ним народов, но попросту ужиться с ними в ежедневной жизни». І справді, відразу ж московські солдати почали обрізати козакам чуби – «хохлы», збиткувались над ними, обурювались, що українці уже після оголошення про підданство цареві називали себе «вільними» людьми, а не «вічними» підданими царя і т.д. Боярин Хитрово та інші не вважали українців людьми, брутально називали їх лайливими і нецензурними словами тощо. Тож серб Крижанич, котрий побував в Україні, писав, що «жити під преславним царством московським гірше муки і єгипетської роботи». Так само й білоруські городяни скаржились, що вони «замість кращого, в гіршу неволі потрапили» [19]. Московські правителі, безумовно, хотіли мати справу не з

організованим козацтвом, а з безправними й неорганізованими холопами – рабами й розпочали наступ на суспільно-громадські й культурні досягнення українців.

А в той же час європейські народи, резюмує М.Драгоманов, котрі жили «далеко від степів азіатських» – це німці, французи, англійці, італійці – не знали подібного нищення «вже років із тисячу». Через те вони «випередили нас в деякому ремеслі та науці, бо їм було коли вчитися, сидючи не боязко дома та їздячи по світу» [20].

В українсько-російських взаєминах М.Драгоманов виділяє ще два важливі аспекти. Монархія Романових прагнула вирішити на свою користь чорноморську проблему. Новий завойовницький курс московський уряд розпочинає втілювати наприкінці XVII ст. Протягом наступного століття у кривавих затяжних війнах з Туреччиною та Кримським ханством за північне Приазов'я і Причорномор'я царат неодмінно використовував збройні сили України Лівобережної і Слобідської. Руками козаків та українського поспільства він здобуває собі нові території у південному напрямі в Чорноморському басейні, а отже – і вихід до Середземномор'я.

Крім цих військових трофеїв – величезних приморських територій – українське козацтво і народ поклали до ніг корони Романових і свій інтелектуальний потенціал та освіту, працюючи на імперську культуру, зводячи Московський, Петербурзький університети, десятки семінарій, сотні шкіл, бібліотек тощо. В той же час Україна втрачала свої інтелектуальні надбання.

Українська освічена верства – інтелігенція, як пише М.Драгоманов – скорочувалась «под ударами невежества, на которое была осуждена страна, лишаемая школ опустошением и политической централизацией, а также денационализацией высших кланов, все более теряла целосность политического идеала, – в то время, как массы народа подпадали господству крепостного права польского, а потом московского» [21].

Не в кращому становищі перебувала і Правобережна Україна. Польський уряд обезкровлює політичний розвиток українства, знищивши у 1717 р. козацький стан, і відтоді народ ніколи на мав своєї провідної сили у боротьбі з польсько-магнатським пануванням в Україні правобережній.

Особливо фронтальний наступ на українське козацтво та державні інституції Лівобережної козацько-гетьманської держави розпочав російський уряд за Петра І. Причиною того була, за переконанням М.Драгоманова, позиція української козацької верхівки, яка орієнтувалась одночасно на різні держави (Московію, Польщу, Туреччину, Швецію). Цьому сприяла глибинна сутність української еліти, котра намагалась збагатитись якомога швидше й тому орієнтувалась на підтримку чужих держав, для яких вона, попри все, лишалась чужорідним елементом. Але бажання збагачення за рахунок свого народу, в якому цю верству підтримували чужі уряди чужих держав, назавжди розділили старшинсько-козацьку еліту з її народом.

Утративши в такий спосіб опору на свій народ, козацько-старшинська верхівка швидко денационалізувалась і на Лівобережжі і на Правобережжі й зникла з історичного кону української історії. Ось чому М.Драгоманов писав, коментуючи разом з В. Антоновичем історичні пісні, що в народній пам'яті збереглись на довгі часи події боротьби козаків із зовнішніми агресорами і зовсім не збереглося пісень про чисто козацькі повстання. Адже вони мали на меті «добути реєстровим козакам права шляхтичів, а нереєстровим – права перших». Такими були, каже М.Драгоманов, повстання К. Косинського, Г. Лободи, С. Наливайка, Т. Трясила, Павлюка, Я. Острияниці, Д. Гуні та навіть і діяльність знаменитого козацького гетьмана-флотоводця П. Сагайдачного, за якого «козацтво рішуче вступає у справу релігійної боротьби проти унії» [22].

М.Драгоманов вважав, що народна увага завжди була більше прикута до проблем соціально-економічних. Це яскраво відбилось, на його думку, у народних історичних піснях епохи повстання Б. Хмельницького, «коли спалахнула селянська війна проти шляхетсько-жидівського господарювання». У більшості з них на перший план висуваються «загальнонародні соціально-економічні інтереси, до котрих прив'язані національні (слабіше) та релігійні (сильніше)». А відтак перевагу в цих піснях мають ті народні герої, які найбільш захищали селянські інтереси [23], стверджує історик.

Цікаво, що в тих піснях навіть проблема власної державності цієї епохи «залишена народом без уваги... навіть перехід Малоросії з-під підданства королям польським у підданство царям московським не лишив жодної пісні», – зауважує М.Драгоманов.

Лише в одній народній думі, зазначає він, міститься згадка про бажання козаків виселитись на Слобожанщину, у тодішні московські землі [24].

Щоправда, у творчості тогочасних освічених авторів панувала ідея дрібно-шляхетського демократизму «з роялістичним відтінком», з антипатією до польського магнатства, його релігії, пихатості. В деяких таких творах, що належали «третьому елементу тодішнього малоруського суспільства» – духовенству – яскравіше проглядала національна свідомість і «національна відмінність від поляків» [25], та більше уваги приділялось релігійним мотивам.

На думку М. Драгоманова, отже, український народ у своїй політичній культурі відбивав два головних аспекти загальнонародних інтересів: це боротьба проти зовнішніх ворогів – турків і татар, боротьба проти експлуатації міжнародної – рабства в турецькій і татарській неволі; та другий аспект – це захист від експлуатації «більш складної» – у себе вдома чужинцями, що закріпились в українській землі – польської шляхти, єврейських орендарів та лихварів, а також свого новонародженого панства, яке перетворювалось у шляхту [26].

Тож соціально-економічне гноблення, а не державницько-національні чи релігійні інтереси, на переконання М. Драгоманова, були головним лейтмотивом козацьких і селянських повстань під проводом Б. Хмельницького. Саме тоді вперше після тривалої боротьби поспільства, очолених козацтвом, відзначає історик, Україна відчула себе вільною від поляків та їхнього економічного визиску, і в той же час – вільною від національного гніту. Тобто, саме козацтво та його провідники допомогло українцям здобути свою волю і відчути себе в своїй державі володарями, хоча й не надовго.

М. Драгоманов у своїх розвідках і статтях не раз звертався до уроків і досвіду цих козацько-селянських повстань та наслідків їхньої боротьби, до аналізу діяльності видатних керівників її.

Вчений зробив висновок, що найбільшу любов і шану від народу мали ті провідники, котрі захищали соціально-економічні інтереси селян та боролися проти визиску їх панством світським і духовенством та їхніми прислужниками: чи це були польські пани чи єврейські орендарі, чи сполонізована або помосковлена українська козацька старшина. І справді, таких провідників народ

оспівував у своїх піснях і думах, шанував їх своєю любов'ю, хоча більшість із них і була шляхетського походження.

Чимало уваги М.Драгоманов приділяє стосункам гетьманського і московського урядів після 1654 р. Саме у другій половині 50-х рр. XVII ст. починається відкрите протистояння з Московським царством частини козацтва на чолі з І.Виговським, а згодом – з І.Мазепою. Цей період історії, дослідник козаччини XIX ст. А.Скальковський називав «найстиднішим» часом історії України. Дискутуючи із А.Скальковським, Драгоманов вказує, що український період дав свою власну оцінку тим подіям, він не соромився того факту, що І.Мазепа уклав союз із шведським королем проти Петра I, бо не соромився сам себе, оскільки це був незвичайний перебіг подій та проблема державного існування Гетьманщини. «Зрада» І.Мазепи з козаками російському цареві Петру I, за визначенням М.Драгоманова, мала глибокі причини й тривалу історію взаємостосунків та суперечок, починаючи від 1656 р. і 1667 р.

М.Драгоманов запропонував розділити козацтво на два угруповання: запорозьке та гетьманське. Ці угруповання оформлюються у другій половині XVII ст. і дедалі поглиблюється особність їх у господарському житті, «по своїм порядкам і потребам», в політичних пріоритетах та уподобаннях, в соціальному світосприйнятті різних подій та процесів в Україні [27]. А отже кожне із цих угруповань заслуговує на окремий історичний огляд з позицій науки.

Козацька старшина на Лівобережжі прагнула захистити свої вольності й права від натиску московського уряду. Через те намагалась помиритись із Польщею і «вимовити» собі більше прав. Ідеологом цієї групи козацтва був гетьман Іван Виговський, наступник Б. Хмельницького. Козацька ж верхівка Січі заявляла свою прихильність до Москви і ставила гетьманові вимогу: «... титулу изменнического на славное имя наше навлекати не хотим» і вимагала «путем Хмельницкого ходити» [28].

Та невдовзі і запорожці побачили, як по українських містах московський уряд розставляє своїх воєвод, як віддав Правобережну Україну Польщі, як московський цар «крутив» Україною перед Польщею і Кримом задля власної користі. Ця реальна ситуація призвела до корінної еволюції у світогляді і запорозьких козаків. Вони, як пише М.Драгоманов, «захитались» у своїй прихильності

до Московії. Адже запорожці ніколи не забували про цілісність України, про свої вольності і права, про рівність для всіх, в тому числі й для черні – бідноти селянської. До того ж – «на Січі не переводились люди й письменні, котрі вмiли зрозуміти почуття серця козацького товариства й виложити їх на папері» [29].

М. Драгоманов зауважує, що така позиція запорожців проглядає в листах січовиків до московського царя, в яких вони протестують проти того, що цар хоче «вольности через кровавые труды имеючи, искоренити». Водночас вони застерігають його, щоб він приборкав присланих в Україну московських стольників і воєвод, бо «храни Боже, чтоб большой огонь не возстал» [30].

Справді, уже в перші десятиліття Московія намагалась знищити «старі питомі порядки» козацької України і «заводити нові, московські і петербурзькі, буцімто європейські» [31]. Саме ті порядки принесли українцям, пише М. Драгоманов, «жорстокість Петра I, остервенілість Меншикова і німців біронових, дурості Павла I, солдатське звірство Аракчєєва, холодну самоволю Миколи I, про котрих українці не можуть навіть сказати, що це були «свої собаки, котрих ми ж самі вигодували, бо в нас позаду не було ніякого Івана IV. Та й самі ці петербурзькі самовільники і нівечники натури чоловічої ніколи не вважали нас, українців, за своїх і коли случалось, давили нас із більшою злістю, менш жаліли «безмозглих, упрямих хохлів», ніж своїх, «руських» [32].

Зробивши зріз історичних подій від другої половини XVII ст. до початку XIX ст. М. Драгоманов прагне дати відповідь на питання: чому Гетьманщина і Запорозжя не витримали інкорпораційних ударів сюзерена, чому не змогли відстояти свої політичні права і свободи? Для вченого стає очевидним, що не дивлячись на загрозу перетворитися у периферію Російської імперії, ні Запорозжя, ні Гетьманщина не змогли зупинити своє протистояння один проти одного, не бажали дійти політичної доцільності та згоди, а розпорозували свою державотворчу енергію задля доказу своєї власної вищості та значимості в політичному житті українства. Третя сторона досить вдало скористалась цими змаганнями за першість і реалізувала відому римську аксіому: «розділяй та володарюй». Запорозька Січ з її козацькою біднотою, як відзначає М. Драгоманов, – завжди стояла «поперек горла» Гетьманщині, в якій козацько-старшинська верства намагалась приборкати запальну і войовничу козацьку

масу, що стікалась на Січ з усіх кінців українських земель. За згодою покірних Москві гетьманів царський уряд почав будувати навколо Січі укріплені фортеці, в яких розташовувались військові загони московських солдат. Через те січовики-запорожці «заховали ненависть до урядів московських і гетьманського», слушно підкреслює М. Драгоманов.

Крім того, вчений ставить у провину козацькій городовій старшині її потяг до збагачення, яке посилилось, зокрема, за гетьмана І. Мазепи, що викликало невдоволення селянства. «Нічого дивуватись, що за ті часи, як Україна пристала до Московського царства з його самовольним царем, з кріпацтвом, жившого без науки, – то царська самоволя заїла вольності українські; московське боярство помогло зрости на Україні зерна кріпацтва, а просвіта почала на Україні рости тихо, тим тихше, що невеличка частина українських письменних людей розділилась і на Московщину; вольним же думкам, котрі росли вже в Європі укупі з наукою і звідти переходили й до нас, тепер поставлений був тин царською та чиновницькою самоволею» [33]. Недалекоглядна соціальна політика української еліти, її наміри під впливом московським, повернути до старих польських порядків (до 1648 р.), за переконанням М. Драгоманова, теж поглибила негативні чинники у взаєминах Запорозької Січі та українського народу, в цілому, з гетьманським урядом. Соціальна прірва дедалі глибшала й неуможливіювала в майбутньому конструювання політичних містків між елітою та українським народом.

Поряд із тим на Запорозькій Січі зростало невдоволення зовнішньою політикою царського уряду, особливо, під час воєн за Прибалтику. Козаки охоче завжди підтримували війни московського царя з турками і татарами, що також було і в інтересах слов'янських християн Придунав'я. Але війни зі Швецією, на думку М. Драгоманова, віддалили московський уряд від інтересів українського козацтва на Чорному морі, Пониззі Дніпра і Дністра на Правобережній Україні, котра тепер перебувала, за угодами з Московією, у складі польської держави. Крім того московський уряд не хотів визволяти від Польщі українське Правобережжя, навіть коли нагодилась слушна година під час повстання на чолі з правобережними полковниками Семеном Палієм, Самійлом Самусем, Захарієм Іскрою, Андрієм Абазіним.

Через призму взаємовідносин запорозького козацтва і лівобережної старшини, М.Драгоманов розглядає дві історичні постаті – гетьмана Івана Мазепу та Семена Палія. З погляду вченого, перший уособлював козацьку аристократію, яка прагнула перетворитись у поміщиків за російським взірцем, другий – демократичне низове запорозьке козацтво, яке рішуче боролось з польською шляхтою На Правобережжі, захищало українські південні рубежі від кримчаків і турків. Дотримуючись традиційної російської концепції про взаємини І.Мазепи та С.Палія український учений повторив тезу, що лівобережний гетьман бачив у білоцерківському полковникові свого найбільшого конкурента на гетьманську булаву. Відповідно це ніби стало головною причиною арешту С.Палія 31 липня 1704 р. І.Мазепою і заслання його до Сибіру. Крім того, М.Драгоманов повторив аксіому своїх попередників про соціально привабливе обличчя С.Палія для українського поспільства і запорозького козацтва. Український учений, як і більшість дослідників не врахували фактор Коломацьких статей, за якими вибори гетьмана міг санкціонувати й затвердити тільки російський монарх разом із московським урядом. По-друге, кандидатуру на гетьманство пропонувала лівобережна старшина із свого середовища. В цій ситуації дуже сумнівним виглядало б призначення бунтівного білоцерківського полковника на гетьманську посаду. До того ж С.Палій, як свідчать джерела, насправді не переймався соціально-економічними проблемами (подібно до Б.Хмельницького) ні в своєму полку, ні на Правобережжі вцілому. Сучасні дослідники звертають увагу на прагнення С.Палія утвердити себе гетьманом правобережним під протекторатом чи то Польщі, чи Туреччини [34]. Проте, військові успіхи С.Палія у боротьбі з кримськими татарами і турками підняли його авторитет серед запорозького лицарства й утвердили про нього думку як про борця за українську справу. Одночасно гетьман І.Мазепа, як слушно відмічає М.Драгоманов, для запорожців уособлював польського шляхтича «слугу російського царя», що часто їздив до Москви та замислив свій народ «згубити» задля приязні з московськими вельможами, задля нових маєтків та нагород [35].

На жаль в українській історіографії ХІХ ст. не було зроблено спроби віднайти справжню причину негативного ставлення Запорозької Січі до гетьмана Лівобережної України. Адже І.Мазепа

мав на меті підпорядкувати Кіш Запорозжя гетьманській владі, покінчити з охлократичним пориванням низовиків, встановити певний контроль над цим регіоном і, зрештою, здійснити об'єднання українських земель в єдину державу та консолідувати політичну еліту, низове і городове козацтво, щоб у майбутньому вистояти під ударами імперії та захистити державницькі права України.

Але в 1708 – 1709 рр. ставлення запорозької старшини відносно І.Мазепи кардинально змінилось. Колишня опозиційність уступила місце політичному союзництву. Головну роль у зміні антигетьманських настроїв на Запорозжжі відіграв кошовий Кость Гордієнко. Порозуміння між двома супротивниками М.Драгоманов називає визначною подією в історії козацтва.

Кошовий отаман Січі Запорозької дійшов висновку, зауважує М.Драгоманов, що тільки спільними зусиллями досягається перемога у боротьбі за українську козацьку державу. До того ж, Кость Гордієнко був досить популярною постаттю в Україні. Він мав добру освіту, розмовляв латиною, «не терпів царської сваволі, ні гетьманської пихи». Таких людей, пише М.Драгоманов, «боялися царські урядники» [36].

Під час переговорів зі шведським королем Карлом XII він виступив ключовою особою у підписанні українсько-шведського договору та формулювання ряду його положень. Крім того, К.Гордієнко висловив сподівання від імені всіх запорожців, що гетьман прийняв протекцію шведську не з приватних інтересів і що він зобов'яже себе присягою допомогти своїй батьківщині звільнитися від московської неволі.

Другою важливою подією у єднанні запорозьких і лівобережних козаків М.Драгоманов вважає укладання Конституції 1710 року, в написанні якої взяли участь представники Запорозжя та Гетьманщини. Вперше спільними зусиллями визначалась політична доля української державності, форма і структура управління, повноваження гетьмана та законодавчого представницького органу – Генеральної Ради. Конституцію 1710 р. М.Драгоманов характеризує як найбільше досягнення громадської і політичної думки XVII – XVIII ст. [37].

Українське козацтво зробило свій вибір на користь парламентаризму і республіканізму і таким чином заявило про

європейський цивілізаційний шлях розвитку українського суспільства.

М. Драгоманов вважає, що події 1709 р. – руйнування Батурина і Запорозької Січі, Полтавська битва між російськими та шведськими військами – стали рубіжними в історичному розвитку козацтва. З цього часу розпочинається новий період в його існуванні. Це період поневірянь на території Кримського ханства, Молдовського князівства, Туреччини, повернення на Дніпровські пороги під протекцію корони Романових у 1734 р. Але драматизм становища запорозького лицарства поглиблюється.

Тож в українських народних піснях недарма співалось: «нема добра всюди», «зажурилась Україна, що нігде прожити» [38]. Запорозькі, лівобережні та слобідські козаки використовуються царським урядом у численних завойовницьких війнах своєї імперії, на будівництві нової столиці, фортець, фортифікаційних оборонних ліній і каналів. На козацьких землях «виборно-громадські козацькі порядки почасти самі завмирили, виробляючи з себе чиновників і панів», а «більше людності козацької – придавлювалось царським урядом», – пише М. Драгоманов. Залишились «тільки тіні старого вільного обраного управління.

Проте він заперечує офіційну виправдовувальну тезу російської історіографії про шкідливість самоврядування в українських землях, яке, нібито, завдавало кривди народові від свавілля козацької старшини. Навпаки російська централізаторсько-бюрократична монархічна система принесла в Україну кріпацтво і поміщицьке самодурство, свавілля як для українського поспільства, так і для козацтва. Воно втрачає свою військову силу, привілейоване політичне та економічне значення в суспільному житті.

М. Драгоманов вважає, що занепад козацького стану призвів до негативних процесів також і в освітньо-культурній сфері. Світська освіта в Україні танула наче сніг, а освічена верства денаціоналізувалась. З ослабленням козацтва втрачає свої позиції також українська церква, поглибився розкол в її рядах. Почалось зросійщення лівобережних міст через заселення їх вихідцями із російських губерній, із балканського регіону [39]. Саме ж українське населення, втративши свою головну опору – козацтво, винищувалось фізично виснажливими і непомірними податками, численними поборами на користь російських гарнізонів, що

перебували в Україні, безперервними земельними будівельними роботами тощо.

На колишніх козацьких землях «виборно-громадські козацькі порядки почасти самі завмирили, виробляючи з себе чиновників і панів», а «більше людності козацької – «придавлювалось царським урядом». Після поразки під Полтавою шведів і Мазепи з козаками на Гетьманщині, пише Драгоманов, залишились «тільки тіні» старого вільно обраного управління. Проте, він заперечує думку офіційних імперських істориків, що українському народові такі порядки самоврядування були шкідливими через те, що він зазнав чимало кривд від козацької старшини.

Тепер козацька сила була втрачена: її використовував царський уряд у своїх численних військових походах і на будівництвах. На Гетьманщині розвинулась кріпаччина та панські насильства. Освічена українська верства денаціоналізувалась, світська освіта занепадала, церковний розділ також не сприяв єдності українського народу. Українські міста наповнювались єврейським та російським населенням «й зовсім одділились од селянства». Зокрема, на Лівобережжі почалось активне зросійщення міст. Через виснажливі податки, постої російських гарнізонів у населених пунктах України, через численні побори, тяжкі земляні будівельні роботи українське населення винищувалось. Денаціоналізоване українське панство нічим не відрізнялось від чужинців, яким переходила земля і які з успіхом закріпачували колись вільних козаків, перетворюючи їх у залежних людей.

Така картина у становищі козацтва і всієї України доповнюється скасуванням Гетьманського управління (1764 р.), слобідських полків (1765 р.) та Запорозької Січі (1775 р.). Після розділів Польщі «старе життя українського народу зразу обірвалось» [40], – робить висновок Драгоманов. Козацькі землі були роздані російським, польським, німецьким та ін. дворянам, які «завели кріпацтво і рекрутчину». Своє українське панство й попівство також відвернулось від українського народу і спішило один перед одним засвідчити свою лояльність до Петербурзького уряду.

Козацтво як провідна верства українського суспільства, що кілька віків стояла в обороні вільностей і території, релігії та культури українства в кінці XVIII ст. – зникло з історичної сцени.

Український народ опинився тепер між кількома імперськими сусідніми державами, з якими йому у свій час самотужки не вдавалось справитись без допомоги козацтва.

Драгоманов вважає, що саме завдяки козацтву український народ був «найближче до того, щоб уся Україна була одною державою, і це було в часи Богдана Хмельницького, коли за проводом козаків мужики українські «піднялися скрізь од Полтавщини до Надвірної під Карпатами» [41]. Але згубило цю можливість власне панство, яке поневолило й гнобило свій народ. Через те серед українського народу не виробилась рішучого бажання про необхідність відродження української держави, не було і повстання народу за свою державність, як те спостерігається у поляків та інших народів у ХІХ ст.

Отже, прості селяни – «українці не мають думки про свою державу», «повставала в Гетьманщині тільки козацька старшина, бо мужики не захотіли йти за одно з козацьким панством» [42], – робить висновок Драгоманов. Про це свідчить хоча б той факт, як відзначає вчений, що про скасування Гетьманщини немає жодної народної пісні чи думи [43].

У свою чергу відсутність своєї держави – «національного збору й краєвої невіддільності», – руйнація культурних традицій самодержавним управлінням і централізацією, знищення українського населення в українських містах, перетворення України в «провінцію» призвело до того, що вона тепер відстала і від Європи і «од Московщини». Тут прогрес почав йти «не тільки під огидливою покрівлею державного вчинку й громадської неволі», а й «у чужій одежі московській...» [44].

Та все ж козащина і Гетьманщина, на думку Драгоманова, які певний час об'єднували український народ, пов'язали Україну із прогресивним розвитком європейських країн, де розвивались уже представницькі органи влади. Через те він вважав, що Україна з її козацькою виборною системою управління та демократичними традиціями була ближчою до політичного ладу передових країн Європи, ніж Російська імперія. І ці демократичні традиції залишились у глибинній культурі українського народу, які в майбутньому мали його відродити. Звідси впливала ще одна його теза: перервану нитку еволюційного історичного розвитку українського етносу мають підхопити нові представники української інтелігенції – «письменні люди», і з'єднати її «з

великою сіткою наукових і громадських думок європейських людей».

Таким бачив Драгоманов практичний урок українцям, який залишила їм історія українського козацтва.

-
1. Драгоманов М.П. Листи на Наддніпрянську Україну // М.П. Драгоманов. Літературно-публіцистичні праці. У 2-х.– К.: Наукова думка, Т.1, 1970. – С. 428.
 2. Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу. // М.П. Драгоманов. Вибране. – К.: Либідь, 1991. – С. 490.
 3. Там само. – С. 535.
 4. Драгоманов М.П. Историческая Польша и великорусская демократия.// Собр. полит. соч. М.П. Драгоманова. Т.І. – Paris, societe nouvelle de librairie et d'edition, 1905. – С. 9.
 5. Драгоманов Михайло. Про українських козаків, татар та турків. – К.: Дніпро, 1991. – С. 8.
 6. Там само. – С. 11–12.
 7. Там само – С. 6.
 8. Там само. – С. 9–10.
 9. Исторические песни малорусского народа. С объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова. – К.: Типография М.П. Фрица. Т.І, 1874. – С. 73–74.
 10. Драгоманов Михайло. Про українських козаків... – С. 18.
 11. Там само. – С.29.
 12. «Вольное слово», 1881. – № 50. – «Літературно-политические отрывки».
 13. Драгоманов М.П. Историческая Польша ... – С. 14–15.
 14. Там само. – С. 15.
 15. Там само. – С. 16.
 16. Исторические песни... Т. II. – С. 30 –31.
 17. Драгоманов Михайло Про українських козаків... – С. 31–32.
 18. Там само. – С. 33.
 19. Драгоманов М.П. Историческая Польша ... – С. 16–17, 18.
 20. Там само. – С. 37.
 21. Драгоманов М.П. Историческая Польша ... – С. 21.
 22. Исторические песни... Т. II., 1875. – С. 11.
 23. Там само. – С. III.
 24. Там само. – С. III – IV.

25. Там само. – С. V.
26. Там само. – С. X.
27. Політичні пісні українського народу XVII–XIX ст. За увагами М. Драгоманова. – Женева: вид-во «Громада» 1883. С. XXVI.
28. Там само.
29. Там само. – С. XIX.
30. Там само. – С. XXXI.
31. Драгоманов М.П. Пропаший час. Українці під Московським царством (1654 – 1876) // М.П. Драгоманов. Вибране. – С. 562 – 563.
32. Там само. – С. 563.
33. Там само. – С. 573–574.
34. Павленко С. Міф про Мазепу. – Чернігів, 1998. – С. 143 – 144; Таїрова-Яковлева Т. Мазепа. Жизнь замечательных людей. – М.: Молода гвардія, 2007. – С. 159.
35. Там само. – С. 42.
36. Там само. – С. LV.
37. Там само. – С. 128.
38. Там само. Ч II. – С. XI.
39. Драгоманов М. Нові українські пісні про громадські справи (1764–1881). – Женева: вид-во «Громада», 1881. – С. 7.
40. Там само. – С. 13.
41. Там само. – С. 17–18.
42. Драгоманов М.П. Вибране. – С. 534.
43. Там само. – С. 417.
44. Там само.

Л. Г. Іванова

М. ДРАГОМАНОВ ПРО НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ

Національне питання в українському визвольному русі II пол. XIX ст. було одним із факторів становлення державницько-визвольної ідеології в українському національно-визвольному русі. Один із провідників його - Михайло Драгоманов утвердив це питання не тільки в українському, але і в європейському визвольному русі. Недарма один із діячів II Інтернаціоналу, який базував свою діяльність на соціалістичних ідеях, назвав Драгоманова видатним теоретиком з національного питання

європейського масштабу. Для України національне питання мало особливе значення.

Незважаючи на те, що після певних періодів державницьке життя українців зникало – в силу певних геополітично-історичних обставин через якийсь час знову відроджувались і самосвідомість нашого етносу і національна ідея, одночасно відновлювалась і боротьба за утвердження власної держави. Самоідентифікація народу на основі національної ідеї глибоко закорінена в нашій історії у творчості видатних її геніїв духу – від літописця Нестора та митрополита Іларіона до “Історії русів” та Григорія Сковороди, Івана Котляревського, Тараса Шевченка, Михайла Драгоманова, Василя Симоненка та Івана Дзюби.

Характерною рисою української національної ідеї завжди було прагнення цілісності нашого народу і держави, відсутність ідеї войовничої імперської зверхності над іншими народами, нищення їхніх мов і культур, привласнення територій.

У новітній період історії, зокрема, з ХІХ ст., на європейському континенті розпочинається інтенсивний рух народів, що звільнялись від феодально-кріпосницької неволі, за творення нових форм суспільного життя, що забезпечили б утвердження й розвиток їхніх національних здобутків. Україна, яка основною своєю територією входила до Російської імперії, не залишалась осторонь цих процесів. Її духовне відродження очолювалось видатними діячами культури, шукало опертя свого поступу як у вітчизняній, так і в європейській суспільно-політичній думці, де вже з кінця ХVІІІ ст. почала набирати сили ідея видатного німецького філософа Йогана Готфріда Гердера про те, що людська цивілізація існує не в якихось загальних спільнотах людей, а в конкретних національних формах, що кожен цивілізований народ є неповторним, самобутнім явищем, і ця самобутність проявляється, передусім, у його культурі і мові. Адже саме “мова утверджує закони, зв’язує роди, лише завдяки мові стала можлива історія людства з уявленнями серця і душі, що передаються спадково” [1].

Імперський синдром у Росії в ХІХ ст., як і в наступні часи, створював умови для народів інших національностей, в тому числі й для українського, щоб ті зникли з історії цивілізованого світу або мусили б терміново шукати шляхів протиборства, щоб зберегтися взагалі. Саме тому в Україні з’являються окремі постаті і

організації, які стають будителями нації, творцями її нової політичної свідомості.

Першою хвилею було Кирило-Мефодіївське братство, в рядах якого були Т. Шевченко, М. Костомаров, П. Куліш та ін. Наступною хвилею стали більш численні гуртки та організації студентської молоді і представників інтелігенції: це Харківське, потім Харківсько-Київське таємні товариства та українські Громади. Вони висувають, в основному, програми просвітництва, організують “недільні школи”, бібліотеки, драматичні гуртки, хори тощо.

Непересічне місце в цьому русі завжди належить Т. Шевченку, який став першим свідомим захисником української національної мови, літератури, історії, традиції, і зробив їх знаряддям побудови нової політичної самосвідомості.

На політичну арену з кінця 60-х рр. виступає інший ідеолог творення національної ідеї і самосвідомості – історик, публіцист, видатний громадський діяч Михайло Драгоманов. Він став одним із перших теоретиків з національного питання у визвольному русі України, творцем модерної української політичної концепції державності, яку підхопило наступне покоління борців за відродження України.

Під впливом новітніх європейських соціалістичних ідей та на ґрунті вітчизняних теоретичних надбань суспільно-політичної думки, М. Драгоманов створив нову політичну програму суспільної боротьби українства, яка за словами М. Грушевського, стала новою епохою в українському політичному житті, бо “витягла українство з манівців провінціалізму і опортунізму на широкі шляхи світового культурного руху і змушувала орієнтуватись на перспективи загального політичного соціального визволення” [2].

Ідеї М. Драгоманова підхопили в Україні численні прихильники, особливо, в студентському середовищі, які в подальшій своїй діяльності визначили обличчя історичного поступу України кінця ХІХ – початку ХХ століття.

Царизм тим часом вдавався відверто до заборон українства своїми юридичними актами (Валуєвський циркуляр 1863 р. та Емський указ 1876 р., або численних таємних циркулярів, таких як, приміром, заборона 1908 і 1914 рр. вживати назву “Україна” і похідних від неї слів – “український” тощо), а міністр внутрішніх справ П. Столипін відверто висунув гасло: “Історичним завданням

російської державності є боротьба з рухом, який у теперішнім часі зветься українським, що містить у собі ідею відродження старої України і устрою... на автономних національно-територіальних основах...” [3].

Тому не просто було українським діячам, і серед них Михайлові Драгоманову – піднімати у пресі питання про національну мову, історію, культуру і в такий спосіб підносити національну ідею.

Тим більше, що М. Драгоманов не просто підхопив естафету національно-культурного відродження від Товариства з'єднаних слов'ян і Кирило-Мефодіївського братства, Громад, а висунув цілу політичну програму. І ця програма була першою всеохоплюючою суспільно-теоретичною концепцією, на відміну від попередніх фрагментальних програм, яка була викладена вже не завуальовано, не підцензурною мовою, не в рукописах, а відкрито надрукована, щоправда, за кордоном, охоплювала як соціальні, так і політичні та національні проблеми. Це було знамените “Переднє слово” М. Драгоманова до свого першого видання Української збірки “Громада” в Женеві. Слід зазначити, що “Стара київська громада” доручила йому кошти і обіцяла співпрацю, хоча цих обіцянок вона не виконала. Втім “Громада” перетворилась невдовзі в орган радикального українського гуртка, до якого включились і молоді галицькі демократи – І. Франко, М. Павлик та інші.

Основні національно-ідейні положення цієї політичної програми, попри еволюційні переміни державницького драгоманівського світогляду, залишались упродовж цього часу його політично-громадської діяльності незмінними. Тут він відштовхувався, як і в інших своїх творах, від програм попередників, наголошував на національно-культурні утиски українського народу, взаємозв'язок соціальних і національних прагнень української людності, що об'єднувало її “в спілку поміж себе” [4]. Якщо в цій першій своїй програмі він чимало уваги приділяє модерному тоді соціалізму і радить українцям також “пристати до думок європейських”, то в пізніших політично-публіцистичних творах став приділяти більше уваги потребам національного життя.

Уже в першій своїй програмі М. Драгоманов зазначає про те, що в тодішніх історичних умовах підімперського життя українського народу здобути своєї держави він не може. І з

прикрістю говорить про те, що “коли б українці перш усього вибились з-під чужих держав і заложили свою, вони стали б також, як і другі народи, самі мізкувати, щоб полегшити ту біду, од якої терплять скрізь люди”. (Тут він має на увазі, що “своя держава” обороняє народ від чужоземного поневолення, впорядковує справи “на своїй землі по своїй волі”). Але, каже він далі, – “тільки ж того, що пропало, не вернеш”. Повстання українців проти двох імперій – Російської та Австро-Угорської – “для нас річ неможлива”.

Це був реальний прагматичний аналіз тодішніх історичних умов. Українцям при таких умовах “ліпше старатись розбавити усяку державну силу й прямувати до волі краєвої й громадської вкупі з усіма іншими країнами і громадами. От через те українцям найліпше виступати з думками не стільки національними (тобто, з ідеєю заложити свою національну державу – *авт.*), скільки автономними й федеральними, до котрих пристане завше багато людей і з других країв і пород...” [5]. Тобто, потрібно добитись “своєї волі громадської й краєвої” в імперії, бо таку програму, він був упевнений в цьому, – підтримають й інші народи Росії, в тому числі й росіяни.

У своїх численних публіцистично-політичних творах 70-80-х рр. XIX ст. М. Драгоманов наголошував на тому, що українська історія з давніх часів, а особливо в епоху козаччини, витворила блискучі демократично-республіканські політичні інститути, що вона мала вільний стан землевласників – козацтво, демократично обрані установи та уряд, які знаходили підтримку в українській освіті, літературі, політичній думці. І це було в той час, коли майже в усій Європі панувала диктатура королівського правління, що тяжіла над військом, чиновництвом і культурою. В часи козацько-гетьманської держави XVII ст. та і у XVIII ст. Україна, твердить учений, була все ж тісніше пов’язана із Західною Європою, “йшла поряд з нею в своєму політичному і культурному розвитку” [6].

Але тодішнє українство, за думкою вченого, не могло без зовнішньої підтримки утримати вольності, опинившись між кількома агресивними імперіями. Згодом у пошуках союзників і протекторів, піддавшись Московському самодержавству, Україна потрапила під його тиск і “царська самоволя заїла вольності українські” [7], що призвело до відриву України від європейського поступу.

А постійний спротив українства національному гнобленню, жорстоко придушувався. Тому М. Драгоманов закликав боротися за свої національні цінності, зберігаючи власні духовні скарби, які за своїм рівнем аж ніяк не поступалися іншим народам на європейському континенті. В цьому сенсі він підхоплює ідею розвитку мови, освіти, духовної культури, яка набувала сили в Європі від часу німецького філософа Гердера і українських просвітителів кінця XVIII ст. і яка на початку XIX ст. набула широкого визнання в національно-визвольних програмах багатьох народів Європи, в тому числі й серед Кирило-Мефодіївського братства, як метод зміцнення національної свідомості широких верств українського населення, як метод формування української нації і зростання національної ідеї в суспільстві. У зв'язку із цим М. Драгоманов разом з іншими членами Київської громади (Є. Судовщиков, В. Антонович) піднімає питання шкільної освіти в Україні в російській пресі. Це відомі його статті: “Народні школи в Південно-Західному краї”, “Педагогічне значення малоруської мови” та ін. Статті викликали величезне невдоволення влади. Адже автор нищівно критикував політику зросійщення українського народу, позиції тодішнього попечителя Київського навчального округу Ширинського-Шихматова, який заборонив українську читанку кийвських авторів тільки за те, що там використовувались такі слова як “козак”, “гетьман”, “рада” і т. п., що, на думку попечителя, потрібно було “забувати”.

М. Драгоманов твердив про необхідність користуватися рідною мовою саме в початкових класах, де в той час запроваджувалась російська чи старослов'янська мова. Він іронічно запитував обрусителів, які боялись використовувати в навчанні українську мову і твердили, що вона нічим не відрізняється від російської, що в такому випадку чому лякатись мови народу, яка веде, нібито, до сепаратизму політичного [8]. Захист української мови – основи національної культури – був одним із наріжних засад світоглядної національної концепції видатного українського громадського діяча.

Саме тому М. Драгоманов звертався до світової громадськості з протестом на Міжнародному літературному конгресі в Парижі проти заборони українського письменства царським урядом Емським указом. Він протестував проти того, що “проблема українства” збігалася “з необхідністю ліквідації рабства,

встановлення політичних свобод, утвердження... пріоритету природжених (природних) прав людини”, як стверджує один із сучасних дослідників, акцентуючи на “космополітизмі” у світогляді ученого й “недооцінці української ідеї” [9], а більше тому, що йому пекла образа, що українців, представників великої нації, зневажають як неповноцінних, коли “людей підданого народу примушують говорити в школах, судах, а то й у бесідах мовою пануючого народу, а мову підданого, а також і звичаї його висміюють...” [10].

До того ж, у Російській імперії “царськими указами майже зовсім заборонено українське письменство”, “деякі з росіян, неприхильники українського письменства й усякої особності та волі українців (а такі неприхильники є й серед українців з роду) виступають проти українства, прикриваючись всесвітністю... кажуть, що національностей не треба, що національні мови тільки перешкоджають людям, то ліпше коли українська мова вимре” [11]. Але цим вони позбавляють багатомільйонний український народ можливості отримати сучасну освіту, що призвело б до того, що український народ був би відкинутий від світового поступу. Саме через це, каже Драгоманов, він “уважав себе обов’язаним кричати проти такої заборони й перед українцями, й перед росіянами, й перед усім освіченим миром в дописах і книжках італійських, англійських, французьких і т. ін., протестував проти тої заборони на всесвітніх з’їздах у Парижі й у Відні...” [12].

Значний внесок зробив М. Драгоманов і у виборюванні прав української літератури, що формувала не лише естетичні та духовні риси суспільства, але й політичну культуру його. В середовищі українських громад 60-х рр. виділялось два напрямки: один із них прагнув створити нову українську літературу, яка б базувалась на високоморальних цінностях. Для цього, на думку таких теоретиків, було потрібно залучати до літературного процесу високоосвічену українську еліту, що формувалась із дворянства. Інший напрямок репрезентувала група інтелігенції – їх називали “хлопоманами”, вважав, що потрібно створювати нову українську літературу, базуючись на пізнанні селянства, бо це приведе до зміцнення національних традицій і національної культури [13]. Саме цей другий напрямок більше підтримував М. Драгоманов.

Він вважав, що українське селянство є основою нації, “готовий і безспорно національний елемент”, тому він може

служити джерелом живої і самобутньої літератури. І саме така література зможе вирвати Україну з тенет провінціалізму.

Водночас М. Драгоманов вважав, що в Україні потрібно вивчати і мову та літературу російську, літературу “думаючої Росії”. Більше чверті століття вчений твердив у своїх численних історичних та літературно-публіцистичних статтях про важливість вивчення прогресивної російської літератури, яка має широкі демократичні погляди з оперттям на народну мову, традицію, тверезі оцінки. Він був переконаний в тому, що це допоможе українській освіченій суспільності перебороти провінційність і побутовізм та знайти власні дороги самостійного розвитку. Але передусім, на його думку, потрібно вивчати і знати свій народ, свою культуру, уміти поважати себе. Розвиваючи літературу для широких селянських верств, він гадав, літератори будуть поширювати передові морально-етичні цінності, які будуть піднімати політичну та національну культуру українців і витворювати високоцивілізовану націю.

Саме тому він постійно закликав російських революційних діячів звертати увагу на мову народу, серед якого вони працюють і який кличуть до боротьби: “Радикал, котрий на Україні не признає українства, єсть недодумавшийся радикал, так само, як і українофіл, котрий не додумався до радикалізму, тільки плохий українофіл” [14].

Водночас, обстоюючи розвиток української літератури з орієнтацією на демократичні цінності російської, М. Драгоманов чітко розмежовував Росію демократичну і Росію самодержавно-кріпосницьку, “москалів” і “Москву”. В одному із листів до відомого діяча громадського демократичного руху в Галичині В. Навроцького він писав: “Ми, як голота, і Москви не тікаємо, чуючи там і під царем (а ми його, дасть Бог, і спихнемо) голоту ж...” [15].

Справді це вказувало на те, що в українській суспільній думці, зокрема, у розвитку української ідеї, був відсутній шовінізм і анексіонізм, що стало визначальною рисою і українського суспільно-політичного руху. Толерантність і повага до інших народів та їхніх культурних традицій, розуміння їхніх досягнень й твереза оцінка їхніх прагнень завжди залишалися визначальною рисою суспільно-політичної думки кращих представників українського національного руху, особливо драгоманівського

світогляду. Саме він привніс цей струмінь поваги й уваги до культур інших народів не тільки в Російській імперії, а й у Європі.

Він розумів, що в новітній час історії українцям потрібно розгортати масовий народний рух, який базувався б на республікансько-демократичних засадах і який би увійшов “в окремі стосунки з європейською наукою, письменством і політикою”. Тому українська мова мала стати “інструментом для проводу в наш народ думок поступових, а не старосвітської гнилизни й темноти (обскурантизму), як це часто бачимо в писаннях українських національників або всесвітніх ретроградів-назадників, котрі підшиваються під українське національство” [16].

Видатний учений і теоретик визвольної боротьби був переконаний, що найбільшим ворогом українців є низька освіченість їх, або й просто неосвіченість, яка, як він образно визначив, “заїдає наше письменство гірше всякої цензури” [17].

Саме через те М Драгоманов усе своє життя закликав молодь та інтелігенцію України учитися, переймати досвід інших цивілізованих народів, на свій кошт створював бібліотеки у Львові, Відні, Софії, де жили і вчилися молоді українці, допомагав засновувати українські видання. Це і “Громада”, і “Громадський друг”, і “Життя і Слово”, і “Народ” та інші в Женеві і в Галичині, де розгортався широкий національний і політичний рух населення, на чолі з І. Франком, М. Павликом, С. Даниловичем та іншими прихильниками М. Драгоманова.

Як історик-дослідник він достеменно знав, що економічна слабкість української освіченої еліти, знесиленої столітніми обрусіннями і утисками економічного колоніального гніту є причиною і її політичної слабкості. В часи нової імперії, коли Українська Гетьманська держава інкорпоровалась до складу Росії, її різнонаціональна еліта “змоделювалась по приміру панства російського” й була по своїй мові і культурі неукраїнською. Вже тоді демократичні ідеї і європейство “приходило в Україну через столиці, Петербург і Москву, та через всеросійську армію, котра, воюючи з Наполеоном, ходила по Європі” [18]. Визвольний український рух в ті часи міг опиратися лише на неосвічене селянство, на відміну від Європи, де національні рухи опиралися на освічене в основному міське населення.

А українські міста, зросійщені й колонізовані російським чиновництвом, купецтвом і промисловцями, не могли відігравати

значної ролі у відродженні української культури чи власного політичного життя, як це було в європейських країнах.

Українська мова жила тільки в середовищі неосвіченого селянства, демократичні традиції якого (приватне землеволодіння, обрання своїх управлінців, суддів тощо) також були знищені. Таке селянство, на думку М. Драгоманова, не могло витворити нової суспільної ідеології.

І він упродовж усієї своєї громадської діяльності закликав українських освічених людей – інтелігенцію – створювати в містах українські організації, які б піклувалися українською освітою, поширювали прогресивні надбання інших народів, якими жила Європа. І закликав із цією справою “поспішатись”, бо народ, який не має своєї національної освіти, ідеї, культури може стати знаряддям боротьби за чужу освіту, ідею, державу. І тоді вже буде пізно дбати про своє державницьке життя. Адже денаціоналізація українця у війську чи на заводах не тільки виводить його із середовища рідної суспільної культури, але й залишає поза панівною культурою, виробляє зневажливе ставлення до свого народу, його історії й культури, позбавляє традиційних, моральних і духовних цінностей.

Сучасна йому українська інтелігенція, вважав М. Драгоманов, не мусить залишати свій народ, “не йти з України”, а повинна “упертись на тому, що кожний чоловік, вийшовши з України, кожна копійка, потрачена не на українську справу, кожне слово, сказане не по-українському, – єсть видаток з української мужицької скарбниці, видаток, котрий тепер при нинішніх порядках не звернеться в неї ні звідки”.

Йому було не байдуже, чим, якою наукою наповнити національну за формою освіту – всупереч декотрим українським своїм опонентам, зокрема, в Галичині, які заявляли, що вони прагнуть лише до “заховане” української “національної індивідуальності”, через те не можуть витратити “багато сили й часу на інші борби” [19].

Драгоманов, як пізніше говорив І. Франко, “за вуха” тягнув українців до передових ідей, зокрема, соціалістичних і демократичних, якими жила Європа. З іншого боку він гостро викривав політику російського самодержавства щодо нищення здобутків українського народу в політично-громадському і

культурному житті. І не лише в своїх публіцистичних виступах, а й на міжнародній арені.

У травні 1878 р. на Міжнародному літературному конгресі у Парижі була поширена його брошура про заборону Емським указом української літератури. Указ був таємний, його офіційно не публікували й не оголошували. Він був розісланий як циркуляр, підписаний начальником управління у справі преси Григор'євим. І цю глибоку мовчанку М. Драгоманов порушив. Він передав свою брошуру-протест голові конгресу – відомому французькому письменнику Віктору Гюго з листом, у якому писав, що “справа, яку я захищаю і для якої смію просити Вашої допомоги, є справою волі і демократії” [20].

Проте, боротьба за вільний розвиток української мови, освіти, літератури, культури поєднувались у М. Драгоманова з боротьбою за політичні переміни великої Російської імперії – імперії “будочників і казнокрадців”. Знищити самодержавно-кріпосницьку систему в Росії можна було тільки з допомогою нових суспільних ідей, які вже виробила Європа. І М. Драгоманов висуває нову політичну концепцію для демократичного перетворення царської Росії, – цієї “потворно великої імперії” – в сучасну цивілізовану державу. “Єдиний шлях, єдина умова скільки-небудь раціонального напрямку політичного і соціального життя є федералізм” [21], – стверджує він. Для майбутності українців він також вважав найліпшим шлях федеративного єднання з російським та іншими народами: “Не бачачи ґрунту для державного сепаратизму українського, бачу повну можливість політичної і національної автономії української на ґрунті земської автономії...” [22] – заявляє він.

Цей шлях досягнення відродження українства і справді для епохи ХІХ ст. був єдино реальним. Тому, борючись усе своє життя за те, щоб розгорнути в Україні могутній визвольний рух, він вважав першочерговою необхідністю відроджувати національні духовні засади як інструмент впровадження у суспільну свідомість новітніх суспільних ідей.

Отже, шлях розвитку національної ідеї, за М. Драгомановим, мав би призвести українство до національного відродження в союзі з іншими народами царсько-самодержавної Росії у формі саме федеративного влаштування. Бо й справді, в ту епоху, коли діяв М. Драгоманов, історичні обставини не могли створити умов для

творення незалежної суверенної держави. Згодом він писав: “От і я, коли “нападав” на український сепаратизм, то тільки на розмови про те, щоб виділити російську Україну в особну від Росії державу. Тільки ж я, власне, навіть і на цей сепаратизм ніколи не “нападав” принципіально, бо не можу мати проти нього нічого з боку принципіального. В принципі не тільки всяка нація чи плем’я має право на осібну державу, але навіть і всяке село. Єсть же й досі поміж Італії республіка С. Маріна... то чому не то Україні, а навіть Миргороду і Сорочинцям не бути осібними державами, аби вони схотіли того і мали силу поставати на своєму?!” [23] “Схотіли і малу силу...” Чи це були історичні реалії ХІХ ст.? Звичайно – ні. Тому М. Драгоманов про цей сепаратизм і не говорив, а говорив про інше – федерацію, умови якої можна було б виборювати.

У цих поглядах М. Драгоманов, як прагматичний політик не помилявся, як вважав проте відомий дослідник Іван Лисяк-Рудницький, звинувачуючи вченого в “нехоті до державності як такої”, в недооцінці “значення національної держави”.

Відстоюючи національну ідею як єдиний шлях самоствердження й відродження сили української нації, М. Драгоманов, як відомо, не апологетизував її, справедливо вважаючи, “що національна ідея сама по собі не є ліками на всі лиха громадські” [24] і часто боровся з тими, хто переоцінював “вартість національності в історії й житті” [25].

Цей бік діяльності М. Драгоманова складає окрему велику сторінку в історії суспільного життя України ІІ пол. ХІХ ст.

В політичних листах до земляків-українців та друкованих статтях останніх років життя М. Драгоманов наполягав на тому, що головне в житті все ж є “поступ людини й громади, поступ політичний, соціальний і культурний, а національність є тільки ґрунт, форма та спосіб...” за допомогою якого можна служити “добробутові й просвіті нашого народу” [26]. Але ж без “ґрунту”, де відбуваються історичні дійства – немає й поступу. Ці дві категорії не існують окремо, вони злиті в єдність одного і того ж процесу. І тут нам видаються штучними подекуди категоричні відокремлення цих елементів єдиного процесу, до яких вдається вчений. Адже й сам М. Драгоманов стверджує тут же, що цей поступ служить “добробиту й просвіті нашого народу, а вкупі з ним і його національності”.

І хоча така нелогічна штучність у твердженнях М. Драгоманова й проскакувала час від часу в його численних полемічних виступах, все ж, його думка, його слова піднімали в суспільній свідомості українців національну ідею на вищий політичний рівень, відкидали вульгалізаторський схематизм, лакейський селей й холуйську запобігливість й допомагали шукати тих шляхів суспільного буття, які вели до посилення національного духовного й державницького життя українського народу. Наприкінці ХІХ ст. і в початку ХХ ст. ці ідеї М. Драгоманова сформували і вивели на політичну арену суспільно-політичного життя України нове покоління молодого української інтелігенції, яка міцно ставала на позиції розвитку національної ідеї українського народу як в духовному, так і в політичному аспекті в житті.

1. Гердер Й. Г. Идеи к философии истории человечества. – М., 1997. – С. 234-236.
2. Грушевський Михайло Місія Драгоманова // Україна, 1926, ч. 2-3. – С. 3.
3. Дорошенко В. Українство в Росії. Новітні часи. – Відень, 1917. – С. 85.
4. Драгоманов М. П. Вибрані твори. Т. І. – С. 98. 5. Там само. – С. 111-112, 141.
5. Драгоманов М. П. Пропаший час // М. П. Драгоманов. Вибране. – К., 1991. – С. 571.
6. Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці. – Т. І. – К., 1970. – С. 439.
7. С-Петербургские Ведомости - 1866, № 93. – С. 1.
8. Довгич В. А. Українська ідея в політичній теорії М. Драгоманова. – К., 1991. – С. 17.
9. Драгоманов М. П. Чудацькі думки про українську національну справу // Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці. – Т. 2. – С. 318.
10. Драгоманов М. П. Чудацькі думки... – С. 330.
11. Там само. – С. 332.
12. С-Петербургские Ведомости, 1866, № 93. – С. 2.
13. Драгоманов Австро-руські спомини. – С. 218.
14. Возняк М. З листування М. Драгоманова з В. Навроцьким. – ЛНВ, кн. 3, 1923. – С. 257-258.

15. Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці. – Т. 2. – С. 332.
16. Там само. – С. 403.
17. Лист на Наддніпрянську Україну. 1983 р. // Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці. – К.: Наукова думка, 1970. – С. 428-482.
18. Заславський Д., Романченко І. Михайло Драгоманов. – К.: Дніпро, 1964. – С. 96.
19. Там само. – С. 97.
20. Драгоманов М. Собрание политических сочинений. Т. 1. – Париж, 1906. – С. 126.
21. Листи на Наддніпрянську Україну. 1983 р. // Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці. – К., 1970. – С. 472.
22. Там само. – С. 471.
23. Драгоманов М. Чудацькі думки... – С. 338.
24. Там само. – С. 340.
25. Там само. – С. 367.
26. Там само. – С. 367.

І. О. Телегуз

ДРАГОМАНІВСЬКІ ІДЕЇ В ДІЯЛЬНОСТІ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Діяльність національної еліти значною мірою впливає на державне майбуття України. Саме від еліти залежить той вирішальний крок вперед, який і визначає подальше майбутнє розвитку нації. Як відомо, інструментом виживання нації є держава. Тому питання ідейних переконань і світогляду політичної еліти, як основи державного розвитку української нації, було актуальним на початку ХХ ст. і залишається важливим на початку ХХІ ст.

Сучасна українська історіографія налічує ряд праць присвячених аналізу ідей М. Драгоманова [1]. Діяльність Центральної Ради розглядається в численних працях вітчизняних істориків [2]. Водночас, вплив драгоманівських ідей на формування світогляду українських політичних діячів доби національно-визвольної революції 1917 – 1921 рр. потребує певного переосмислення.

Ідеї М. Драгоманова впливали на політичне життя в Україні в ХІХ – ХХ ст. Проте на початку ХХ ст. ідея федералізму стала багато в чому анахронічною. За конкретним політичним малюнком його політичної концепції долі України був той потенціал, актуальність якого залишилась у ХІХ ст. Це жодним чином не применшує ролі М. Драгоманова в історії українського національно-визвольного руху. Один із його послідовників О. Шульгін у своїх спогадах писав: «Драгоманова обвинувачують, що він був федераліст, не розуміючи того, що для реального політика другої половини ХІХ ст. це був максимум вимог» [3]. Водночас, оцінка його впливу була досить суперечливою. Якщо відомий діяч есерів М. Шаповал називав М. Драгоманова «ідеологом нової України», то в публікаціях націоналістів у міжвоєнний період його характеризували як найбільшого шкідника в новітній історії України та духовного винуватця поразки українських визвольних змагань 1917 – 1921 рр. [4]. Тому мета цієї статті – з'ясувати вплив драгоманівських ідей на діяльність Центральної Ради.

М. Драгоманов розглядав українське питання в контексті європейського історичного процесу. Особливу увагу він звертав на національне відродження народів Східної Європи, які тоді перебували у складі імперій. Його думки про розвиток нації як окремої форми солідарності між людьми не передбачала, однак, у тогочасних політичних реаліях, становлення незалежної української держави. Звертаючись у своїх працях до розв'язання української національної проблеми М. Драгоманов щораз наголошував, що має бути «космополітизм в ідеях і цілях, національність в ґрунті і формах» [5], тим самим підтверджуючи значення нації і водночас загальнолюдських цінностей.

М. Драгоманов у своїх працях не дав чіткого визначення таких категорій, як нація і територія, тобто держава. І, загалом, варто зауважити, що його ідеї з'явилися на світ у ХІХ ст., коли ще питання національної держави так гостро не стояло. Співвідношення нації та держави набуло інших рис в ХХ ст., особливо в роки Першої світової війни.

Нечітка постановка питання національного принципу в основі федерації сприяла поширенню ідей федералізму як міжнародної форми спільного життя народів. Така позиція дозволила трактувати його ідеї як прихильника широкої децентралізації Росії, але водночас і прибічника Російської

держави. Максимальні національно-політичні вимоги українського руху у вигляді національної держави не знайшли свого втілення у творчій спадщині М. Драгоманова.

В той час як епоха XIX – XX ст. – це епоха творення національних держав, яка дістала назву «епохи націоналізму» [6]. Події Першої світової війни на європейському континенті сколихнули уявний спокій імперій. Молоді національні держави отримали право на національне існування. Події Лютневої демократичної революції 1917 р. сприяли активізації національних рухів в імперських околицях. Що зрештою привело до утворення національних держав поляків, фінів, естонців, латишів, литовців. Українська національна еліта у подіях 1917 – 1921 рр. теж проявила свою політичну ініціативу для вирішення «українського питання».

Однак варто взяти до уваги, що розвиток української політичної думки і формування українських політичних партій перебували під впливом ідейної спадщини М. Драгоманова. Серед української інтелігенції на початку XX ст. побутувала думка, що поступовий розвиток українських національних сил в умовах конституційних перетворень Російської імперії сприятиме вирішенню проблеми міжнаціональних стосунків, зокрема й українського питання. М. Грушевський вважав, що «без перетворення Росії на вільну спілку народів немислиме її цілковите оновлення від похмурих пережитків минулого» [7]. Діячі Центральної Ради сподівалися, що розвал царської імперії створить сприятливі умови для вільного національного, політичного, культурного і соціального розвитку всіх її народів.

Ідеологічна спадщина М. Драгоманова частково відображена в основній політичній орієнтації Центральної Ради у 1917 р. (концепція автономної України у федеративній російській республіці) та певних її політичних заходах. Наприклад, Центральна Рада 21 – 28 вересня 1917 р. скликала в Києві з'їзд представників народів і областей, які прагнули федеративної перебудови Росії. У приміщенні Педагогічного музею зібралися представники татар, грузинів, латишів, литовців, поляків, українців, євреїв, білорусів, естонців, молдаван, донських козаків і союзу козацьких військ та бурятів – всього 93 особи [8]. Делегації від росіян не було, за винятком трьох російських соціал-демократів та представника Тимчасового уряду М. Славинського, який вважав

«главной русской народностью – великорусскую», а всі інші, крім поляків, лише етнографічним матеріалом [9].

З'їзд також обрав Раду Народів, якій було доручено керувати спільною боротьбою всіх народів за «храм волі народів» — російську федерацію. Головою Ради було призначено М. Грушевського. Українським соціалістам довелося пройти довгий і трагічний шлях розчарувань аби позбутися своїх ілюзій стосовно можливості жити самостійним і демократичним життям у рамках однієї Російської держави. Оскільки такий варіант федерації можливий лише за умов існування спільного бажання таких стосунків.

Не варто забувати, що II Універсал містив положення, згідно з яким реалізація автономних прав України ставилася в залежність від скликання Всеросійських Установчих Зборів. Діячі Центральної Ради відстоювали концепцію федеративного устрою Росії в той час, як Тимчасовий уряд відстоював принцип централізації, намагався зберегти єдність імперії. Тож навряд чи в таких умовах автономія України могла бути втілена у «федерації вільних народів колишньої Російської імперії».

Ідея федерації, спілки вільних народів на той час залишилися осторонь від політичних реалій. Лідери українського національного руху на теренах колишньої Російської імперії з утворенням Центральної Ради не проголосили одразу незалежність України. Українська делегація, яка їздила на переговори з Тимчасовим урядом, перебувала в полоні федеративних засад політичного розвитку колишньої Російської імперії з вимогою автономних прав для України. Така позиція свідчить про рівень політичної самосвідомості української еліти і неготовність до радикальних кроків, які б випереджали настрої всього українського суспільства і, можливо, сприяли б поступу українській національній справі.

Навіть після жовтневих подій у Петрограді у III Універсалі Центральної Ради проголошувалася ідея федерації вільних і рівних народів Росії.

Залишаючись ідейно на рівні XIX ст., українським політикам доводилося діяти в умовах XX ст., реалії якого вимагали постановня національної держави, але аж ніяк не спілки чи федерації вільних народів. Та, зрештою, і російська політична верхівка, чи то Тимчасовий уряд чи згодом більшовики, не готові були «ділитися» територією російської держави, територіально для тих і інших була

ідеалом «єдина і неподільна Росія», інша справа полягала вже в політичному обличчі колишньої царської імперії.

В сучасній українській науці доведено, що характерною рисою Української революції було те, що соціальна ідея (соціалістична) в середовищі молоді домінувала над національною [10]. Механізм взаємодії ідей і суспільних процесів зводився до того, що більший вплив мала та ідея, яка опанувала масами. В середовищі української політичної еліти автономістська ідея домінувала над самостійницькою.

Суспільно-політичні зміни в Україні варто також розглянути у їхньому зв'язку із російським та загальноєвропейським історичним процесом. У Росії соціалізм став єдиною ефективною альтернативою царизмові і водночас не сприймав соціалістичної західної моделі розвитку у вигляді конституційної держави [11]. А якщо розглядати події в Україні в контексті так званої боротьби націоналізму і комунізму, то перша не мала такого масового впливу.

Що ж до ідеї федералізму, яка домінувала серед ідейних переконань українського політикуму на початку ХХ ст., то саме вона була одним із чинників, що завадив лідерам українського національного руху в 1917 р. зробити рішучий крок для утвердження самостійної української держави.

Отже, вплив драгоманівських ідей на політичний світогляд покоління українських політиків початку ХХ ст. був беззаперечним. Лише незначна кількість представників українських політичних партій пропагувала ідею самостійної України, решта залишалися на засадах федералізму. На час проголошення і розгортання діяльності Центральної Ради така ідея в масштабах європейського політичного простору була вже вчорашнім днем. Ідеї соціалізму та федералізму виявилися домінуючими в ідейно-політичному світогляді української національної еліти в 1917 – 1921 рр. Така ситуація залишила переважну більшість політиків на платформі кінця ХІХ ст., в той час коли події початку ХХ ст. вимагали рішучих кроків у створенні незалежної української держави.

1. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – К., 1994. – Т. 1. ; Круглашов А. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. – Чернівці, 2001. – 488 с.
2. Верстюк В. Українська Центральна Рада: період становлення // УІЖ. – 2007. – № 2. – С. 23 – 46. Див детальніше: Українська революція і державність (1917 – 1920 рр.): Науково-бібліографічне видання. – К., 2001. – С. 254 – 398.
3. Цит. за: Грінченко Б. – Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. – К., 1994. – С. 9.
4. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – К., 1994. – Т. 1. – С. 372.
5. Грінченко Б. – Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. – К., 1994. – С. 285.
6. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. – К., 1999. – С. 249.
7. Цит. за: Реєнт О.П. Андрусишин Б.І. З'їзд поневолених народів (8–15 вересня 1917 р.) (21–28 вересня н.ст.). – К., 1994. – С. 4.
8. Реєнт О.П. Андрусишин Б.І. З'їзд поневолених народів (8–15 вересня 1917 р.) (21–28 вересня н.ст.). – К., 1994. – С. 8.
9. Там само. – С. 8 – 9.
10. Верстюк В. Українська Центральна Рада: період становлення // УІЖ. – 2007. – № 2. – С. 39.
11. Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм; Карл Маркс проти Фрідріха Ліста /Пер. з англ. Г. Касьянов. – К., 1998. – С. 390.

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА

В. Й. Борисенко

ВИДАТНИЙ МИСЛИТЕЛЬ І ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ

Михайло Петрович Драгоманова належить до плеяди найвидатніших мислителів свого часу. Він – талановитий вчений (історик, філософ, соціолог, фольклорист, блискучий літературознавець і публіцист). Одночасно він – видатний громадський діяч, властитель дум радикальних сил, який визначав напрямок суспільного руху цілих поколінь борців за незалежність України. За своєю суспільною значимістю Драгоманов стоїть поряд з генієм українського народу Тарасом Шевченком. Драгоманову належить історична заслуга у виведенні української суспільної думки на європейський рівень та збагачення її кращими досягненнями світової наукової думки.

Михайло Драгоманов походив з старовинної старшинської родини. Народився у вересні 1841 р. в Гадячі Полтавської губернії у сім'ї дрібнопомісних дворян, що зберегла давні традиції волелюбства. Його батько Петро Якович часто виступав оборонцем селян, а дядько Яків належав до середовища декабристів. Саме в сім'ї були закладені основи ідейного світогляду майбутнього мислителя.

Вони поступово розвивались під впливом передових вчителів Гадяцького повітового училища і Полтавської гімназії, де він здобував початкову і середню освіту. Особливо значний вплив на талановитого юнака справив вчитель історії Полтавської гімназії Олександр Стронін своїми демократично-просвітницькими і проукраїнськими ідеями. За несумісні з гімназичними правилами погляди, Драгоманов був виключений з останнього класу гімназії без права вступу до інших навчальних закладів. Але після заступництва попечителя Київського учбового округу Миколи Пирогова це рішення було замінено формулюванням "за власним бажанням".

Наступним етапом формування світогляду Драгоманова стало навчання на історико-філологічному факультеті Київського університету св. Володимира (1859 – 1863). Тут його погляди шліфуються, поглиблюються й наповнюються практичними діями. Разом з іншими студентами він став засновником недільних шкіл для дорослих у Києві, які були першими навчальними закладами подібного типу в усій Російській імперії. Причому просвіту народу через недільні школи Драгоманов розглядав як один з методів не тільки підвищення його культурно-освітнього рівня, а й послаблення залежності від чиновництва і поміщиків.

Молодий Драгоманов разом з кількома товаришами виступив проти звільнення з посади попечителя Київського учбового округу Пирогова. Ця акція київських студентів привернула увагу чи не всієї прогресивної громадськості Російської імперії й викликала захоплення їх мужністю. Саме про них, у тому числі й Драгоманова, Герцен писав, що "раби Києва, що не мовчать, захистили Росію". Правда, вони захищали не Росію, а демократичні й прогресивні підходи до вирішення важливих суспільних задач. Цей виступ, згадував пізніше Драгоманов, підштовхнув його "політичні інстинкти" і увів у коло ліберальної професури.

Національно-патріотичний характер мав виступ Драгоманова над труною Шевченка, яку через Київ везли до Канева. Це дало йому можливість ближче познайомитись з групою українських патріотів та посилити національно-освітню діяльність. Своїми статтями на цю тематику він починає співробітничати з ліберальними "Санкт-Петербурзькими ведомостями" й таким чином виносить українську проблему на загальноімперську арену.

Через рік після закінчення університету Драгоманов захищає дисертацію "Император Тиберий", що дало йому змогу повернутися до нього вже як приват-доцент, а потім і доцент. Свою наукову діяльність він пов'язує з історією стародавнього світу і захищає магістерську дисертацію "Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит".

Одночасно з науково-педагогічною роботою Драгоманов бере активну участь в діяльності Київської громади. Його авторитет серед громадян зростає. Драгоманов разом з Володимиром Антоновичем стає одним з лідерів громадського руху, намагається надати йому чіткішого політичного звучання. Він знайомиться з діяльністю нелегальних народницьких гуртків,

їхніми стратегічними цілями і методами досягнення поставленої мети. Цим самим Драгоманов потрапляє в поле зору київської жандармерії.

Важливе значення у формуванні політичного світогляду Драгоманова мало його трирічне наукове відрядження. Праця в архівах і бібліотеках Німеччини, Австро-Угорщини, Швейцарії та Італії значно розширили його кругозір. На власні очі він побачив незатухаючі національно-визвольні рухи від Апенін до Балтики, прагнення слов'янських народів Балкан визволитись з-під іга Османської імперії. Це віщувало наближення воєнних конфліктів, неминучість яких прогресивна громадськість Європи прагнула уникнути через вирішення національних проблем мирним шляхом. Національні питання в Європі ставали найзлободеннішою проблемою тогочасної Європи. Подібні проблеми переживав й український народ під гнітом царської Росії.

В Цюріху Драгоманов опинився в гущі політичного життя революціонерів, емігрантів з Російської імперії. Він познайомився з особливостями і планами народницького руху, зробив висновок, що в Російській імперії має бути на першому місці боротьба за політичні вільності, а не соціальна революція.

Повернувшись до Києва, Драгоманов ще з більшою енергією поринає в громадське життя. Активно займається виданням українознавчих праць, друкує відповідні статті в пресі, редагує друкований орган громадівців "Киевский телеграф". Реакція переходить у наступ проти громадівського руху. Драгоманова звільняють з університету, йому загрожує арешт і в 1876 р. він назавжди залишає Україну.

У Женеві починається новий етап діяльності Драгоманова. За дорученням і на кошти громадівців він організував видання українською мовою пропагандистської та науково-популярної літератури, призначеної для України. Крім того, Драгоманов разом з Сергієм Подолинським і Михайлом Павликом створив безцензурний журнал "Громада", де друкувались статті на суспільно-політичну та національну тематику. Звідси видання таємно переправлялись в Україну для нелегального поширення.

Після здобуття держаної незалежності Болгарія почала активно формувати нові органи влади і створювати систему освіти народу. При цьому її представники звертались за порадами до європейського наукового і політичного авторитету – Драгоманова.

Вірний своїм демократичним і соціалістичним переконанням, Драгоманов вітає незалежну Болгарію, радить забезпечувати самоуправління і свободу провінцій, піклуватись про економічне становище людей, не переносити своїх надій на далекого російського царя "благодійника".

У 1889 р. Драгоманов прийняв пропозицію перейти на кафедру загальної історії Вищого училища, майбутнього Софійського університету. Тут Драгоманов і пропрацював до своєї смерті в 1895 р. Російський уряд висловив незадоволення тим, що "братня" Болгарія дала притулок російському політичному вигнанцю і вимагав вигнати його з країни. Тільки надзвичайний авторитет Драгоманова, сильне обурення прогресивної громадськості дозволили болгарському уряду відхилити вимоги російських властей.

Дякуючи за запрошення, Драгоманов писав болгарському міністерству освіти, що, служачи справі науки і освіти в незалежній Болгарії, він у той же час буде слугувати і справі свободи всіх слов'ян, у тому числі й своїм співвітчизникам. Перебуваючи далеко від Батьківщини, Драгоманов продовжував справу всього свого життя.

Спочатку вчений читав лекції в університеті російською мовою, але згодом перейшов на болгарську. Цим самим він ще більше підняв свій авторитет і завоював щире любов болгар, які в поступку вченого побачили глибоку шану до своєї культури і мови.

Перебуваючи у Софії, Драгоманов активно впливає на громадське життя Галичини. Він матеріально підтримує видавничі починання Франка і Павлика, зокрема, заснування журналу "Народ". Численні статті в ньому Драгоманова були програмними для діяльності радикальних сил Галичини і забезпечували високий рівень та авторитет цього видання. Журнал став найпопулярнішим виданням і в Австро-Угорщині, і в Російській імперії. Друковані у ньому наукові розвідки, листи, публіцистичні статті вченого завжди екстраполювались на шляхи вирішення національних проблем. За життя і після смерті Драгоманова його публікації були заборонені царським урядом, за їх читання і поширення були передбачені суворі покарання.

В центрі діяльності Драгоманова завжди стояли національні проблеми слов'ян. Він закликав національно свідомих українців до постійної, активної боротьби за права українського народу. При

цьому застерігав, що коли "і в теперішню глупу ніч українство не буде нічим себе заявляти ясно і голосно, то ніхто не піде за ним, коли настане ранок". Український рух, доводив вчений, треба поставити на європейський ґрунт, де наприкінці століття настане пора великих революційно-визвольних перемін.

В цьому плані Драгоманова не влаштовувала суспільна пасивність громадивців у центральній і народівців у західній Україні. Звертаючись до них, політичний лідер України закликав створювати товариства, читальні, об'єднуватись, виробляти політичні вимоги і постійно ставити їх перед урядами Австро-Угорщини і царської Росії. Відсутність чіткої національної програми і дієвості приведе до того, що молодь відійде від українського визвольного руху, наголошував вчений. Навіть тоді, коли країни стануть вільними і соціалістичними, український народ буде позбавлений національних прав як за царизму та цісаризму.

Політичним ідеалом Драгоманова була федеративна держава. Вчений виділив дві складові частини федералізму – громадівський соціалізм і федерація автономних земств і країв. У їх практичній реалізації він вбачав торжество ідеалів гуманізму, свободи і рівності всіх народів, вільного розвитку освіти і культури, миру і дружби між людьми різних національностей. Можливість національного визволення українського народу Драгоманов вбачав тільки у спілці з усім слов'янством.

Основу федерації, за Драгомановим, мали становити громади вільних людей. У них не буде ні панів, ні жандармів і всі люди будуть рівні між собою. Такі первісні громади мали об'єднуватись у великі спілки федерації. Ідеалом майбутньої федерації Драгоманов вважав Швейцарію. Децентралізовані та політично вільні громади, наголошував учений, зроблять неможливою заміну поваленого деспотизму монархічного типу деспотизмом буржуазного парламентаризму.

Драгоманов був послідовним противником централізму, ототожнював його із деспотизмом і бюрократизмом. У цьому плані в нього були значні розходження з народниками за їх ігнорування гасел національної рівноправності й автономії національних держав. Вчений передбачав, що заміна революціонерами однієї влади іншою із збереженням централізованої державної машини може привести до встановлення консервативно-бюрократичної

диктатури. Його передбачення повністю справдилися після захоплення влади більшовиками в 1917 р. і встановлення ними диктатури своєї партії.

Драгоманов поділяв погляди Оуена, Сен-Сімона, Фур'є і Прудона про соціалізм і одночасно відкидав теорію Маркса про науковий соціалізм і класову боротьбу. На його думку, соціалізм в Україні мав глибоке коріння. Ще Запорозька Січ, доводив вчений, була ембріоном соціалістичних федерацій, а вся Україна у XVII ст. наближалась до соціалістичних ідеалів.

В. Й. Борисенко

М. П. ДРАГОМАНОВ ПРО «МОНАРХІЧНИЙ ІДЕАЛ» В УКРАЇНСЬКОМУ ВИЗВОЛЬНОМУ РУСІ XIX СТ.

Національний рух в Україні XIX ст., або як його кваліфікують сучасні дослідники „народолюбство”, зароджувався і розвивався в складних, досить несприятливих умовах. Його коріння сягало часів Гетьманщини, коли частина української еліти виступила проти наступу з одного боку Московської держави, а з другого – Речі Посполитої на державні права молодій Українській козацької республіки та соціально-економічні й духовні завоювання народу.

Сильний поштовх активізації українського народолюбства дали революційні події в Європі, формування націй, особливо південнослов'янських у першій половині XIX ст. Одночасно з цими процесами розгорнулося наукове осмислення національних проблем, визначення їх закономірностей, особливостей прояву в окремих країнах, перспектив їх наступного розвитку. З'являються й набувають значного поширення праці ідеологів слов'янської єдності В.Ганки, Я.Коллара, В.Караджича та інших європейських ідеологів слов'янської єдності. В українське суспільство проникають політичні та соціальні теорії Вольтера, Монтеск'є, Руссо, Оуена, Сімона, Фур'є. Визначаючи початки українського народолюбства, М.Драгоманов наголошував на тому, що в Україні воно з'явилося тоді, коли до неї дійшла європейська наука, на базі якої почали розглядатися й українські національні потреби [1]. Але особливістю збагачення української національно-політичної думки

полягало в тому, що воно відбувалося переважно через праці російських письменників і суспільних діячів В.Белінського, О.Герцена, М.Чернишевського, слов'янофілів братів Аксакових, Киреевських та ін., які доповнювали національні теорії соціальним змістом, з якого виростали соціалістичні ідеї.

У руслі загальноєвропейського слов'янського відродження першої половини ХІХ ст. розвивається й українське народолобство. Епохальні літературні твори І.Котляревського „Енеїда”, „Наталка Полтавка”, „Москаль-чарівник” дали поштовх пробудженню пригнобленої російським урядом національній свідомості української інтелігенції та поміщиків, переважно нащадків давніх козацько-старшинських родин. Наукові праці мовознавців О.Павловського, М.А.Цертелева, вченого-енциклопедиста М.О.Максимовича та інших знаменували початок нового етапу активізації спроб інтелектуалів теоретично визначити національні особливості українського народу в мові, літературі, народній творчості, тобто, переважно в етнографічному плані. Але біда українських дослідників і письменників першої половини ХІХ ст., вважав М.Драгоманов, полягала в тому, що вони „менше могли освоїти собі європейського лібералізму й демократизму. Так то й почався фатальний поділ між вільнодумним і просвітнім європейством і українським етнографічним патріотизмом, поділ, котрий не скінчився й досі. Тільки ж без того європейства, котре нехай ішло або й досі йде до нас на чужих мовах, і український етнографічний патріотизм не міг би й не може набути ваги справді корисного для народу нашого напрямку” [2].

У своїх листах на Наддніпрянську Україну М.Драгоманов відкидає закиди Вартового (Б.Грінченко. – Авт.) на адресу чільних діячів української культури І.Котляревського, Г.Квітки-Основ'яненка, П.Гулака-Артемівського в тому, що вони не були справжніми патріотами України, оскільки робили московсько-монархічні заяви. На прикладі історії України, Московщини й ряду центральноєвропейських країн М.Драгоманов розглядає державний устрій і приходиться до висновку про те, що в самому монархічному ладі немає нічого незвичного, більшість держав пройшла чи проходить цю стадію суспільного розвитку. Й навіть у другій половині ХІХ ст. в Німеччині ще доживали свій вік останки „освіченого деспотизму”.

Україна й Московщина, продовжував М. Драгоманов, у XIX ст. проходили той період, який розвинуті держави пройшли ще в XVII – XVIII ст. Саме цим й пояснюється на думку М. Драгоманова, існування „монархічного ідеалу в чесніших людей”, й виводити його з недостачі національної свідомості є чистою фантазією. Погоджуючись з твердженням Б. Грінченка про явну національну свідомість українських козаків у XVII ст., М. Драгоманов разом з тим відзначав, що їх державний ідеал був монархічний, хоча обставини життя нав’язували їм республіканські порядки. А сам Б. Хмельницький дотримувався дрібношляхетського ідеалу, згідно якого він разом з польським королем боровся проти королят-магнатів так само, як С. Разін виступав „за царя проти бояр”.

Такі екскурси в історію відповідали тогочасному рівню історичної та суспільної думки. Державний ідеал Б. Хмельницького не був сталим і незмінним, а видозмінювався в залежності від обстановки в Україні та за її межами. На перших порах Б. Хмельницький намагався заручитися підтримкою польського короля для відвоювання Україні якомога більших прав. Такі плани гетьмана відбивалися й у його титулатурі „гетьман його королівської милості”. З часом монархічні плани Б. Хмельницького все більше проявлялися в його заявах і реальних діях. То він заявляв, що став князем Русі, то самодержцем і, як скаржилися його опоненти, перестав скликати загальнокозацькі ради для вирішення життєво важливих для України проблем. Цій же меті підпорядковувалися й намагання затвердити рід Хмельницьких серед коронованих правителів європейських держав через одруження свого сина Тимоша з молдавською принцесою Розандою. Наприкінці життя він навіть намагався запровадити спадкове гетьманство, добившись згоди свого найближчого оточення на визнання гетьманом свого неповнолітнього сина Юрія. Однак, всі монархічні устремління гетьмана Б. Хмельницького не знаходили благодатного ґрунту для реалізації.

На час об’єднання з Московщиною Україна вже мала ідеал державного ладу, сформований і випробуваний протягом попередніх століть. Він вбачався українським народом у Запорозькій Січі з її республіканським ладом і демократично-ліберальними порядками, які в окремих випадках межували з охлократією. Завдяки своїм державним особливостям Запорозька

Січ підтвердила власну життєздатність у майже безперервній боротьбі з Кримським ханатом, Туреччиною, Польщею, зарекомендувала себе єдиним виразником і надійним захисником інтересів простих людей, які становили основу української нації. Виламуючись з державної системи Речі Посполитої, молода Українська держава формувалася як республіка з демократичними правами.

В українському суспільстві часів Б.Хмельницького існували дві державницькі тенденції – одну з них представляли правителі держави, що прагнули до самодержавної монархічної влади, іншу – широкі народні маси, які виступали за республіканські порядки, що обмежували монархічні замашки своїх правителів.

Монархічна Московія не могла стати в очах українців ідеалом справедливого і перспективного державного ладу. Активна участь українських добровольців у воєнних діях на території Московщини першої половини ХІХ ст. показала їм всі недоліки московського монархічного деспотизму в порівнянні з республіканською Польщею, хоча і в тій були свої організаційні слабкості.

М.Драгоманов звертав увагу й на суспільно-політичні погляди українського міщанства і духовенства, які мали певні особливості. Думка вченого про те, що ця соціальна група населення Гетьманщини „з самого початку Хмельниччини казала москалям виразно, що хоче, щоб цар московський взяв Україну під свій прямий уряд” [3] цілком відповідає тогочасній дійсності. Але відзначимо кілька особливостей її існування.

Перша – вимушений характер, зумовлений життєво важливою для народу необхідністю спертися на допомогу православної держави у тяжкій боротьбі за свободу і державну самостійність України зі шляхетською Польщею. Неправославні держави та їх правителі у силу тодішньої конфесійної нетерпимості українців або своєї військової слабкості не могли виконати роль надійного і ефективного союзника України у кровопролитній борні з метрополією. І чим гостріших і життєво небезпечних для Гетьманщини форм вона набувала тим частішими і визначенішими ставали заяви українського міщанства про бажання піти під „високу государеву руку”.

По-друге, зовнішньо демонструючи монархічні устремління, українське міщанство одночасно з тим прагнуло зберегти за собою

права демократичного республіканського устрою, сформовані й закріплені в литовсько-польський період історії України. Це чітко проявилось вже під час Переяславської ради 1654 р. та кампанії по приведенню українців до присяги на вірність московському царю. Щоб домогтися виконання попередніх прохань міщан піти „під високу государеву руку” козацько-старшинська адміністрація вдалася, наприклад, до силових дій проти жителів Переяслава, які відмовлялися присягати царю доки той не затвердить їх попередні права і привілеї. Тільки після биття киями переяславські міщани присягли на вірність московському царю. Подібні факти були непоодинокими по Україні в ті часи.

По-третє, поєднання монархічних і республіканських устремлінь українського міщанства в часи Хмельниччини можна кваліфікувати як своєрідне лавірування у край тяжкому становищі України. Кличучи московського монарха на допомогу, українське міщанство прагнуло затвердити право міст на самоуправління (ратушне і магістратське), що було несумісним з монархічним ладом Московської держави.

Несумісність монархічно-республіканських поглядів українського міщанства рельєфно виявилася вже в 1665 – 1666 рр., коли лівобережний гетьман І.Брюховецький згідно пунктів Московських статей, які передбачали повне підпорядкування українських міст московському цареві, почав наступ на права магістратських і ратушних міст Гетьманщини. У відповідь українські міщани вдалися фактично до повстанських дій, що ледве не привело до падіння уряду І.Брюховецького. Звідси видно, що за зовнішньою згодою на визнання монархічної влади московського царя приховувалося розуміння необхідності збереження демократичного устрою українських міст тільки при республіканській формі державності.

М.Драгоманов вважав, що й українське „попівство” XVII ст. стояло за „монархічний ідеал”. А те, що київські архієреї не бажали присягати цареві, „не хотючи перемінити своє номінальне підданство грецьким патріархам на реальніше московське, зовсім не перечить цьому українському монархізму українського попівства в XVII ст.” [4]. На наш погляд, навряд чи можна уособлювати заклики українського духовенства періоду Хмельниччини типу „волимо під руку царя православного” з віданням ними переваги монархічній формі держави перед

республіканською. У баченні становища України після її об'єднання з Московщиною, напевне, духовенство нічим не відрізнялося від оточення Б.Хмельницького, яке, як й сам гетьман, вважало, що в складі нового державного об'єднання Україна збереже свої державні особливості з посиленням гетьманської влади. Московську самодержавну державу українське духовенство розглядало не як найкращу форму державного устрою, а як гаранта збереження за українським православ'ям прав державної церкви.

До того ж, у ставленні до цієї проблеми українське духовенство не було єдиним. Частина церковних ієрархів взагалі відмовляла праву світської влади іноземної держави втручатися в справи православної української церкви, а тим більше визначати її становище у конфесійному світі. Це чітко проявилось у протестних діях як окремих ієрархів (С.Косов, Й.Нелюбович-Тукальський), так і цілих груп духовенства при спробах гетьманів обмежити вплив духовенства на суспільно-політичне і економічне життя Гетьманщини. Причому, навіть ті українські ієрархи, які готові були визнати владу московського патріарха, категорично виступали проти висв'ячення на київського митрополита будь-кого з московитських священнослужителів. І свого вони домоглися, не дозволивши цього зробити ні світським, ні церковним властям Московської держави. Це якраз і може свідчити про те, що серед українського духовенства, принаймні серед його частини, не було „монархічного ідеалу” як найефективнішої форми державного устрою.

„Чорну раду” 1663 р. М.П.Драгоманов розглядав як революцію, що „підрізала український автономізм і зачатки лібералізму українського” [5]. Дійсно, це мало місце, оскільки за гетьманування І.Брюховецького, особливо за Московськими статтями 1665 р., державні права Гетьманщини суттєво обмежувалися. Але наступні події засвідчили живучість республіканських ліберальних традицій в українському суспільстві. Вони проявилися в діяльності ряду українських гетьманів другої половини XVII ст. Вже наступник І.Брюховецького на гетьманському столі Д.Многогрішний повів боротьбу з московською монархією за відновлення в Україні широких автономних прав і лібералізації внутрішнього життя Гетьманщини, істотно обмеженого в попередні роки монархічною Московитською державою. Гетьман П.Дорошенко у своїй патріотичній діяльності,

спрямованій на відвоювання Україні державних прав часів Б.Хмельницького, покладав великі надії на допомогу держав не тільки з монархічним ладом (Туреччина, Трансільванія, Московія), але й республіканської Польщі, й тільки несприятливі умови змусили його обрати Московську державу. Частина українських гетьманів і козацьких старшин взагалі не сприймала монархізму й воліла орієнтуватися в своїй діяльності на республіканську Польщу з королем, права якого були обмежені загальнопольським сеймом. Негативний вплив монархічної Московської держави на Гетьманщину врешті-решт змусив гетьмана І.Мазепу переглянути зовнішньополітичний курс країни й переорієнтувати його на зв'язки з республіканською Польщею та королівською Швецією. Тобто, управлінська еліта Гетьманщини другої половини XVII ст. не надавала монархізму значення панацеї при вирішенні життєво важливих проблем молодій Українській державі, а спиралася на держави того устрою (монархічного чи республіканського), допомога яких могла дати найбільший ефект.

-
1. Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну // Грінченко Б., Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. – К., 1994. – С. 163.
 2. Драгоманов М.П. Листи на Наддніпрянську Україну // Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці. У двох томах. – Т. 1. – К., 1970. – С. 440.
 3. Там само. – С. 431.
 4. Там само.
 5. Там само.

В. Й. Борисенко

М.П. ДРАГОМАНОВ І “ТИМЧАСОВА ПЕДАГОГІЧНА ШКОЛА” В КИЄВІ У 60-Х РОКАХ XIX СТ.

Становлення М.П. Драгоманова як видатної особистості в громадсько-політичному житті України припало на переломний період у житті всієї Російської імперії. Відміна кріпосного права, інші демократичні реформи пробудили до життя придушені

багатовіковим гнітом патріотичні почуття української інтелігенції, які проявлялися в різних формах. Однією з них стали виступи інтелігенції за подолання національно-освітньої відсталості українського народу. В 1856 р. в Україні діяло 1320 початкових шкіл, одна школа припадала на 9,6 тис. жителів, а один учень – на 150 чол. Навчання велось винятково російською мовою, за старою методикою, рівень знань учнів залишався невисоким. Народну школу російський уряд перетворив у знаряддя денационалізації учнів, прищеплення їм зневаги до національної мови, культури, духовного відриву від родини, свого народу, формування почуття меншовартості в порівнянні з росіянами. Російська школа на середину ХІХ ст. стала смертельно небезпечною для існування української нації.

Цю загрозу добре бачила і розуміла частина національної інтелігенції, переважно освіченої молоді, а також окремі представники поміщицтва і чиновництва. Серед цієї категорії патріотів опинився і студент Київського університету Св. Володимира М.П. Драгоманов. Він, як і багато інших студентів університету, працював у одній з недільних шкіл на Подолі, демонструючи власне бачення вирішення національно-освітньої проблеми в Україні. При цьому, на відміну від більшості своїх колег, у своїй роботі він разом з небагатьма прихильниками виходив насамперед з методичних засад. Вони полягали у тому, щоб вчити дітей у школах двома мовами – російською і українською. Такий підхід до справи обумовлювався з одного боку більшою забезпеченістю навчального процесу російськими книгами. Народна мова використовувалась для пояснення учням малозрозумілих для них понять. Разом з тим, учителі подільської недільної школи вводили в навчальний процес українські посібники – “Словник” Шейковського, “Буквар” Золотова та інші [1].

Між представниками різних течій національно-освітнього руху 1859 – 1860 рр. відбувалися гострі дискусії з приводу національного і «всесвітнього» в навчальному процесі, в ході яких почали формуватися й суспільно-політичні погляди М.П. Драгоманова. На відміну від інших, вчителі подільської школи, у тому числі й М.П. Драгоманов, ратуючи за вживання в навчальному процесі російської мови, відкидали її національний “елемент”, сприймали перш за все її гуманітарний, європейський

чинник. За це вони дістали назву “космополіти”, на відміну від “українофілів” і “слов’янофілів”.

У середовищі “космополітів” зародилася ідея про створення, а фактично відновлення роботи “Педагогічної школи” з підготовки вчителів для початкових шкіл в Україні. У 1860 р. розпорядник Подільської недільної школи Ф. Вороний вів активні перемовини про це з помічником куратора Київського учбового округу М. Юзефовичем, який у цей час ліберально ставився до національного руху поляків і українців [2]. Сам ініціатор відкриття “Педагогічної школи” Ф. Вороний був одним із організаторів недільно-освітнього руху в Києві та прихильником поміркованого використання української мови, як і М.П. Драгоманов, у відкритих недільних навчальних закладах і стаціонарних початкових школах. Однак, реалізації задуму на той час перешкодили загострення політичної обстановки в державі, а також розпочате гоніння на недільні школи. Проти них ополчилися різні за своїм характером суспільні сили. З одного боку – консервативне духовенство, що прагнуло перебрати на себе освіту народу на російській чи церковнослов’янській мовах, з другого – правобережне польське панство, яке, по-перше, побоювалося конкуренції використовуваних у школах українських букварів Т. Шевченка, Шейковського, Строніна, Ященка, “Граматики” П. Куліша й звинувачувало їх у пробудженні “козацького і гайдамацького” духу, з третього – українські та російські ретрогради, приписуючи цим фактично поодиноким педагогічним творам штучність мови, невідповідність їх мові російській та зближенні з польською. При цьому прогресивні педагоги, зокрема К. Ушинський, М. Корф та інші, виступали за початкове навчання учнів на українській мові з поступовим застосуванням мови російської, тим самим перетягуючи на свій бік тверезо мислячих учителів і батьків дітей. Навіть Міністерство освіти Російської імперії у цей час дотримувалося таких поглядів і намагалося допомогти розвитку народної української педагогіки [3]. Проте, наступ консервативних сил на недільні школи посилювався по всій імперії і уряд у квітні 1861 р. нібито за виявлену у них революційну пропаганду закрити їх [4]. Звичайно, ніхто не міг проводити ніякої революційної пропаганди в недільних школах, оскільки учителі працювали з дітьми 10 – 15 років, будь-хто міг зайти в приміщення і поцікавитися чому вчать учнів, про що писав і М. Драгоманов.

Закриття недільних шкіл завдало серйозного удару національно-освітньому рухові в Україні. Було заборонено друкування української педагогічної літератури, без чого продуктивне навчання дітей стало неможливим, посилилося становище польських шкіл на Правобережжі, а відповідно й їх пропольський вплив на місцеве населення. Займатися недільною освітньою діяльністю стало небезпечно, що зумовило відтік активних учасників освітнього руху.

Проте, закриття недільних шкіл не означало повного припинення освітнього руху в Україні. Продовжувала готуватися підручникова література, засновуватися з ініціативи окремих особистостей початкові школи. Посилення польського ідеологічного впливу через школи на правобережну людність змусило російський уряд шукати йому противагу, основою якої мали стати початкові школи з учителями, що добре знали українську мову й могли її використовувати при навчанні та вихованні дітей. На утримання таких шкіл у Київській, Волинській і Подільській губерніях уряд виділив 10 тис. рублів й одночасно взявся за забезпечення їх вчителями зі знанням народної української мови.

В такій обстановці стала в нагоді ініціатива Ф. Вороного про створення в Києві Педагогічної школи. Прихильник українізації освіти інспектор київського учбового округу М. Тулов підтримав цю ідею і в травні-серпні 1861 р. у Києві було відкрито «Тимчасову педагогічну школу». Працювати у ній згодилися деякі професори і студенти Київського університету, учителі місцевих гімназій та семінарії. Учнями школи стали ті, хто навчався перед цим у гімназіях чи семінарії. Викладачі школи працювали безплатно, а кошти, що призначалися для них, йшли на стипендії учням, що стимулювало їх навчання.

Одночасно по селах велася агітація про відкриття початкових шкіл для дітей селян, оплату праці учителів з числа випускників «Тимчасової педагогічної школи». Активну участь у роботі «Тимчасової педагогічної школи» брав і М.П. Драгоманов. І знову, як і в недільній школі на Подолі, він попав у атмосферу суспільно – національного розбрату, коли частина учителів у ній виступала за викладання навчальних предметів тільки українською мовою, без використання російської мови. Інша частина викладачів дотримувалась думки про необхідність використання в

навчальному процесі російської мови як державної та такої, на якій написані педагогічні праці, була створена література високого рівня. Це були вже знані за попереднім періодом так звані космополіти, до числа яких відносили й М.П. Драгоманова. Вони не відкидали української мови з народної школи, але відводили їй допоміжну, роз'яснюючу роль у роботі з студентами.

Через постійні дискусії атмосфера в школі була такою напруженою, що М.П. Драгоманов звернувся до М. Тулова з проханням про звільнення з посади. Останній добре знав обстановку в українському національному русі й хоч співчував українофільству, але на перше місце в практичній роботі з учнями і студентами ставив не знання мови, а насамперед фаховість викладача, а вже потім і володіння ним народною мовою. Саме такого фахівця М. Тулов бачив у молодому студентові університету й умовив того не покидати праці в «Тимчасовій педагогічній школі» [5].

Вже на початку своєї роботи в школі М.П. Драгоманов наглядно переконався у хибності непрофесійного підбору викладачів тільки за принципом володіння народною українською мовою. За наполяганням колег – українофілів він виділив половину своїх уроків рекомендованому ними вчителю як знавцю народної «словесності». «Через кілька місяців, – згадував М.П. Драгоманов, – довелось мені потрапити на його лекцію, – я трохи долонями не сплеснув: слуха мого спеціаліста всього душ 3 – 4, що сидять проти нього, решта в другім боці класу чита собі чи дрімає, а більше аж в другій хаті забавляються. Послухав і я з чверть години ту лекцію і здивувався й довготерпінню тих трьох, що сиділи перед ним, бо він, сонно прицмокуючи, розказував їм довго про гетьманів XVIII ст. та царів, підпускаючи іноді таку філософію: Петр III также мало царствовал, как и Петр II. Такая уже очевидно, судьба Украины была, что государи, милостивые к ней, царствовали недолго» [6]. Хоча такі випадки у школі були поодинокі, все ж таки вони переконували М.П. Драгоманова про першість у навчальній літературі змісту, а не мови, на якій вона була написана. Разом з тим він виступав за поступове введення в школи й українських книг, що вважала за необхідне й учительська громада педагогічної школи.

На спільності методичних підходів до освіти народу М.П. Драгоманов зблизився з українофільською частиною викладачів

школи й активно включився у підготовку шкільних підручників і допоміжної літератури на українській мові. Готувалася також педагогічна література й на російській мові, але пристосована до лінгвістичних потреб українців. Це свідчило про те, що учасники національно-освітнього руху в Україні другої половини 1862 р., лідерство в якому з літа 1862 р. зайняли викладачі «Тимчасової педагогічної школи», досягли вищого рівня діяльності у порівнянні з попереднім періодом. Перед ними відкривалась ширша можливість залучити на свій бік представників інших течій українського національного руху, насамперед з числа росіян, заспокоїти консерваторів і ретроградів відсутністю відмови у використанні російської мови у навчальному процесі, а також заручитися підтримкою Міністерства народної освіти використанням у навчально-виховному процесі методу – йти від відомого до маловідомого і невідомого.

Такі наміри учительської громади «Тимчасової педагогічної школи» знайшли розуміння й підтримку серед значної частини представників різних напрямків освітнього руху в Україні й навіть Міністерства народної освіти Російської імперії. Воно виділило 500 рублів на підготовку українських і пристосованих до українських умов російських книг для народних шкіл. Викладачі школи приступили до написання шкільних підручників на обох мовах, було почато друкування першого видання «Байок» Л. Глібова. Одночасно з цим українські громадівці включилися в загальноімперський рух по обговоренню проекту статуту середніх і нижчих навчальних закладів. Це обговорення фактично перетворилося на спробу прогресивної української громадськості здобути Україні офіційне право на національну школу, що стало новим явищем в її сторічній історії.

У своїх відгуках на проект більшість гімназій Київського учбового округу, як згадував про це М.П. Драгоманов, висловилися за те, щоб у навчальному процесі поряд з російською використовувалася й українська мова. Особливо багато таких відгуків надходило з Правобережної України, автори яких вбачали в українській навчальній мові зняття боротьби проти претензій поляків на панування над правобережними українцями. Така постанова питання була на руку російському урядові, що активно боровся з поляками за свій вплив на Правобережжі, використовуючи український рух, як рух православних вірних,

своїх одновірців. Це і стало спонукальним мотивом до лояльного ставлення міністерства до вимог українських освітян щодо введення у школи української мови. За наполяганням Петербурзької української громади воно навіть надрукувало в своєму «Журнале Министерства народного образования» статтю про необхідність введення в школи української мови [7]. Потім ця стаття була передрукована і в інших періодичних виданнях. Навряд чи міністерство на практиці реалізувало б ідею статті, але сам факт її появи в такому авторитетному періодичному органі створював у читачів враження про принаймні лояльне ставлення уряду до української освітньої проблеми й стимулював, поза бажанням самого міністерства, активізацію національно-освітнього руху в Україні. Намічалось ідейне зближення позицій і дій прогресивних напрямків різних течій суспільно-політичного руху як в Україні, так і в Росії, що як і перед цим, викликало несприйняття і шалену лють консерваторів і реакціонерів усіх мастей.

Відчуваючи протидію колонізації правобережного українського населення через спеціально створювані школи, доводячи в публіцистичних творах самотність культури, історії, державності України, ідеологи польського визвольного руху, і не тільки вони, робили все, щоб не допустити поширення національної свідомості серед українців [8]. Вони засипали жандармські установи доносами про революційну агітацію, сепаратизм, соціалізм київських громадівців, у тому числі й працівників педагогічної школи. Цим самим польська аристократія відгороджувалася від українського визвольного руху в той час, коли сама готувала повстання за відродження Польської держави. Ці та інші фактично антиукраїнські заходи негативно позначилися на майбутньому польському повстанні й стали однією з причин його несприйняття масою громадівців.

Звучали звинувачення українських народолюбців в бажанні знову почати гайдамаччину. Клерикально-реакційна партія, за визначенням М.П. Драгоманова, виступала проти створення міністерських народних шкіл взагалі, які на практиці показували абсолютну відсталість шкіл, створюваних церковниками, й тому всіляко прагнула дискредитувати дії викладачів «Тимчасової педагогічної школи». Журнал «Вестник Юго-Западной Руси» на чолі з професорами Київської духовної семінарії Говорським і Єремичем почав звинувачувати київську адміністрацію і

Міністерство народної освіти в тому, що вони віддають справу освіти народу в руки таких злодіїв, як хлопомани і тим самим віднімають у духовенства його святе право на шкільну справу.

Пожвавилися й напади клерикалів на київських громадівців, звинувачення їх у революційності. В одному з донесень в жандармське управління повідомлялося, що з «праха Шевченка народилась ціла зграя відчайдушних сепаратистів чи ненависників Росії». Тепер їхнє головне гніздо у Києві, але деякі з них складають групу навколо «Основи», в якій майже кожна стаття наповнена революцією і відокремленням Малоросії [9]. В доносі вказувалося на бажання «революціонерів» з'єднати Малоросію з Польщею у федеративній державі, для цього вони, писалося далі, спочатку нав'язують школам свої «обурливі граматки». Якщо звинувачення київських громадівців у революційності та сепаратизмі були надуманими, то підготовка українських підручників для початкових шкіл була явною.

Особливо помітно це було в діяльності вчителів «Тимчасової школи». Наприкінці 1862 – на початку 1863 рр. вони активізували підготовку по створенню популярних книг для початкових шкіл з українською мовою викладання, які одночасно могли використовуватися для просвіти й дорослого населення. З ініціативи М. Костомарова київські громадівці видали популярну брошуру «Дещо про світ Божий», яка описувала явища фізичної географії з наукової точки зору. Доступний виклад привернув до неї увагу малоосвіченого читача, що хотів знати правду про природу.

Разом з тим, учителі школи брали участь у підготовці й популярних видань на релігійну тематику з метою задовольнити потребу неграмотних людей у пізнанні духовного світу. М.П. Драгоманов увійшов до Комітету з підготовки таких видань, що складався з вчителів педагогічної школи та ряду громадівців. Комітет розглянув першу книжку з такої тематики під назвою «Святці», підготовлену одним з його членів. У ній по місяцях року описувалися діяння божих угодників, що викликало критичне ставлення М.П. Драгоманова до форми і змісту їх подання. Не погоджувався він також і з тим, що просвіта народу починалася з агіографічних видань, спрямованих на вияснення «звідки в українців пішла фальшива ідея Бога» [10]. В ході роботи у комітеті М.П. Драгоманов виявляв самостійність мислення, яке не завжди

відповідало напрямку поглядів і дій інших громадівців, зокрема, на співвідношення мовного і змістовного у книгах, що призначалися для українських шкіл і просвіти народу. Віддаючи перевагу другому фактору, він разом з тим наголошував і на важливості українського слова у навчанні та вихованні учнів, особливо на перших порах цього процесу.

Протягом першого року існування "Тимчасова педагогічна школа" підготувала вчителів для 45 шкіл Київської та 5 – для Подільської губерній [11]. Частина з випускників школи пішла вчителювати і в лівобережні губернії.

І це при тому, що при Київському університеті діяв Головний педагогічний інститут, який готував викладачів для середніх навчальних закладів. У них зараховувалися ті випускники університету, що бажали отримати місце вчителя в гімназії. Зокрема, в 1863 р. заяви про своє зарахування на посадах казеннокоштных студентів подали кілька випускників фізико-математичного факультету.

Нападки реакції на представників національно-освітнього руху, в тому числі й вчителів «Тимчасової школи», посилювалися під час польського визвольного повстання 1863 – 1864 рр., в якому брала участь і група українсько молоді. З'явилися публікації українських авторів, у яких доводилася відсутність великої різниці між українською та російською мовами, що перша з них це «постидне наслідства хлопства під поляками» тощо [12]. Шкільний чиновник з Ніжина І. Кульжинський у листі до київського генерал-губернатора від березня 1863 р., саме в розпал польського визвольного повстання, звинувачував громадівців у намірах запровадити в школах українські підручники, зроблені з поляками і просив зупинити «цю сепаратистську тенденцію ворогів Росії [13]. Посилився великодержавний російський шовінізм на окраїнах імперії, у тому числі й в Україні. Було арештовано і вислано за межі України ряд громадівців. У липні 1863 р. міністр внутрішніх справ П. Валуєв оприлюднив горезвісний циркуляр, яким заборонив видавати українською мовою педагогічну, наукову літературу, підручники. В ньому вказувалося, що «ніякої української мови не було, немає і бути не може». Дозволялось писати українським «наріччям» тільки художні твори. Це дозволило, зокрема, надрукувати «Байки» Л. Глібова вже не як посібник для шкіл, де вчителювали випускники педагогічної школи, а просто як художній

твір. Тобто, незважаючи на заборону друку педагогічної літератури українською мовою, існувала можливість з її допомогою через художні твори впливати на формування національної свідомості шкільної молоді, збереження нею народних традицій та звичаїв. Але переслідування і строгі покарання учасників українського національного руху стали головною причиною його поступового згасання.

Особливо посилювався наступ реакції в освітній сфері з приходом у 1864 р. на посаду попечителя Київського учбового округу князя Ширинського-Шахматова. В освіті запанував клерикалізм у його грубій формі, почалися активні гоніння на все освічене і українське. «Школа педагогічна, – за виразом М.П. Драгоманова, – була знесена, введено читальника, вивезеного князем з Вільна, уробленого віленськими обскурантами і клерикалами» [14]. Попечитель заборонив вмістити у читанку статтю навіть про Б. Хмельницького російською мовою лише на тій підставі, що у ній вживалися такі слова, як рада, козак, гетьман тощо. Це був вираз крайнього шовінізму, оскільки дії попечителя округу спрямовувалися на викорінення з свідомості українського народу пам'яті про своє минуле, славі його сторінки, існування власної держави. Однак поборникам українства вдалося врятувати підготовлену до читанки статтю про Б.Хмельницького і видати її пізніше окремою брошурою. Проте, це був поодинокий успіх українолюбців, який не міг змінити нищення царизмом і добровільними його помічниками з числа українських ренегатів національно-освітнього руху в Україні.

«Тимчасова педагогічна школа» була закрита в 1864р. За згадками М.П. Драгоманова, із залученням нових матеріалів, нам вдалося відтворити зміст і характер підготовки в ній вчителів для народних шкіл, виявити і окремих її вихованців, рівень їх педагогічної підготовки й ставлення до мови навчання та виховання селянських дітей. Розглядаючи ставлення повітових і губернських училищних рад до освіти українських селян, М.П. Драгоманов описував історію школи «поміщика Лесевича» у Лубенському повіті Полтавської губернії. Вчений виводить Лісевича під ініціалом «Л», тобто Петро чи Павло, але найімовірніше, що його ініціали були «В.В.». Так, у моїй монографії він називається «В. Лісевич» [15], а в посібнику Ю. Федіва – В.В. Лісевич [16].

За даними М.П. Драгоманова В.В. Лісевич після 1861р. відмовився від викупних платежів селян за отримувану землю в сумі 4 тис. рублів з умовою створення на них позичкової каси, а з відсотків на цю суму – школи у с. Денисівка Лубенського повіту Полтавської губернії. Селяни цього села, а також хутора Чевчальнського обрали його попичителем школи й з свого боку обіцяли підтримувати її матеріально. Це було якщо не типове, то принаймні досить поширене у той час явище. Селяни забов'язувалися надавати для шкіл хати, виділяти для них ділянки землі, а також доплачувати вчителям по 30–50 рублів до обіцяної їм міністерством освіти щорічної зарплати в 150 – 180 рублів. Крім грошової винагороди, селяни обіцяли також давати шкільним наставникам певну кількість овочів і фруктів, щоб вони не мали клопоту з їх вирощуванням.

При цьому сільські громади ставили вимогу, щоб створювані ними школи були "правдиві", а не такі, де діти тільки працюють на попа і його сім'ю замість навчання. Тобто, через добре підготовлених у "Тимчасовій педагогічній школі" вчителів зі знанням народної української мови відкривалися можливості для освіти селянських дітей на національній педагогічній базі. До розвитку шкільництва бажали долучитися й окремі пани, але з набагато меншим бажанням ніж сільські громади через побоювання, щоб вони не стали розплідником "хлопоманських" ідей. До цього долучався ще й страх частини як польського, так і українського панства, що через школи "українофіли" виховують нових гайдамаків.

Селяни в 1863 р. запросили учителем у школу Лісевича випускника «Тимчасової педагогічної школи» Д. Безуглого, який вів заняття з учнями українською мовою. Вчитель створив у школі значну, як на той час бібліотеку, де були твори Т. Шевченка, І. Котляревського, М. Вовчка та інших українських авторів. Учні школи мали значні успіхи у навчанні, що особливо відзначала й Лубенська училищна рада [17]. Кілька років школа в с. Денисівка була прикладом успішності навчання дітей материнською мовою. Але саме в цьому консервативна частина духовенства і світського чиновництва почала вбачати сепаратистські наміри проукраїнськи налаштованої інтелігенції й категорично виступила проти Денисівської школи. Ця шкільна справа набула в 1866 – 1867 рр.

всеросійського розголосу й розглядалася навіть у Сенаті, який визнав неправомірним її закриття.

Це один з прикладів прогресивного значення випускників «Тимчасової педагогічної школи» у становленні національної освіти в Україні другої половини ХІХ ст. Напевне, їх було значно більше, оскільки такі школи існували й в інших селах, але, на жаль, ми не знаємо учителів у них.

-
1. Драгоманов М. П. Австро-угорські спомини (1867 – 1877) // Літературно-публіцистичні праці в двох томах . – К., 1970. – Т. 2. – С. 156 – 157.
 2. Драгоманов М. П. Антракт з історії українофільства (1863 – 1872) // Вибрані праці. – К., 2006. – Т. І. – Кн. 1. – С.250.
 3. Там само. – С. 243.
 4. Борисенко В.Й. Курс української історії. – К., 1998. – С. 533.
 5. Драгоманов М. П. Австро-угорські спомини (1867 – 1877) // Там само.– С. 158.
 6. Так само. – С. 159
 7. Драгоманов М. П. Антракт з історії України // Драгоманов М. Вибрані праці. – Т. І. – Кн. І. – С. 251.
 8. Іванова Л. Г., Іванченко Р. П. Громадівський рух 60-х рр. ХІХ ст. в Україні: проблеми, ідеологія. – К. 1999. – С. 64.
 9. Так само. – С. 65.
 10. Драгоманов М. П. Австро-руські спомини (1867 – 1877) // Драгоманов М. П. Публіцистичні твори. У двох томах . – Т. 2. – С. 159 – 160.
 11. Там само.
 12. Драгоманов М. П. Антракт з історії українознавства // Драгоманов М. П. Вибрані праці. – Т. І. – Кн. І. – С. 267.
 13. Борисенко В. Вказ праця. – С. 471.
 14. Драгоманов М. П. Антракт з історії українофільства (1863 – 1872) // Драгоманов М. Вибрані праці. – Т. І. – Кн. 2. – С. 266 – 267.
 15. Борисенко В.Й. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60 – 90-х роках ХІХ ст. – К., 1980. – С. 67
 16. Федів Ю. Історія української філософії. Курс лекцій. – К., 1994. – С. 112.
 17. Борисенко В. Й. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60 – 90-х роках ХІХ ст. – С. 66 – 67.

ІДЕЯ САМОВРЯДУВАННЯ У ТВОРЧОСТІ М. ДРАГОМАНОВА

М. Драгоманов мав прагматичний погляд на історичний досвід України. Він був проти того, щоб Україну представляли як географічне поняття, без реальної історії, без розуміння того цивілізаційного процесу, який починався в Україні у Наддніпрянщині, що не могло і не може не проявлятися, зокрема, в історичній пам'яті поколінь. Він вважав, що Україна не була раніше, як і за його життя глухою провінцією Росії, хоча й намагалися зробити її такою. Пояснював це тим, що її історична пам'ять була наполовину власною, з особливою традицією державотворення, а друга частина історичного досвіду також не російська і не польська, а європейська. Остання риса суспільного розвитку до того ж характерна не тільки для України, а й для Росії, адже Україна для неї була «провідником європейського впливу взагалі, який ішов із Польщі не тільки в Україну, але й в Москву» [1]. Він вважав, що вся Східна Європа є історично відсталою від західної її частини, але знайомство з нею дасть «нам керівні нитки для правильного прогресу політичного, соціального і культурного». Україна хоч і була до ХУІІІ ст. більш відсталою частиною Європи, але була органічною частиною культури Європи, а відірвана від неї після свого підкорення деспотичній і централізованій Російській імперії. Більше того між Україною і Європою створилася стіна [2].

Суспільні процеси в Росії після поїздки М. Драгоманова за кордон у наукове відрядження, а потім з втечею від переслідування в Женеву, бачилися йому по іншому. Оригінальність нового бачення української історії і завдань визвольного руху є найважливішим аргументом для вивчення багатогранної діяльності М. Драгоманова, враховуючи навіть помилковість окремих положень і часову віддаленість праць. Наприклад, залишаючись патріотом України, він будував проект входження України у федерацію з Росією, звичайно, як захисний варіант програми націотворення в умовах перспективних соціальних перетворень в імперії, які відбувалися в 60-70-х роках ХІХ ст. Як конституціоналіст він вірив у можливість демократичної держави забезпечити права особи і громадянина, цілої нації при умові, що

суспільство стане освіченим, буде спроможним рухатися в бік демократії і прогресу. Він надіявся на майбутню спроможність саме Росії, а не Австро-Угорської імперії, до об'єднання усіх українських земель у єдиній державі. Як позитивіст не втрачав надії на прогресивні перетворення самодержавної Росії у децентралізовану федерацію з обласним самоврядним устроєм. Очевидно художня література, закордонні видання і нелегальна діяльність російських організацій, яку він надзвичайно уважно вивчав, давали підстави дивитися на майбутнє імперії по іншому, ніж це майбутнє могли уявити гнані в підпілля українофіли українських губерній.

У слові від редакції «Освобождения» до «Собрания политических сочинений» М. Драгоманова навіть П. Струве визнав, що М. Драгоманов був першим, хто дав усій російській демократії «широку і зрозумілу політичну програму», що «він перший різко і чітко пояснив російському суспільству суть і значення конституційного порядку і, особливо, прав особи, початків самоврядування» [3]. О. Кістяківський у своєму щоденнику, коментуючи прочитану брошуру М. Драгоманова «Турки зовнішні і турки внутрішні» писав, що поступок автора брошури є «розривом з нинішнім режимом», що йому «необхідна політична свобода, всенародне земське представництво, з контролем над діями виконавчої влади, з недоторканістю свободи особи, слова, зібрань, товариств» [4]. Тобто була єдність думок громадянців на суть демократичних перетворень в державі, але віри і впевненості у позитивних кінцевих результатах великих реформ і трансформації устрою не було.

М. Драгоманов часто підкреслював, що українське відродження або націотворення, а на той час в цьому була суть діяльності громадянців в Україні, не може обмежуватися тільки культурницькою роботою, адже тоді воно стає хатнім, національно обмеженим заняттям, оскільки воно не давало прямих відповідей на питання з ким і куди прямувати українцям. Цьому присвячено кілька його праць, які поза увагою нашого дослідження. Більше уваги він приділив критиці поглядів не своїх товаришів, а польських і російських ліберальних авторів, які ніби не помічали етнічних українських земель та інтересів. В одній із найбільше аргументованих з цього питання праць «Історична Польща і великоросійська демократія» М. Драгоманов захищав українську

політичну думку від нав'язування їй польської і російської парадигми (там більше йдеться про погляди О. Герцена) на етнічні українські кордони/території й історичні права українців.

В іншій праці «Вольный Союз - Вільна спілка» (з проектом статуту і його поясненням), яка відкриває погляди М. Драгоманова на значення самоврядних установ у перебудові суспільних відносин, він виклав програму як підготувати українців до входження у федеративну державу з певними можливостями повної автономії в ній для України. Названі праці дають можливість найповніше зрозуміти його політичне кредо: етнічні землі – це спадщина українського народу на якій він і тільки він має повне право господарювати, а не інший народ чи влада іншої держави.

У «Проекті заснування статуту українського товариства «Вільна Спілка» та «Пояснюючій записці», яка в чотири рази більша за проект, М. Драгоманов звернув увагу в першу чергу громадян і тих українців, які могли за освітою прийняти його ідею, що метою українського товариства «Вільна Спілка» в Росії є «політичне, економічне і культурне визволення українського народу і тих іноплемянних колоній, які живуть серед них» [5]. Українці в інших державах мали б створювати інші організації, адже скрізь різні можливості для ініціатив і діяльності громад. Оскільки автор пропонував створювати «Вільну Спілку» в державі, де не було політичної свободи, то на перше місце він поставив завдання домагатися політичної свободи, під якою розумів «недоторканість національності (мови) у приватному і публічному житті», а також інші права людини і громадянина, місцеве (сільське, міське, волосне, повітове і обласне) і державне самоврядування, яке проявлялося б сходами і виборними зборами делегатів з представників усіх народів.

На найвищому рівні державна влада у демократичній федерації також мала бути виборною. До Державної Думи депутатів мали обирати за виборчими округами, а до Союзної Думи – із гласних обласних дум, які б діяли згідно місцевих наказів. Між перервами в роботі Державної Думи мала діяти Наглядова комісія. М. Драгоманов як науковець, не революціонер, вирішив основне питання влади в центрі. Самодержавство ліквідувалося не революційним шляхом, а консенсусом політичних сил мав призначатися «наслідний імператор», або, можливо, «вибраний на строк Голова Всеросійської Державної Спілки». Цей голова-

імператор мав призначати міністрів. Держава мала б військо для захисту зовнішніх кордонів, але внутрішні порядки охороняли б війська, які б завжди були при обласних думах. Ось така частково вирішена справа призначення влади пропонувалася для децентралізації федерації, для керівництва співжиттям громадян Росії, адже основна увага влади у «Проекті» була звернута на забезпечення політичної свободи і самоврядування. Драгоманов намагався свідомим українцям показати, що головною метою спілчан є «об'єднання усіх жителів України в діяльності для свободи і благополуччя рідної землі, а також з'єднання всіх теперішніх класів населення України в одне рівноправне ціле». М. Драгоманов був упевнений, що в таку організацію, як «Вільна Спілка» підуть не лише свідомі громадивці - різночинці, але й дворяни, адже в Україні ще була пам'ять, що українське дворянство простонародне із козацької старшини, що воно має виступати проти самодержавства і цим «відплатити простонароддю борг за виявлені йому несправедливості» [6].

Автор проекту звернув увагу майбутніх спілчан, щоб вони добре познайомилися з політичним, соціальним і культурним життям західноєвропейських народів, а також і з своєю країною. Члени спілки мали підвищувати свій розум і моральний рівень, досягати високого становища в суспільстві. Як етнограф він рекомендував членам Спілки шукати в кожній місцевості і в кожному класі такі сторони життя, спогади і устремління, які «можуть служити природною основою для приєднання до Спілки», шукати «спогади про минулу свободу і рівноправність, як наприклад, про самоврядування повітів по так званому Литовському праву, міст по так званому Магдебурзькому праву; про світські і церковні самоврядні громади і волості, про братства, про самоврядування козаків (сотень, полків і всієї Гетьманщини), про різностанові з'їзди під час Гетьманщини, про Січ і Вільне Товариство Запорожжя і т.п. і т.п.. В історії він брав впевненість у практичній силі ідеї самоврядності і спроможності його програми вселити віру в свій досвід, у глибокі народні ініціативи і традиції, які разом з новим європейським досвідом відродять українську націю.

М. Драгоманов у своїй програмі «Вільна Спілка» виходив з того, що демократичний федеративний союз є шляхом для вирішення політичного, економічного й національного завдання

українців й усіх народів, які проживали в Україні. У «Пояснювальній записці» він дав історичну довідку коли і як Україна втратила статус держави і чому попала в політичну залежність, «в становище саме ненормальне». Це відбулося, зокрема й тому, що відбулося відчуження вищих станів від маси народу, адже вони «засвоїли собі признаки панування над українським народом націй: великоросійської, польської, німецької та угорської». Складнощі і перспективи діяльності заради свого народу наражалися в суспільстві на великий песимізм і зневіру в тому, що працювати задля визволення українського народу в даний час «є вузьке стремління», тому що інтереси усіх народів у тісному зв'язку, мовляв, є «непрактичним, тому що основою політичної діяльності в даний час служить держава, а не національність». М. Драгоманов вже тоді відзначив, що процеси глобалізації дійсно швидко наростали, але реальні умови діяльності громадського діяча вимагали сил, здібностей і розуміння проблем своєї нації. Тому треба працювати на своєму полі політичної діяльності, серед свого народу. Він підкреслює, що українці є окремим народом, заперечує протилежне твердження «чиновників і політиканів, які навмисне спотворюють справу в казенних паперах і газетних статтях», в той час як в наукових монографіях вчені визнають українців окремим народом.

М. Драгоманов вважав, що український рух має вищу мету – повернути націю в сім'ю європейських народів, а свідома діяльність члена Спілки на користь громадянської свободи і самоуправління, а також на з'єднання освічених класів з масами народу допоможе українській нації скоротити відстань між народом України і народами Європи. У справі політичної свободи, вважав автор проекту, питання про «особисті права і місцеве самоуправління має бути важливіше питання про державне представницьке правління», адже для кожної особи недоторканість його індивідуальних прав «набагато суттєвіше права впливати навіть прямо, а особливо не прямо, на хід державних справ». Драгоманов підкреслив, що політична свобода сама по собі не може бути метою, а є тільки умовою для забезпечення життя і розвитку суспільства. У цілому саме пояснювальна записка є історичним документом особливої ваги про погляди автора на історичний процес в минулому в Україні і про практичні завдання членів

Спілки, які за 10-15 років мали б розгорнути активну діяльність у боротьбі за автономію України.

Демократизм громадивця завжди актуальний, адже він мав здійснюватися через самоврядність найменшого колективу, кожного етносу на певній території федерації. У статті «Шевченко, українофіли і соціалізм» він підпирає свої думки цитуванням імпонуючих йому ідей М. Костомарова із статті «Україна» в «Колоколе»: «В Україні ця ідея (федералізму – Авт.) відразу набрала світлої форми федеративного союзу слов'ян, де б кожна народність зберігала свої особливості, при загальній особистій і громадській свободі» [7]. Тобто він назвав кирило-мефодіївців батьками визвольної ідеї, чиї ідеї він розвивав, або як висловився М. Грушевський, переносив ідеї братства з «грунту слов'янофільської (федерація слов'янських народів) на реальну основу сучасних відносин» [8]. Під «реальною основою» позиції М. Драгоманова слід розуміти політичні реалії його життя і діяльності, адже його федерація мала б будуватися на основі нової децентралізованої демократичної Росії, де б було розвинуте самоврядування на всіх адміністративних рівнях. Драгоманов вважав, що без федерації не може бути свободи, республіки, соціалізму. Він відкидав ідеї лідерів російських народників – централістський соціалізм П. Лаврова, а тим більше бланкістсько-змовницький соціалізм П. Ткачова.

Федералістська ідея по різному нуртувала в попередників: в середовищі декабристів – у Товариства з'єднаних слов'ян як федерація слов'янських народів, а в російській столиці М. Муравйовим пропонувався проект конституції централізованої федерації Росії з новим обласним поділом. У програмних документах Кирило-Мефодіївського братства ідея слов'янської федерації набрала політичного звучання, але вона ще не розроблялася як проект в розвитку, ця ідея влилася у визвольний рух другої половини ХІХ ст. з працями М. Драгоманова. М. Костомаров не лише в програмних документах братства був пропагандистом ідеї федерації, він після відбуття покарання нагадував про неї новим поколінням. Тому Драгоманов бачив у Костомарова подібність ідеї федералізму з самоврядуванням місцевих общин, адже вони обидва бачили її втілення в сучасному світі в таких країнах як Швейцарія і Північно-Американські

Сполучені Штати, з чиїх конституцій списували ідеї федералізму ще декабристи.

Члени Братства (Костомаров і Куліш) і після опублікування спогадів, боячись нових переслідувань, не вступали ні в які дискусії щодо своєї програми. Громадівці ж з свого боку не могли без документів знати її з оригіналів (слідча справа була засекречена до початку ХХ ст.), щоб зрозуміти для чого внесена і куди вела теоретична ідея федерації у програмі Братства, адже існувала і політична сторона їхньої програми. Братство сьогодні нам бачиться як революційна організація, що мала на меті в кінцевому результаті самостійну Україну. Шлях входження України до утопічної всеслов'янської федерації фактично був лише прикриттям їхніх самостійницьких домагань. Ця думка нами підтримується повністю, адже вона впливає із аналізу Слідчої справи Братства і висловлена вже кількома авторами, моїми попередниками у 30-ті і 50-ті рр. ХХ ст. Отже, мета батьків ідеї була інша.

Ціле покоління наступників братчиків, тобто громадівці, зокрема і Драгоманов, не були обізнані із справжніми намірами тієї таємної організації із-за глибокої утаємниченості документів. Костомаров і Куліш часів «Основи» були вже іншими, і в листуванні з першими громадівцями, які розгортали діяльність недільних шкіл, наставляли їх працювати лише для просвіти народу, бути поміркованими, не дратували владу надмірними нагадуваннями про себе.

М. Драгоманов продовжив розвивати ідею федералізму в інших умовах, пропонував Україні повну автономію у демократичній децентралізованій державі, яка ще не позбулася самодержавства і не мала ще сил його позбутися.. Така автономія мала б нібито незалежність від центру у вирішенні найголовніших, життєво необхідних політичних, економічних і культурних потреб. Ним керувала віра у велику силу ініціативи українців, вільних від волі чиновництва центру. Цю ідею продовжують вселяти й сучасники, реформатори державного ладу, щоб довести доцільність встановлення найповнішого місцевого самоврядування.

На започатковані земства, вважав М. Драгоманов, можна вже дивитися «як на наші симпатичні національні порядки, з котрих мусить вийти ліпша доля нашої нації», що «українські автономісти зроблять найрозумніше, коли рішуче зв'яжуть долю свою з долею земств на Україні, і, значить, в усій Росії» [9]. Відкидаючи

імперські культурно-національні інтереси, які ніяк ніби не проявлялися у державної нації, він іноді писав про однаковість завдань і напрямків у діяльності земств в Україні і Росії, а саме, про їх «демократизм і думку про децентралізацію, а також про натуральне групування повітів і губерній для практичних справ...». З цього М. Драгоманов робив хибний висновок, що «політико-адміністративні ідеали земств великоросійських, як і українських, є однакові з програмою наших кирило-мефодіївських братчиків, звісно без її занадто ідеального для теперішнього часу федерального американства» [10]. Але ж в оригіналі програми Братства немає в чистому вигляді «американства», воно появилось під час захисту в слідчих документах і найбільше в спогадах М. Костомарова. М. Драгоманов уже як політолог європейського рівня зрозумів, що слов'янської федерації, про яку мріяли братчики, після 1848 р., коли російська імперія показала себе як жандарм Європи, уже неможливо створити, панславізм відкинуто як реакційну теорію назавжди, а отже, не йдеться про єдиний слов'янський народ.

Національне відродження, як ідея минулого століття, мало відбуватися на всіх етнічних землях. Драгоманов працював для того, щоб українці в обох імперіях піднялися до самоусвідомлення і політичної дії. Тому він велику увагу приділяв співпраці з молодими українськими патріотами, активними діячами Галичини, а найбільше Львова, які визначалися з напрямком своїх політичних інтересів. Він допомагав І. Франку і М. Павлику бачити і відстоювати інтереси загальноукраїнського руху, а також боровся проти вузьких москвофільських інтересів деяких галичан.

Київські громадівці, відділені кордонами від Драгоманова, не завжди розуміли його європейські погляди на суспільний процес, особливо коли він кардинально змінив свою позицію, ставши соціалістом. М. Драгоманов зумів взяти дещо від кожного європейського революційного спрямування, але оригінально вибудовував свій федералізм як теорію на національній основі. Він встановив, що революції, наприклад у Франції, не змінювали централізму на децентралізм і демократію у вигляді федералізму, тому там в регіонах не розвивалося самоврядування общин. У Росії теж, мовляв, навіть якби самодержавство і централізм змінилися парламентаризмом, без децентралізму суть федерації залишиться тією самою. Зміни політичної ідеології режиму, вважав

М. Драгоманов, не змінюють системи управління, якщо не провести реформ, які поставлять на перше місце політичні права і свободи особи, й особливо традиції народу. Бюрократична машина любого ладу убиває громадянську ініціативу, руйнує природні соціальні зв'язки, там буде місця самоврядуванню. Тільки реальна децентралізація федеративних структур за умови існування свободи громадян створюються умови для розвитку місцевого самоврядування, яке передбачає створення і об'єднання автономних общин, які перебирають адміністративну владу із центру, із столиці в общини, де й має вирішуватися колегіально доля всіх життєво важливих питань

Повторимося, що М. Драгоманов уявляв собі федеральну систему побудованою на соціалістичних засадах. Асоціації общин, союз общин мав охопити український народ, щоб можна було вільно робити те, що хочеш, працювати там де хочуть члени громади, щоб якась община не примушувала іншу робити не те, що вона хоче. Він був переконаний, що вільними можуть бути невеликі общини, асоціації, спілки общин, які б через делегатів вирішували свої проблеми. Чи мав перспективу такий общинний соціалізм, питання не закрите, адже у ліберальній демократії є місце і для ініціатив самоврядних структур сучасності. М. Драгоманов вивчав функціонування такого суспільства, де з середньовіччя існувало суспільство громад як федерація спілок. Традиції козацької спільноти й Швейцарії були тим прикладом, що переконали нашого громадівця у життєвості самоврядного суспільства. Козацтво тривалий час розвивалося традиційно як демократичне самоврядне, воєнізоване і общинне суспільство. Звичайно це дещо застарілі моделі суспільства, але їх історичні традиції не вмирали і будили історичну пам'ять поколінь, особливо тоді коли російський централізм душив, урівнював і нівелював особливості народного життя.

Сучасниця М. Драгоманова С. Русова, яка бачила і чула його молодим, у 30 років, тобто від початку 70-х років XIX ст., у 1905 році писала: «Головний синтез своїх політичних переконань Драгоманов висловив у своїй програмі, у відомій всім українцям праці «Вільна Спілка». С. Русова писала (на початку революції і під враженням від поступок самодержавства), що від опублікування його програми в Женеві вона не застаріла, адже її недавно детально було розібрано в одній із ліберальних французьких газет. Автор

французької публікації вважав, що Драгоманов написав свою роботу під значним впливом федеративного ладу північної Америки, що вона обґрунтована точним і всебічним знанням обставин в Росії. Тому, робить висновок С. Русова, програма набула в Росії особливого значення «для єднання задля спільної роботи, і після повалення самодержавства в тому числі» [11]. Мовляв, федералізм для України можливий як шлях відродження державності, коли абсолютний демократизм стане умовою всякого політичного і соціального устрою. Вона вважала, що для його забезпечення М. Драгоманов висував найширший розвиток місцевого самоуправління і повну автономію найдрібніших населених пунктів. Хоча навіть тогочасна Франція, відзначав автор французької публікації, була прикладом централізму, який паралізував найкращі форми місцевого управління в середині держави. Ось чому, писала Русова, «тільки широко поставлене самоврядування найдрібніших областей дійсно забезпечує всій масі населення користування правами людини і громадянина» [12].

У праці «Австро-руські спомини» М. Драгоманов опублікував лист у «Правду», підписаний разом з іншими громадівцями, де наголошувалося, що федералізм є теорія пригнічених, недержавних народів проти панування державницької нації, тому «як слов'яни і українці визнаємо себе друзями федеральної системи – тобто не стільки федералізму коронних країв, скільки федералізму народностей і широкого самоуправу земського і громадського» [13]. Будучи представниками козацького народу і його історичної традиції, Драгоманов з товаришами підкреслювали, що самоврядність є тією базою державного устрою, який створює і перевіряє суспільство на демократизм, де особа мала бути вільною від любого примусу навіть на обов'язковість працювати де потрібно, а не де хочеться. Під кінець життя соціаліст-мрійник писав, що він «певнісінький, що згода між нами і великоросами в політичних формах для тих усіх справ наступила б скоро, а там уже всяка особа, громада й країна налила б у ті форми такої води, яка їй до вподоби» Там же Драгоманов писав про можливість згоди «між нами і великоросами в політичних формах» [14].

І це тоді надіявся на краще, коли Росія була без конституції, українці не визнавалися окремим народом, де земства не могли заснувати початкової школи з українською мовою викладання або

видрукувати необхідну книжку рідною мовою. І це при тому, що Драгоманов у праці «Восемнадцать лет войны чиновничества с земством» відзначав: «Майже всі питання політичного життя держави в наш час зводяться до питання про самоврядування, яке розкладається на два підрозділи: самоврядування загальнодержавне і самоврядування місцеве» [15]. Драгоманов звертає увагу, що європейська думка і її еліта прийшли до визнання необхідності передавати управління на місця, що навіть у Пруссії, де панує «політична диктатура» розроблявся проект місцевого самоврядування. Але ж у Росії чиновники від влади особливо старанно заважали народній школі, яка не вирішувала політичних питань, яку земство опікало і фактично створило. На Правобережжі земств не було до 1914 р., а де земств не було, там місцеве українське населення було взагалі майже неписьменним. У земських губерніях (Чернігівська і Полтавська губ.) до школи ходив один учень від 85 жителів губернії, а де не було земств (Київська, Волинська і Подільська губ.) – один учень ходив до школи лише від 285 жителів [16]. М. Драгоманов у названій праці звернув увагу й на те, що російське чиновництво, навіть у Положенні про земські установи (1864 р.) обмежило їх права, а в наступні роки взагалі «верховна влада взяла сторону чиновництва і земські люди виявилися розбитими», «бюрократам на свавілля віддані зв'язані по руках і ногах виборні представники народу» [17]. Тобто автор, критикуючи бюрократію і самодержавство, все ж надіявся іноді на краще майбутнє, на творчість народу.

Як демократ і мислитель М. Драгоманов аналізував багатofакторні процеси суспільного життя, намагався їх представити у своїх працях з проекцією на українські інтереси. Спадок його різнопланової наукової діяльності – у в галузі історії, етнографії, літературознавства і політології складає до 60 томів праць. Найбільший інтерес в них він проявив до історичного минулого й тогочасного стану літературного і політичного процесів в Україні і Росії. Його цікавили шляхи майбутнього для українців, їх можливі досягнення автономії у демократичній федеративній державі, яка б задовольнила права і свободи окремої вільної людини.

У відліку часу і досвіду політичного життя ми знаємо напевне, що нічого доброго з одним центром в Росії зробити Україні було неможливо. Самоврядні історичні традиції

українського народу, як основа його програми, мають іншу сутність, адже і верховна і місцева влада будувалася за виборним принципом. Творчі можливості самоврядних структур в Україні проявлялися і розвивалися у певні періоди революційних перетворень, опиралися на більшість і на певній території – Запорізька Січ, Військо Запорозьке чи Гетьманщина, але це не вся етнічна територія і не вся історія. Але як патріот свого краю він вірив у відродження пам'яті народу, як часто віримо в це й ми, сучасники далеко не соціалістичних перемін в Україні.

Драгоманов вважав, що у федеративній і децентралізованій державі мали бути всі українські етнічні території, тоді створилася б велика критична маса одного народу в одній державі і цим впливала б на федерацію своєю традицією і культурою, вона вже ніяк не могла б асимілюватися і русифікуватися. Однак і цей аспект проекту програми федерації був перевірений часом. Українці не випадково на своїй території морилися голодом, і не випадково їх роз'єднували підкупом, посадами і кар'єрою, фальшивою ідеологією. Зверхністю великоросійської культури, після насадження влади самодержавства, Україна обкрадалася і перетворювалася в провінційне суспільство. Тому праві були лише ті, хто ідею незалежності нації ставив на перше місце, адже тільки самостійна Україна зможе разом з вільними європейськими народами і державами, як і мріяв М. Драгоманов, забезпечити свій політичний розвиток.

-
1. Драгоманов М.П. Малороссия в ее словесности // Вибране. – К., 1991. – С.6.
 2. Драгоманов М.. «Вольный Союз - Вільна Спілка. – Женева, 1884. – С.93)
 3. Струве П. От редакции «Освобождения». // Драгоманов М. Собрание. политич. соч. – Paris, 1906. – Т.1. – С. 10.
 4. Кістяківський О.Ф. Щоденник: – К., 1994. – Т.1(1874-1879). – С.305.
 5. Драгоманов М.. «Вольный Союз - Вільна Спілка. – Женева, 1884. – С.7.
 6. Там само. – С. 21- 22.
 7. Його ж. М. П. Шевченко, українофіли і соціалізм // Вибране. – К., 1991. – С. 346.
 8. Грушевский М. Освобождение России и украинский вопрос». – СПб., 1907. – С. 51.

9. Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу//Вибране. – К., 1991 – С.546.
10. Там само.
11. Його ж. Документи і матеріали. 1841-1994. – Львів, 2001. – С.393 –394).
12. Там само. – С.395).
13. Його ж. Австро-руські спомини (1867- 1877 // Літературно-публіцистичні праці. – К., 1970. – Т.2. – С.218.
14. Його ж. Чудацькі думки...// Вибране. К.,1991. – С.546.
15. Його ж. Восемнадцать лет войны чиновничества с земством. – Geneva, 1883. – С.1.
16. Там само. – С. 77.
17. Там само – С. 24.

К. П. Двірна

ЛІБЕРАЛЬНІ ПОГЛЯДИ М. П. ДРАГОМАНОВА

Лібералізм, як ідеологічна течія, проповідує ідеї свободи, суверенітету, гуманізму, демократії, які й сьогодні залишаються актуальними.

Істотною ознакою лібералізму є відстоювання мирного, реформістського шляху здійснення перетворень у суспільстві. Витоки лібералізму як сукупності філософських, політичних, правових поглядів сягають у XVII ст., але як самостійна течія він сформувався в середині XIX ст., набув популярності на рубежі XIX – XX ст. Ідейно-теоретичні основи лібералізму були розроблені видатними просвітителами Дж. Локком, Ш. Монтеск'є, Ж. Руссо, Д. Дідро, Т. Джефферсоном та ін., які обґрунтували пріоритет особистої свободи людини, рівність громадян перед законом, засади правової держави. Співзвучні погляди висловлювали й українські мислителі, зокрема, Г. Сковорода, М. Максимович, М. Костомаров, П. Куліш, Т. Шевченко та ін. У XIX ст. ліберально-демократичні ідеї лягли в основу ряду суспільних і громадських рухів та політичних об'єднань [1].

Ліберальний напрям в українській суспільно-політичній думці накреслив Михайло Драгоманов (1841 – 1895 рр.) – публіцист,

історик, літературознавець, фольклорист, економіст, філософ та громадський діяч. Його ідеї були предметом дискусій багатьох ідейно-політичних течій, що відбилися на змісті програм чисельних партій як в ХІХ ст., так і сьогодні. Він був і залишається великим авторитетом у колах лібералів, демократів, анархістів, соціалістів, але передусім його називають “духовним батьком російського ліберального конституціоналізму”. М. П. Драгоманов вважав, що завдання кожної людини, як і народу, в пізнанні себе і в прагненні дійти до цивілізації. Його життєва позиція, ідейні погляди та теоретична спадщина переконують, що М. П. Драгоманов прагне перенести прогресивні західноєвропейські ліберальні уявлення на український ґрунт та поєднати їх з соціальною і національною ідеями.

Світогляд та ліберальні погляди М. П. Драгоманова формувалися під впливом різних чинників. Так, у родині Драгоманова пишалися своїм походженням із козацької старшини, незалежністю і, навіть, вільнодумством. Один із дядьків Михайла брав участь у декабристському повстанні. Його світоглядні уявлення та політичні вподобання ще з періоду гімназії формували праці М. Карамзіна, Д. Бантиш-Каменського, Ф. К. Шлоссера, В. Г. Прескота, Т. Б. Маколя, Ф. П. Гізо. Зачитувався М. П. Драгоманов “Отечественными записками”, “Современником”, фундаментально вивчав іноземні мови тощо.

Вагомий вплив на М. П. Драгоманова мали його вчителі. В своїй роботі “Два учителі”, він дякує латиністу К. Й. Полевичу та історикові О. І. Строніну, що сіяли науку, волю та свободу [2]. Важливим стимулом стало трирічне наукове відрядження за кордон, де він мав змогу слухати лекції європейських професорів, працювати у бібліотеках та архівах Берліна, Праги, Відня, Цюриха, Флоренції. Саме там були підготовлені дослідження “Из истории отношений между церковью и государством в Западной Европе” і “Борьба за духовную власть и свободу совести XV – XVII вв.” [3].

Ліберально-демократичні погляди формувалися також під впливом ідей Кирило-Мефодіївського товариства та громадівського руху, учасником яких був сам М. П. Драгоманов. Яскраво проявилися ліберальні ідеї вченого ще в 40-х роках ХІХ ст.

Період кінця 50-х – початок 60-х рр. ХІХ ст. став наступним етапом утвердження ліберальної ідеї в Україні, коли національно-визвольний ліберальний рух набирає форм громад. Саме

різноманітний склад учасників громадівського руху зумовив початок та розвиток двох основних течій у суспільно-політичному житті України другої половини ХІХ ст.: помірковано-ліберальної та революційно-демократичної. Найчисленнішою та найбільш впливовою була Київська громада, яка нараховувала до 300 чоловік. Ліберальне крило її представляли історик В. Антонович, етнографи Б. Познанський та П. Чубинський. Піднесення ліберально-опозиційних настроїв в Україні мали місце на початку 70-х років. „Старі” громадівці зберегли київську організацію, а поряд з нею починають діяти „молоді” громади в Києві, Одесі, Полтаві, Чернігові, Елисаветграді, Харкові тощо.

У 1873 р. члени Київської громади, ліберально-налаштовані історики І. Лучицький, О. Лазеревський, правовик О. Кістяківський, мовознавець П. Житецький, економіст М. Зібер, композитор М. Лисенко, антрополог Ф. Вовк, а також М. Драгоманов та інші увійшли до відкритого у Києві Південно-Західного відділення російського географічного товариства [4]. Вивчаючи фольклорні твори, народну пісенну творчість він відслідковував політичні та громадські орієнтації народу, адже погляди на волю і неволю, сімейні і майнові взаємини, на товаристські спілки, на всю сферу діяльності людини, які у західноєвропейських країнах були закріплені у конституційних деклараціях (хартія вольностей), у практиці українського селянина фіксувалися передусім у фольклорі [5].

Значне місце у пропаганді ліберальних ідей в другій половині ХІХ ст. мали часописи ліберально-демократичного спрямування, зокрема, журнал „Основа”, який видавався щомісячно у Петербурзі 1861 – 1862 рр., історико-етнографічний журнал „Киевская старина”, що виходив протягом (1882 – 1906 рр.), а також „Громадська газета”, „Киевский телеграф” тощо. Лібералізм цих видань проявився у відсутності ідеологічної заангажованості, відкритості, доступності, в плюралізмі поглядів. М. П. Драгоманов видавав у Женеві інформаційно-публіцистичний збірник „Громада” (1878 – 1882 рр.), де опублікував ряд матеріалів програмово-теоретичного характеру. „Громада” на відміну від інших видань, що обмежували свої цілі чисто культурницькими завданнями, на пріоритетне місце висунула програму розгортання широкого українського руху. Головною темою “Громади” стало – дати найбільше матеріалів для вивчення України і її народу, його

духовних починань і устремлінь до свободи і рівності серед світової спільноти. Громадський діяч М. П. Драгоманов весь час сприяв зміцненню зв'язків між Наддніпрянщиною і Галичиною, між Україною та Європою, втілюючи ідеї лібералізму та демократії в життя [6].

Традиції волелюбності та нескореності українства, сформовані ще в княжі часи та козацько-гетьманську добу, послужили духовним фундаментом опозиційного руху в наступні часи, впливали на формування національної свідомості народу України. Найбільш довершеної форми ліберальна ідея дістала втілення у теоретичній спадщині М. П. Драгоманова, в його доктрині суспільства гармонійно розвинених особистостей, федеративному облаштуванні країни, демократизації міжнаціональних відносин тощо.

У своїх творах “Про українських козаків, татар і турків”, “Шевченко, українофіли і соціалізм”, “Чудацькі думки про українську національну справу”, “Листи на Наддніпрянську Україну”, “Історична Польща і великоруська демократія”, “Лібералізм і земство в Росії” він виступав проти соціального і національного поневолення народів, обстоював право українців на національне самовизнання у федеративній державі, побудованій на місці Російської імперії [7].

Так, у своїй роботі “Листи на Наддніпрянську Україну” М. П. Драгоманов досліджує ранній лібералізм на українському ґрунті. Він відзначав, що іскорки лібералізму можна бачити тільки в грамотах запорожців кінця XVII ст., а вершиною його може бути умова Кості Гордієнка з Орликом і Карлом XII у 1710 р., що є для того часу цілком утопічною... Далі лібералізм проявляється перед самою смертю Гетьманщини в петиції козацької шляхти 1767 р. Тут можна вже бачити вплив західноєвропейського парламентаризму через молодих козацьких шляхтичів, що, як Скоропадський, побували в Західній Європі [8].

М. П. Драгоманов стверджує, що свідомий федералізм, як і свідомий демократизм зародився в Україні вже після смерті наших історичних автономних інституцій і далеко більше на абстрактно-європейському, ніж на історико-національному ґрунті [9]... В дослідженні прослідковується вплив російських лібералів на український політичний лібералізм. Так, Рилєєв для своїх патріотично-ліберальних дум обирає навіть сюжети з козацької

доби (твір “Богдан Хмельницький”, “Войнаровський”), починає писати ще дві поеми “Наливайко” та “Хмельницький”, але, на жаль, не встиг їх закінчити. Сталось це, мабуть, переважно через те, що європейство приходило на Україну через, Петербург та Москву, всеросійську армію, котра, воюючи з Наполеоном, ходила по Європі [10]...

Перебуваючи під впливом європейської ліберальної ідеї, М. П. Драгоманов відстоював концепцію суспільства, що ґрунтується на ідеї об'єднання гармонійно розвинутих особистостей. Шлях до цього ідеалу – федералізм із максимальною децентралізацією та самоврядуванням громад і областей. У концепції М. Драгоманова ключове місце посідає проблема співвідношення громадянин – громада. У листі до Івана Франка М. П. Драгоманов так викладає своє розуміння моделі нової української держави: “принципи сучасної всесвітньої цивілізації найбільш відповідні поступові: лібералізм в його найпослідовнішій формі, федералізм – в справах державних, демократизм – в справах соціальних з найтвердішою гарантією – асоціацією в справах економічних, раціоналізм – в справах письменництва, наукових” [11]. Підхід М. П. Драгоманова до проблеми полягав у необхідності пов'язати український національний рух та його програму з європейськими ліберально-демократичними концепціями.

Згодом ліберальні ідеї М. П. Драгоманова перейняли Михайло Павлик, Іван Франко, Богдан Кістяківський. Відомий учений, громадський діяч Іван Лисяк-Рудницький про молодого Франка писав: “у перший період він став соціалістом, але яскравого драгоманівського ліберального й персонального складу” [12].

Ліберальними ідеями М. П. Драгоманова перейнявся його учень Богдан Кістяківський. Значну частину своєї наукової діяльності він присвятив редагуванню та виданню багатотомної праці М. П. Драгоманова “Політичні твори”. У творчості Б. Кістяківського тривалий час визначальною була проблема співвідношення соціальної та ліберальної ідей. У 1902 р. він друкує статтю “Російська соціологічна школа та категорія можливості”, яка ознаменувала його рішучий перехід на позиції лібералізму. Про необхідність поєднання соціальної ідеї з ліберальною йдеться у роботі “Держава правова та соціальна”, яка побачила світ у 1906 р. Надалі послідовниками ліберальної концепції М. П. Драгоманова

були Михайло Туган-Барановський, Максим Славинський, Володимир Вернадський, Агатангел Кримський, які значною мірою пропагували ліберальні ідеї в Україні.

В роботах “Турки внутренние и внешние”, “Письмо к издателю “Нового времени” М. П. Драгоманов ставить питання політичної свободи, де аналізував її як “всенародное, земское представительство, с контролем над действиями исполнительной власти, с неприкосновенной свободой лица, слова, сходов, обществ...” [13]. М. П. Драгоманов у конституційному проекті під назвою “Вільна спілка” на перше місце ставив ідею формування держави саме на засадах політичної свободи. Виписуючи, останню, як систему прав людини і громадянина, як свободу совісті, друку, об’єднань, рівність усіх в громадянських правах та обов’язках тощо [14].

“Чудацькі думки про українську національну справу” можна віднести до найяскравіших і зрілих праць М. П. Драгоманова, яка вийшла українською мовою. Перші два видання були надруковані за кордоном в 1891 р., друге – у Галичині. Тільки в 1892 р. українського письменник і вчений І. Франко це видання вводить до широкого обігу. Провідна думка роботи – боротьба проти національної виключності що її культивувало тогочасне українське суспільство і з’ясування питання про культурні запозичення з російської культури з метою успішного політичного і культурного розвитку українців [15]. Автор переконує, що нові європейські ідеї демократизму і лібералізму, котрі згодом мусили довести освічену громаду українську й до національного автономізму, з’явилися на Україні в перший раз не в українській одежі, не на українській мові, а на російській.

Основна ідея лібералізму М. П. Драгоманова – утвердження свободи особи. Пріоритет людської особистості робить лібералізм ідеалістичною концепцією, що відрізняє її від анархізму так як вона опирається на правовий державний порядок. Лібералізм виходить з чітко сформованих морально-правових принципів, що і є основою ліберального порядку. Ця течія чітко відрізняє політичні права, що дають особистості можливість брати участь в управлінні державою, і громадянські права, завдяки яким будується громадянське суспільство – реальна база демократії.

Своєрідно тлумачив М. П. Драгоманов поняття “нація” і “національне”. Націю він розглядав переважно в суспільно-

правовому аспекті, як одну з головних асоціацій, інтегруючий фактор і елемент громадянського суспільства. В народній мові бачив спосіб морального зв'язку між людьми. М. П. Драгоманов у своїй праці “Чудацькі думки про українську національну справу” переконував, що сама по собі думка про націю не зможе довести людство до свободи та правди для всіх. Необхідно шукати чогось іншого – загальнолюдського, що було б вищим над усіма національностями та гармонізувало їх відносини. Проте, ця ідея “космополітизму і людства” зовсім не суперечить ідеї національності, а лише творить її вищий порядок [16].

Аналізуючи творче надбання М. П. Драгоманова слід відзначити, що він зробив величезний вплив на розвиток поглядів як галицьких, так і наддніпрянських українців. В середині 90-х років він кинув у Галичину ідею українства, московства та європеїзму, що привело до певних суперечок, непорозумінь, а інколи і ворожості з боку вчорашніх однодумців. Намагання М. П. Драгоманова об'єднати розрізнений український національний рух було невдалим. Однак, ідейний вплив Драгоманова сприяв політичному і національному розвитку української галицької інтелігенції, допомагав їй вийти за межі вузького провінціалізму, зрозуміти свою належність до єдиного українського народу.

М. П. Драгоманов здійснив величезний вплив на розвиток поглядів як галицьких так і наддніпрянських українців. По-перше, на відміну від багатьох українських діячів, він не був упереджено налаштованим проти будь-яких проявів українського національного руху, по-друге, був особистістю, з думкою якої і до порад якої прислухалися, по-третє – він бачив реальну основу для об'єднання різних сил. За свідченням польського історика Л. Василевського М. П. Драгоманов був переконаним, що об'єднання москвофілів з українофілами обох гатунків (як галицьких, так і українських) повинно відбутися тільки на українському ґрунті [17].

Аналіз історичного розвитку в Україні в другій половині XIX ст. а також творчої спадщини М. П. Драгоманова переконує, що в українській політичній думці ліберальна демократична ідея була завжди підпорядкована соціальній та національній ідеям. Ліберальна модель в Україні не набула закінченої форми, а ліберально-демократичний рух в Україні в даний період не призвів до утворення єдиної організації з чіткою структурою та програмою,

однак підготував ідейні та організаційні засади ліберальної демократії. Ідеї лібералізму становили ядро світогляду та вчення М. П. Драгоманова. У своїх працях він відстоював ліберальну позицію кожної особи в слові та праці, принцип конституційності та парламентаризму, свободи слова, друку, віросповідання. Найвагоміший внесок М. П. Драгоманова в теорію лібералізму – це розробка ідеї федералізму, самоврядування, “безначальства”, що становить, по-суті, основу теорії громадянського суспільства.

Провідник українського лібералізму М. П. Драгоманов не відкидав ідею самостійності України, духовного розвитку української нації та виведення її на європейський спосіб буття. Його діяльність, творча спадщина є переконанням того, що все своє життя він віддав служінню народові, утверджуючи основну ліберальну доктрину – людська індивідуальність є найвищою цінністю.

-
1. Жиленкова І. М. Ліберально-демократична течія в суспільному русі України (друга половина ХІХ – поч. ХХ ст.). – Автореф. канд. іст. наук. – К., 2000. – 20 с.
 2. Драгоманов М. П. Два учителі. Спомини. Вибране. – К., 1991. – С. 575 – 604.
 3. Драгоманов М. П. Вибране. – С. 612.
 4. Мельничук І. П. Ліберальні ідеї в Україні ХІХ – початку ХХ ст. // Матеріали науково-практичної конференції „Становлення ліберального суспільства в Україні: традиції, сучасність, перспективи”. – Київ, 27 квітня 2001 р. – С. 73 – 74.
 5. Драгоманов М. П. Вибране. – С. 612
 6. Драгоманов М. П. Вибране. – С. 605.
 7. Сарбей В. Г. Національне відродження України // Україна крізь віки”. – Т. 9. – К., 1999, – С. 199.
 8. Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну // Діалоги про українську національну справу. – К., 1994. – С. 12.
 9. Драгоманов М. П. Вибране. С. 461 – 558.
 10. Там само. – С. 153.
 11. Драгоманов М.П. Листи до Івана Франка. – Варшава., 1937. – Т.1. – С. 83.
 12. Лисняк-Рудницький І. Іван Франко у своїх німецьких писаннях // Між історією і політикою. – Мюнхен., 1973. – С. 130.
 13. Драгоманов М.П. Турки внутренне и внешние. – С. 237.

14. Драгоманов М. Вольный Союз – Вільна Спілка // Слюсаренко А. Г., Томенко М.В. Історія української конституції. – К., 1993. – С. 53.
15. Драгоманов М.П. Вибране. – С. 461 – 558.
16. Драгоманов М.П. Вибране. – С. 469.
17. Грінчак Т. Польський історик Л.Василевський про причини розколу в українському національному русі другої половини ХІХ ст. // Проблеми слов'янства. – 1999. – Вип. 50. – С. 174 – 184.

К. П. Двірня

ЛЮДМИЛА МИХАЙЛІВНА КУЧИНСЬКА – ДРУЖИНА ТА СОРАТНИК М.П. ДРАГОМАНОВА

Вивчення родинних зв'язків та родини М.П. Драгоманова – видатного українського діяча з всесвітнім іменем, є актуальною науковою проблемою. На сьогодні відсутнє цілісне дослідження родинних зв'язків Михайла Петровича, як і не досліджено життєдіяльність найближчої людини – його дружини. Лише біографічні дані про неї знаходимо в енциклопедичних словниках, а також у спогадах та листах найближчого оточення Драгоманових.

В основу даної публікації покладені матеріали переписки Людмили Михайлівни Драгоманової до Михайла Павлика, а також спогади друзів, що дає можливість автору розкрити її як особистість, а також показати громадський подвиг дружини Драгоманова у служінні Батьківщині, сім'ї та родині, національній ідеї, яку вона поділяла з чоловіком. Опрацьовуючи архівні матеріали, автор робить спробу дати оцінку ролі та особистого внеску дружини Драгоманова у збереженні творчого надбання її чоловіка та його бібліотеки, а також висвітлити долю архіву М.П. Драгоманова.

Драгоманова (Кучинська) Людмила Михайлівна народилася у 1842 р. в м. Гадяч. Вийшла заміж за Михайла Драгоманова в 1864 р., а 17 жовтня 1865 р. народила доньку Лідію. З часу одруження і до кінця життя Людмила Михайлівна стала коханою дружиною, співробітницею, другом та помічницею Михайла Петровича, а водночас турботливою та люблячою мамою для дітей та родини.

Вона була вродливою, надзвичайно талановитою та здібною від природи жінкою. Ще до одруження виступала на сцені, відзначилася як талановита артистка в трагічних ролях, як наприклад, у ролі Катерини в драмі Островського «Гроза». Поєднавши свою долю з Драгомановим, вона поділяла його політичні погляди і вже скоро увійшла до київської «Старої громади», активно працювала у недільних школах. У першій половині 70-х рр. Людмила Михайлівна стала ініціатором створення та діяльності Товариства денних притулків-школ у Києві. Перший такий притулок для дітей робітників було організовано на Львівській вулиці біля Вознесенської церкви.

Любов до українознавства та української мови були виявом її великої любові до України. Допомагаючи чоловікові у підготовці його праць до друку, вона робила переклади для російських видавництв та часописів з метою ознайомлення та вивчення історичної минувшини України. В 1874 р. разом з чоловіком вона надрукувала статтю «Народні говірки й місцевий елемент в освіті», яка побачила світ на сторінках «Вісника Європи».

В середині 70-х рр. ХІХ ст. відчутним був інтерес з боку владних структур до родини Драгоманових, адже вони звернули на себе увагу активною політичною діяльністю, а особливо журнальними статтями у вказаному вище виданні з проблем внутрішньої та зовнішньої політики Російської імперії. Незабаром Михайло Драгоманов став однією з перших жертв хвилі репресій проти українського руху і за особистим наказом Олександра ІІ в 1875 р. був звільнений з Київського університету. Наступного року М.П. Драгоманов їде за кордон до Женеви. Дружина Драгоманова емігрує разом з ним і залишається соратницею та помічницею свого чоловіка на весь період еміграції. І надалі вона розділятиме з ним і радість, і горе, і всі негаразди, що зустрінуться на життєвому шляху, стане першим співробітником і помічником в літературно-науковій та громадсько-культурній діяльності чоловіка. В еміграції родина Драгоманових поповниться: в 1878 р. Людмила Михайлівна народить доньку Аріадну, а в 1884 р. на світ появиться син Світозар.

Перебуваючи за кордоном, Михайло Драгоманов та його дружина вели постійну переписку, особливо з громадивцями. З 1878 р. по 1882 р. Драгоманов видавав у Женеві збірник «Громада», перший модерний політичний журнал, а також брошури

українською, російською та західноєвропейськими мовами. Найближчими співробітниками Драгоманова в цей період були С. Подолинський, М. Павлик, Ф. Вовк та Я. Шульгін, що деякий час навіть жили у Женеві. Вони були частими гостями у Михайла Петровича, а інколи навіть тимчасово мешкали у сім'ї Драгоманових. Гостинно приймала до своєї оселі Людмила Михайлівна дружину В. Антоновича Варвару Іванівну Антонович, коли остання перебувала в Женеві [1].

Доля багатьох емігрантів була подібною до долі М.П. Драгоманова. Так, щоб уникнути арешту, в 1879 р. М. Павлик емігрував до Швейцарії, деякий час жив у Франції. В 1883 р. М. Павлик повернувся до Львова та продовжував видавничу діяльність, однак перебував під постійним наглядом австро-польської влади. Він високо цінував роботу Драгоманова, був послідовником його ідей та постійним кореспондентом поряд з І. Франком та О. Терлецьким. На цей час женецькі видання, а особливо журнал «Громада», були профінансовані громадівцями, а також меценатами з України. Це були гроші молодого Шульгіна, який успадкував від батька 10 – 15 тис. рублів. Він віддав ці гроші малоросійському гуртку, а той, в свою чергу, Драгоманову на видання «Громади» [2]. В березні 1883 р. Симиренко передає для М.П. Драгоманова в Женеву 800 рублів та інші адресати [3].

1886 р. став тяжким етапом випробувань для М.П. Драгоманова та його родини. Саме в цей час наступив розрив між Драгомановим та “Старою Громадою”. Громада відмовилася від подальшого фінансування, побоюючись того, що активна політична діяльність його за кордоном, революційність та радикалізм можуть призвести до протиукраїнських репресій. Від Драгоманова відійшли соратники, звинувачуючи його навіть у зраді. Ця ситуація вплинула на поступове відмежування останнього від російського революційного світу, а родина опинилася у страшній матеріальній скруті. Обставини змусили Драгоманова прийняти запрошення кафедри загальної історії в щойно організованому першому Болгарському вищому училищі, майбутньому Софійському університеті. Даючи згоду працювати три роки, М.П. Драгоманов спочатку виїхав до Софії сам, без родини і навіть без книг та паперів, побоюючись тиску на Болгарію з боку Росії. Дійсно, болгарські газети повідомляли, що російський уряд висловив незадоволення з приводу надання Болгарією

притулку російському політичному вигнанцю. В 1891 р. російський уряд знову поставив питання перед Болгарією про необхідність вигнання політично небезпечного емігранта. Весь цей тяжкий час дружина М.П. Драгоманова переймалася його проблемами, а також проблемами дітей, адже найменшій дитині – сину Світозару – виповнилося лише сім років. Пройде час і син повернеться до Києва, стане економістом, а протягом 20 – 30-х років – професором вищих шкіл у Києві. Однак, так як колись і його батько, в 30-х роках ХХ ст., в добу сталінщини, він буде усунутий від роботи як «небажаний елемент», а з 1943 р. стане емігрантом.

Найтрагічнішою подією у житті родини Драгоманових, а особливо Людмили Михайлівни, стала смерть її любимого чоловіка. Цього дня до неї надійшли сотні листів співчуття як, наприклад, лист С. Кравчинського з Лондону, де він крізь сльози писав: “Який розум згас, яке серце... Від нього тепер Ви одні нам залишилися. Ви та його книги і писання, в яких вилив він чисту велику душу...” [4].

Тяжко переживали втрату рідні, особливо діти і його дружина, студенти та колеги по роботі, соратники та друзі. 17 червня 1895 р. А. Ванько напише листа до П. Павлика з приводу смерті Драгоманова, де скаже такі глибокі та болючі слова: «Не стане ані сліз, ані слів. Бідна Україна! Сиротами застаються українці, помер їх батько. Після Тарасової смерті Україна ще не зазнавала такої великої втері» [5]. Втрата була тяжкою, адже ще 8 червня 1895 р. Михайло Драгоманов був із студентами в аудиторії. Останні, звичайно, підмітили, що виглядав він хворобливо, був блідим та кашляв. Професор вибачився перед студентами за те, що в наступну суботу він не зможе читати лекцію. Справа в тому, що він занедужав та ще й діти розболілися. Свою відсутність наставник пояснював і тим, що він обраний членом Комісії по впорядкуванню Народної бібліотеки. Навіть в останні дні свого життя, будучи вже тяжко хворим, Драгоманов переймався долею цієї бібліотеки, яка була в занедбаному стані «похожа на хаос» [6].

Мине декілька днів і студенти університету будуть назавжди прощатися із своїм учителем... Доктор Б. Мінчес напише про цей день із сумом: «вулиця була повна людей, довгим ланцюгом стояли студенти, розділені по курсах, несли вінки, усі були в жалобі. Студенти несли домовину на руках на переміні і не зважаючи на

те, що розпочався сильний дощ, а потім сильний град, як куряче яйце, вони не поклали домовину на катафальт» [7].

Дивно, що навіть природа так незвично прощалася з Михайлом Драгомановим. Всі підмітили, що коли в загальнім плачу спустилися домовину, дощ стих та визирнуло сонце, освітлюючи панораму Балканських гір .

Втрата дорогої серцю людини похитнула здоров'я Людмили Михайлівни. Постало багато проблем сімейного характеру, якими раніше переймався її чоловік.

Велику допомогу Людмилі Михайлівні надавали друзі та соратники. М. Павлик нагадав всім, хто знав Драгоманова, що він помер передчасно і полишив без засобів до життя жінку та двох малолітніх діток. М.П. Драгоманов віддав все своє життя на користь народові. Він навіть не захотів прийняти болгарське громадянство, хоч добре знав, що тільки так його рідні могли б мати право на пільги і поміч від Болгарії. Ректор Вищої школи Д. Агула повідав, що він особисто запитував Драгоманова, чому той не приймає болгарського громадянства, а у відповідь він тільки заплакав. То плакала душа за Батьківщиною.

Свідомі українці, його справжні друзі, переймалися питанням перепоховання тіла М.П. Драгоманова «у той вільний куточок – у Львів», доки не стане можливим перевезення його тіла до вільного Києва. Зауважемо, що у Софіївському архіві Драгоманова є офіційна довідка-відмова цивільної санітарної дирекції м. Софії від 3 вересня 1895 р. дати дозвіл на перевезення останків М. Драгоманова до Львова.

Найважливішою проблемою після смерті М.П. Драгоманова, яка потребувала негайного вирішення, було збереження творчого надбання та бібліотеки видатного політичного та громадського діяча. М. Павлик вказував, що після Михайла Петровича залишилася доволі велика і добірна бібліотека. Можливо б знайшлися багаті русини, котрі купили б у сім'ї цю бібліотеку та перевезли її у Львів. Це було б велике джерело науки про Україну, з якого б черпали знання і професори, і студенти, і широка громада.

Дружина М.П. Драгоманова після смерті чоловіка як ніхто переймалася даною проблемою. У листі Л. Драгоманової до М. Павлика про видання творів М. Драгоманова, а також з приводу бібліотеки від 8 (20) серпня 1895 р. вона пише: «мені здається, що зробимо помилку, коли будемо перекладати його російські твори:

на скільки я знаю, всі його публіцистичні роботи, а також і наручні, друковані в російських журналах були предназначені для общеруської публіки, для її виховання, для того, щоб вона оглянулася на себе і щоб знала, що під її царем не все стоїть благополучно, і що щось треба робити, щоб було краще» [8]. Людмила Михайлівна радила видавцю зробити з російських праць один окремих том, а щодо праць, які друкувалися іноземною мовою, то їх можна перекласти на українську.

Вона дуже схвильована, що не може бути там, де видаватимуться праці М.П. Драгоманова – у Львові. Переймається тим, що влаштуватися у Львові, мабуть, не зможе, а також турбується за дітей, адже Зоря та Рада «на моїх руках і хотілося б їх вихопити із того смутку, в котрім вони обоє тепер, і поставити їх на ноги – тільки об тому і думаю і вдень, і вночі...» [9].

Незабаром після смерті чоловіка ще одне випробування випало на долю Людмили Михайлівни та її дітей. Померла мати Михайла Петровича – Єлизавета Іванівна (1821 р. народження). Їй навіть не говорили про смерть сина. Доброта, чуйність, співчуття вилились в одному рядку її листа до М. Павлика: «Жалко страшенно мені її – вона його так любила» [10].

16 (28) серпня 1895 р. Людмила Драгоманова пише чергового листа до М. Павлика, де розповідає про те, за яких умов вона повернулася б до Росії. «...Павлику, я хочу і можу тільки повернутися туди як жінка Драгоманова, маючи можливість шанувати пам'ять свого чоловіка і батька наших дітей, а не з тим, щоб перед начальством одректись од того, з чім я прожила усе своє життя» [11]. В той час Л. Драгоманова не мала ні матеріального достатку, ні справжнього здоров'я, ні душевного спокою, однак розуміла, що дітям треба дати хорошу освіту й матеріальний добробут. Вона обмірковувала питання бібліотеки і схилилася до того, що її слід віддати на збереження до Софіївської університетської бібліотеки на три роки, а за цей час вирішила б, що робити з нею далі. Адже потрібно було наймати дві хати, а платити за квартиру ставало все важче (130 фр.) [12]. Це при тому, що сімейний бюджет становив лише 100 фр. В листі М. Павлику від 28 серпня 1895 р. вона напише: «На Зорю дістала од одних приятелів з Парижа грошей на 6 місяців і спровадила його в Женеву, бо тут мені було важко управитись з ним. Він вже навчається там у коледжі» [13]. Наскільки було тяжким фінансове

становище сім'ї Драгоманових свідчить той факт, що вона просить М. Павлика нагадати І. Франку про 150 фр., які він обіцяв Михайлу Петровичу повернути, коли стаття у “Болгарському Збірнику” буде надрукована.

В листопаді 1895 р. Людмила Драгоманова приводила в порядок могилу чоловіка, ставила огорожу та другий хрест і, як вона пише, “на душі стало спокійніше”. З цього часу вона розбирає та впорядковує архів Драгоманова, нерідко лягає спати о другій годині ночі. Вдова переконливо просить М. Павлика поки що друкувати переписку особисто його та І. Франка з М.П. Драгомановим, бо друкувати переписку з іншими галичанами ще зарано [14].

Напередодні нового року Людмила Михайлівна написала чергового листа М. Павлику. В ньому вона повідомила, що відіслала листи, які в свій час отримав М.П. Драгоманов від І. Франка і того ж М. Павлика на домашню адресу останнього. Вона повідомляє, що Літературний фонд призначив їй пенсію в 300 рублів на рік, а не 1000, як було раніше обіцяно [15]. Не дивлячись на матеріальну скруту, Людмила Драгоманова посилає М. Павлику 10 рублів на топливо, бо він хворіє і ледь зводить кінці з кінцями. Зараз вона може собі це дозволити, оскільки перед святами чоловік Олі (Олени Пчілки), батько Лесі Українки Петро Косач, прислав їй 200 рублів [16].

Опрацьовуючи архів Драгоманова, Людмила Михайлівна виявила близько 100 ненадрукованих творів покійного чоловіка різними мовами. Добре було б їх надрукувати, але ця робота потребувала великих коштів. У березні 1896 р. М. Павлик отримує від неї листа, де вона напише: “Дивуюся тільки собі, як можна було пережити таке і ще жити. Кілька днів тому їздили ми з Радою до НЬОГО (написано великими буквами – прим. автора), посадили три дерева. Упорядкували могилу, все легше знати, що вона там не закинута” [17]. Вона переймається долею бібліотеки М.П. Драгоманова, не хоче продавати те, що було зібрано та зроблено найдорожчою людиною, хоча бібліотеку оцінюють в 7500 фр. Для неї краще було б, якби бібліотеку чоловіка передали у Львів, але, звичайно, за певну плату [18].

19 травня 1897 р. Людмила Драгоманова в листі до М. Павлика висловлював свої власні думки щодо видання фольклорних праць М. Драгоманова. Вона повідомляє адресата, що

цілісно зібраних праць немає, вони розпорошені, однак план видання вона підтримує. Радить звернутися за допомогою до Ф. Вовка, готова передати відбитки праць, які надруковані в журналі «Киевская Старина» [19]. Вона признавалася М. Павлику, що чим гірше почуває себе, тим більше «топить своє горе в малюванні». Повідомляла про виставку картин та про особисто її роботи «які Іван (мова йде про зятя – примітка автора) силою взяв для експозиції. Кажуть, якби була десять років тому почала писати, може була б знаменитою художницею» [20].

Надалі М. Павлик змінить адресата, адже Людмила Михайлівна переїде жити до Києва. На початку ХХ ст. з Болгарії на його адресу будуть надходити листи вже від доньки М.П. Драгоманова Лідії Михайлівни Драгоманової (Шишманової). В Болгарії вона вийшла заміж за професора Софіївського університету Івана Шишманова, болгарського національного діяча, письменника та історика. Він був студентом М.П. Драгоманова. Його перу належать чисельні солідні праці про Україну, переклади творів Шевченка на болгарську мову. Іван Шишманов походив з давнього роду болгарсько-македонського царя Шишмана. Його доля буде пов'язана також з Україною, хоч і тимчасово. Зокрема, в 1918 р. він буде амбасадором Болгарії в Українській державі.

В березні 1901 р. донька Драгоманова дякувала М. Павлику за видання творів батька. Лідія дуже турбувалася за маму, бо про те, що відбувалось в Росії в цей час, їй було невідомо [21]. Лист-подяка М. Павлику «за брошуру про тата» надійде також з Болгарії від Лідії Шишманової 24 липня 1902 р. Переписка продовжувалася і в наступні роки.

Цікавим, як на нашу думку, є лист Лідії Шишманової з Софії до К. Студинського у Львів з пропозицією передати архів М. Драгоманова Науковому товариству ім. Шевченка, який датований 29 грудня 1928 р. Після смерті свого чоловіка дочка М.П. Драгоманова пропонує купити архів, де є батькові матеріали, а також її мемуари (понад 500 сторінок), які вона писала 6 років [22].

Однак незрозуміло за яких обставин Лідія Михайлівна передала архів Болгарській Академії наук, а частину архіву у неї купив Український Науковий Інститут у Варшаві. Архівні матеріали, що містяться у фонді Івана Шишманова у Болгарській Академії наук, проливають світло на питання, чому архів

М.П. Драгоманова, про який так турбувалася Людмила Михайлівна, не потрапив до Львова чи до Києва. У фонді збереглися документи, які засвідчують, що бібліотекою Драгоманова зацікавився відомий український меценат Василь Васильович Тарновський-молодший ще в той час, коли дружина М.П. Драгоманова жила у Софії і особисто вирішувала долю архіву. Він хотів купити його для Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові. Посередником був Володимир Озеркевич. 4 жовтня 1897 р. Михайло Павлик написав, що Тарновський дійсно зацікавився бібліотекою, яку перший оцінив у суму 3500 руб. Залишається таємницею, чому український меценат не купив бібліотеку. Проте, в архіві М.П. Драгоманова знаходиться офіційний лист ректора Вищого училища в Софії Івана Георгова до Людмили Драгоманової, де вказувалося, що училище купує у неї бібліотеку за 10 тисяч левів, а ще до того, в 1899 р. вона отримає 2 тисячі [23]. Людмила Михайлівна погодилась продати бібліотеку, але не всю, залишивши її частину дочці та зятю Шишмановим. У Софіївському університеті бібліотека М. Драгоманова складає 4350 томів унікальних видань, більшість яких він привіз із Києва, а вже решту купував в еміграції.

Зазначимо, що доля бібліотеки М.П. Драгоманова була об'єктом уваги владних структур за радянських часів. Так, в 1958 р. Болгарія подарувала Москві частину архіву М.П. Драгоманова (181 одиниця зберігання), яка раніше перебувала у фондах Софіївської бібліотеки. Серед них рукописи «Колокола» Герцена і Огарьова. Оригінали цих матеріалів подарував Драгоманову син Герцена Олександр ще у Женеві. Саме ці унікальні архівні матеріали потрапили у Державну бібліотеку імені В. Леніна у Москві. Отже, на сьогодні матеріали бібліотеки Михайла Драгоманова знаходяться на території Болгарії, Польщі та Росії. Це є свідченням того, що з різних причин Україна втратила глибоке джерело знань та літературно-наукове надбання видатного українського науковця та політичного діяча, яке мало б належати Україні та її народу.

Київський період життя та діяльності Людмили Драгоманової після еміграції на жаль є малодослідженим. Аналіз архівних документів, особливо переписки з друзями та соратниками М.П. Драгоманова, є переконливим доказом того, що Людмила Михайлівна повернулася з еміграції в Україну не одразу ж після смерті чоловіка, а в 1898 р. разом із сином Світозаром. У фондах

Центрального державного архіву України у м. Києві міститься Довідка Київського губернського жандармського управління про сина М. Драгоманова Світозара, яка повідомляє: “Драгоманов Світозар Михайлович, дворянин, службовець у Всеросійському земському союзі, 30 років, проживає у будинку №14, кв.4, по Паньківській вулиці м. Києва” [24]. (На жаль, в 2002 р. цей будинок, побудований в 1890 р. по проекту Герденіна було знесено – примітка автора). За цією адресою мешкала в Києві і його мати Людмила Михайлівна, якій власне і належало дане помешкання. В документі повідомляється, що в 1910 р., будучи студентом Київського комерційного інституту, на його ім'я із-за закордону був надісланий анкетний листок Української соціал-демократичної робітничої партії, членом якої він був. В ніч на 23 листопада 1910 р. в квартирі Драгоманова був зроблений обшук та знайдено велику кількість забороненої літератури. Він був затриманий, а потім звільнений [25].

Менша донька Людмили Михайлівни та Михайла Петровича Драгоманових Аріадна – Рада (1878 – 1954) вийшла заміж за Івана Труша (1869 – 1941), українського художника, майстра пейзажу та портрету, мистецького критика та організатора мистецького життя в Галичині. Перше знайомство Івана Труша з майбутньою дружиною Аріадною Драгомановою відбулося в будинку літературного критика Михайла Павлика. Він побачив її на фотографії з двоюрідною сестрою – юною Лесею Українкою і захопився, а потім і закохався. Аріадна отримала добру освіту в Софії, а також у паризькому університеті Сорбонна, добре грала на фортепіано. Їх кохання дивувало рідних, друзів, навіть стимулювало навчання. Одружилися вони тоді, коли Раді було 25 років, а Івану Трушу – 35.

Людмила Михайлівна Драгоманова, повернувшись до Києва, стала свідком та учасником бурхливих революційно-демократичних подій 1905 – 1907 рр., а також національної демократичних перетворень в Україні в 1917 р. Вона працювала в «Просвіті», в Українському клубі, боронила українське слово та українську ідею. В період діяльності Центральної Ради отримувала пенсію від уряду. Померла Людмила Драгоманова 16 травня 1918 р., похована на Байковому кладовищі в м. Києві.

1. Кістяківський О.Ф. Щоденник (1874 – 1885). В 2-х томах. –К., 1995. – Т. 2. – С. 2 – 66
2. Там само. – С. 407.
3. Там само. – С. 435.
4. Центральний державний архів літератури та мистецтва (Москва) – Ф. 1065. – Оп. 5. – Спр. 5. – Арк. 2.
5. Народ (Львів). – 1895. – №12. – 15 червня. – С. 200.
6. Спогади І. Димитрова. про останню лекцію, прочитану М. Драгомановим. – Там само. – С. 184 – 185.
7. Замітка Б. Мінца про похорони М. Драгоманова. – Там само. – С. 186
8. Лист Л. Драгоманової до М. Павлика про видання творів М. Драгоманова, а також з приводу бібліотеки від 8 серпня 1895 року. – ЦДІА України у Львові – Ф. 663. – Оп. 1.– Спр. 190. – Арк. 163 – 164.
9. Там само. – Арк. 164.
10. Там само. – Арк. 164.
11. 3 листа Л. Драгоманової до М. Павлика про умови, за яких могла б повернутися до Росії та впорядкувати могилу М. Драгоманова від 16 серпня 1895 року. – Там само. – Арк. 86 – 87.
12. Там само.
13. Лист Л. Драгоманової до М. Павлика з приводу видання творів М. Драгоманова та умови, за яких можливий був би її переїзд до Києва від 28 вересня 1895 року. – Там само. – Арк. 90 – 91.
14. Лист Л. Драгоманової до М. Павлика про впорядкування могили М. Драгоманова, розбирання його архіву тощо від 27 листопада 1895 року. – Там само. – Арк. 67 – 68.
15. Лист Л. Драгоманової до М. Павлика з приводу передмови «До світла» та призначення пенсії літературним фондом від 31 грудня 1895 року. – Там само. – Арк. 122 – 123.
16. Лист Л. Драгоманової до М. Павлика, в якому вона повідомляє, що під час впорядкування паперів виявила близько 100 ненадрукованих творів М. Драгоманова від 18 – 20 січня 1896 року. – Там само. – Арк. 119.
17. Лист Л. Драгоманової до М. Павлика з висловленням бажання, щоб бібліотека М. Драгоманова потрапила до Львова від 6 березня 1896 року. – Там само. – Арк. 109 – 110.
18. Там само.

19. Лист Л. Драгоманової до М. Павлика із висловленням своїх думок щодо видання фольклорних праць Михайла Драгоманова від 19 травня 1897 року. – Там само. – Арк. 144 – 146.
20. Там само.
21. Лист Л. Шишманової з Софії до М. Павлика у Львів про публікацію листів М. Драгоманова до О. Кониського від 22 березня 1901 року. – Ф. 663. – Оп. – 1. – Спр. 235. – Арк. 23 – 24.
22. Лист Л. Шишманової з Софії до К. Студинського у Львові з пропозицією передати архів М. Драгоманова Науковому товариству ім. Шевченка у Львові від 29 грудня 1928 року. – ЦДІА України у Львові. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 199 – 200.
23. Хорунжий Ю. Болгарські сліди Драгоманова // Дзеркало тижня. – 2002. – № 19 (394). – 25 – 31 травня.
24. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 274. – Оп. 4. – Спр. 601. – Арк. 38 – 39.
25. Там само.

І. О. Телегуз

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІ ІДЕЇ М. ДРАГОМАНОВА В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

Реформування освіти безпосередньо залежить від політики держави, тому визначення напрямів освітнього розвитку завжди перебувало в політичній площині. В Російській імперії у ХІХ ст. розвиток української освіти фактично був зупинений репресивною мовною політикою й асиміляційними тенденціями. Однак це не означає, що українці, які проживали під владою Росії, взагалі відмовилися від рідної мови.

Активну роль у політичному житті держави для вирішення освітніх питань у ХІХ ст. відіграла українська інтелігенція. Вирішення проблеми освіти народу було пов'язано з такою галуззю педагогіки, як підручникотворення. Варто зауважити, що у ХІХ ст. питання розробки національних підручників було однією із характерних особливостей розвитку культурно-освітніх ідей інтелігенції в контексті активізації національних рухів. Враховуючи поширену етнолінгвістичну традицію доказів національної ідентичності, питання освіти національною мовою та її змістовного

наповнення були важливим фактором, який визначав напрям діяльності інтелігенції у підготовці підручників.

Ідея національної школи і поліпшення стану освіти народу була досить популярною в системі світового освітнього простору в другій половині XIX ст. М. Драгоманов мав свої погляди на розвиток цього питання. Вчителювання в недільній школі на Подолі, Тимчасовій педагогічній школі, що готувала народних вчителів для сільських шкіл, а також враження від навчання в Гадяцькому повітовому училищі, потім в Полтавській гімназії та в Київському університеті Св. Володимира розвинули інтерес М. Драгоманова до освітніх проблем в Україні. Він усвідомлював, що формування нації залежить від змісту, ідейного спрямування школи та системи освіти в цілому. Саме тому в ряді своїх публікацій на культурно-освітню тематику М. Драгоманов порушує проблему українського підручника в контексті розвитку національної школи.

Відкриття у Києві в 1859 р. першої недільної школи на території Російської імперії відбулося з ініціативи студентів університету Св. Володимира, серед яких був і М. Драгоманов. Згодом недільні школи починають діяти в Полтаві, Чернігові, Харкові, Одесі та інших містах України. Водночас, українська інтелігенція зіткнулася з проблемою необхідності створення національних підручників і отримання дозволу на їх використання в навчальному процесі. Діячі полтавських недільних шкіл Д. Пильчиков, В. Лобода та О. Кониський надсилали до Петербурзького комітету грамотності клопотання перед Міністерством освіти про дозвіл на користування в школах недавно виданими граматиками Г. Деркача, П. Куліша та О. Строніна (за методом Золотова). Педагоги київських шкіл за підписом 84 осіб (у тому числі В. Антоновича, М. Драгоманова, П. Чубинського) також зверталися до того самого комітету з проханням взяти на себе клопотання про дозвіл у школах “южнорусского края вживати підручники на рідній мові населення” [1]. На нараді Міністерства освіти точка зору про навчання українців рідною мовою не отримала підтримки більшості, незважаючи на прихильне ставлення комітету до таких заяв. Відмову аргументовано тим, що уряд має дбати про розвиток загальної російської грамотності, а не місцевих діалектів. Для більшості урядовців українська мова, як і мова інших етносів, території яких перебували у складі Російської

імперії, не була мовою окремої нації, а лише регіональним діалектом.

Аналізуючи незадовільний стан розвитку освіти в цілому в Росії, М. Драгоманов наголошував, що в Україні освітній рівень народу погіршується, оскільки мова навчання є чужою і навчальна література не пристосована до “нашого краю і життя” [2]. Перераховуючи шкільні підручники та книги для читання, що використовувалися в школах України, а саме “Родное слово” К. Ушинського, “Родной мир” Попова, він наголошував, що це лише “добрі слова. Та кому вони рідні? Московцям чи українцям? Що одному рідне, другому чуже” [3].

М. Драгоманов вважав, що потрібно створювати нові підручники для шкіл, які б відповідали досягненням світової педагогічної науки, зокрема працям таких діячів, як Ушинський, Ріхтер, Бреаль тощо. Важливою є його думка, що потрібні такі підручники, “котрі б йшли од близького, рідного, до далекого, чужого, – щоб в їх нехай би була і мова Пушкіна і казенних бумаг, – та була б і рідна нашому хлопцеві українська мова, рідна пісня, казка і т.д.” [4]. Ознайомлення дітей в процесі навчання з українським фольклором, в якому відбиті духовність народу та його історія, сприяло б поширенню спільних міфів та історичної пам’яті і впливало б на формування національної свідомості українців. Фактично він обстоював національну освіту, яка б наповнювалася досягненнями світової педагогічної думки, враховуючи при цьому реалії освітньої політики Російської імперії ХІХ ст.

Ідею розробки читанки для українських слухачів “Тимчасової педагогічної школи” у Києві (1862 – 1864) продовжували втілювати в життя вчителі цього навчального закладу, серед яких був і М. Драгоманов. Прагнення передової української громадськості створити і забезпечити учнів новими, насамперед, україномовними підручниками щоразу наштовхувалось на цензурні обмеження і заборони. Видання педагогічної літератури українською мовою, зокрема підручників, було заборонено після підписання у 1863 р. Валуєвського циркуляру. Тоді, за погодженням з попечителем Київського учбового округу Вітте, вирішили, що книга для читання мала бути написана так званою “казенною” мовою, а змістовне наповнення мало нести український національний характер.

У своїй публікації “Народні школи на Україні серед життя і письменства Росії” М. Драгоманов згадує: “Ми і д. П. Левицький мусили написать часть географічну, дд. Сліпушкін (інспектор 2 гімназії) і Антонович (тепер професор університету) часть історичну, учитель дівочого інституту Судовщиков ... – поступенне читання на мові московській, прилагодження до розуміння хлопців українських” [5]. Автори працювали над читанкою як могли, у декого навіть були готові окремі частини. Зокрема, Судовщикову заплатили навіть половину суми за виконання його частини роботи.

Однак, на посаді попечителя Київського учбового округу відбулися зміни. Замість Вітте, якого перевели до Варшави, з Вільно прибув О. Ширинський-Шихматов і ліквідував педагогічну школу, а також заборонив працю над читанкою. Натомість, він привіз читанку, яка була укладена у Вільно для білоруського населення. Усвідомлюючи, що зміст цієї читанки потребує змістовних коректив відповідно до українських реалій, О. Ширинський-Шихматов вирішив доповнити текст розповіддю з історії України. Однак, ознайомившись із статтю Сліпушкіна про Б.Хмельницького, відмовився включати її до змісту віленської читанки, бо вважав, що такі слова як ”рада, козак, гетьман – пробуджують стару пам’ять про те, що Україна була осібною, а тепер треба то все забувати” [6]. У київському виданні читанки практично не було матеріалу, який змістовно був би пов’язаний з українською традицією, окрім релігійної статті про київських святих та поезії про Київ. Такий підхід до змісту читанки свідчив про наміри обмежити вплив освіти на формування національної ідентичності, бо тема козацтва була важливим аргументом історичної пам’яті українців щодо традицій і спадковості української державності.

“Книга для чтения Київського учебного округа” князя О. Ширинського-Шихматова стала об’єктом критики з боку М. Драгоманова. В результаті чого на сторінках “Санкт-Петербурзьких відомостей” у 1866 р. з’явилися такі статті, як “Земство і місцевий елемент у народній освіті”, “Педагогічне значення малоросійської мови”, присвячені українській освітній тематиці. Він дотримувався думки про недоцільність читанки, яка на своїх сторінках вміщує церковнослов’янські псалми, статті російською мовою і російські пісні. У цих та інших публікаціях Михайло Петрович розробляв питання про тип навчального

посібника для українських учнів, враховуючи обставини становлення української національної школи в Росії.

М. Драгоманов дотримувався тієї точки зору, що в умовах російського самодержавства ХІХ ст. українську школу потрібно відстоювати науково-педагогічними аргументами, а не національними. Ще з часу вчителювання у недільній школі він усвідомив, що політична пропаганда в таких школах є зайвою, оскільки набагато важливішим буде навчити учнів грамоти, думати і розуміти природу. Саме така мирна, чисто наукова школа матиме вагомий вплив в суспільстві, буде “великою революцією, бунтом серед неписьменної землі” [7].

В цьому контексті М. Драгоманов, С. Русова та інші громадівці, дбаючи про рідну школу для народу, літературу рідною мовою, радили використовувати найменшу можливість, яка б розширювала доступ до науки і знань, що пробуджують національну свідомість, навіть через викладання російською мовою. Тож проект букваря і читанки для українських народних шкіл, який пропонував М. Драгоманов, був побудований на паралельному українсько-російському мовному і змістовному ансамблі. Пізніше, у статті “Австро-руські wspomini” він аргументував необхідність навчання учнів двома мовами відсутністю необхідних підручників українською мовою.

На думку М. Драгоманова, навчання мало розпочинатися із читання коротких словосполучень українською мовою, тобто прислів'їв та приказок побутового і морального змісту, а паралельно знайомитися з подібними словосполученнями російською мовою. Наступним кроком було б читання коротких розповідей рідною мовою у вигляді пісень, анекдотів, казок повчального змісту. Після цього можна було переходити до читання статей літературною мовою і більш загальних змістовно, а потім уже йшло читання уривків з української поезії (Т. Шевченко, Марко Вовчок), статей літературною російською мовою, російських художніх творів [8]. Така концепція українського підручника свідчить про право культурно-освітнього розвитку українців в національному дусі, з увагою до усної народної творчості, яка цінна тим, що є джерелом звичаїв і традицій народу, а також зберігає спільні міфи. Водночас, українсько-російська паралель в підручнику сприяла б усвідомленню окремішності української спільноти, рівності з російською спільнотою.

Отже, М. Драгоманов добре розумів і переконливо доводив впливовість культурно-освітньої роботи, як передумови поширення національної ідеї у масах, на процес формування української нації. При цьому питання створення національних підручників і їх використання в процесі навчання було одним із тих, що не лише теоретично, а й практично захоплювало вченого. Він вважав, що українська інтелігенція має враховувати реалії освітньої політики російського уряду і тому національне питання в освітній сфері потрібно відстоювати у педагогічній площині, щоб домогтися зміцнення національних сил. Саме така культурно-освітня діяльність українських освітян у суспільно-політичних умовах Російської імперії ХІХ ст. набула політичного значення.

-
1. Сірополко С. Історія освіти в Україні. – К., 2001. – С. 344.
 2. Драгоманов М. Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії // Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина ХІХ – ХХ ст.): Хрестоматія./ Упоряд.: Л. Д. Березовська та ін. – К., 2003. – С. 20.
 3. Там само. – С. 22.
 4. Там само. – С. 23.
 5. Там само. – С. 24.
 6. Там само. – С. 25.
 7. Там само. – С. 17.
 8. Там само. – С. 26.

Р. А. Сегеда

**СПРОБА ІСТОРИЧНОГО АНАЛІЗУ
СОЦІАЛІСТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ
МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА У ПРАЦІ
„ШЕВЧЕНКО, УКРАЇНОФІЛИ І СОЦІАЛІЗМ”**

Вивчаючи науковий доробок будь-якого діяча, що зробив вагомий внесок у царині гуманітарних наук, дослідникам доводиться постійно і послідовно долати кілька об’єктивних перешкод. Більшість вчених-мислителів у своїй творчості проходять кілька часових етапів, що зумовлює подеколи

кардинальну різницю у поглядах на одні й ті ж речі. Це є абсолютно природним, оскільки зайвий раз підтверджує зростання людини у особистісному розвитку, проте власне цей індивідуальний прогрес може зіграти злий жарт із дослідниками творчості цього діяча. Іноді у дослідника виникає спокуса висмикнути з усього масиву праць вченого тільки ті, які підтверджують вигідні для нього висновки й узагальнення. Таке навмисне спрощення, без об'єктивного та ґрунтовного аналізу всього творчого доробку, часом істотно спотворює дійсні погляди й переконання цієї людини. Так само достатньо часто дослідники нехтують старим і перевіреним принципом історизму. Мова йде про те, що вивчення творчого доробку вчених та митців гуманітарного напрямку розглядається у часовій системі координат дослідника їхньої творчості. Відповідно, без дослідження та врахування широкої загальної картини політичного, соціально-економічного та культурного життя періоду, коли жив і творив той чи інший вчений, аналізуються та інтерпретуються його наукові праці, погляди й переконання. Подібні методологічні помилки і створюють часом примітивні до спотворення дефініції щодо поглядів відомих людей на ті чи інші події та явища.

Постійно маючи на увазі висловлені міркування, спробуємо проаналізувати соціалістичні погляди М. Драгоманова, висловлені ним у праці «Шевченко, українофіли і соціалізм». Написання цього історико-полемічного есе припадає на початок 1879 р. – передостаннього року правління найліберальнішого російського монарха Олександра II, за якого відбувся значний розвиток прогресивної громадської думки. Написання М. Драгомановим цієї статті, в саме цього року, мало накласти певний відбиток соціально-політичного оптимізму на творчий процес автора, що власне й спостерігаємо в останніх рядках цієї публікації, де йдеться про те, що „... конституція в Росії дасть волю чималій купі праці української ...” [1]. Тільки вбивство Олександра II, у кишені якого дійсно знаходився проект першої російської конституції, зупинило процес демократизації Російської імперії, про який М. Драгоманов писав за два роки перед тим. Однак, про це у 1879 р. не було відомо і його праці ще повні достатньо позитивних сподівань.

Торкаючись безпосередньо праці „Шевченко, українофіли і соціалізм”, слід зазначити, що присвячена вона, значною мірою, достатньо критичному аналізу творчості Т. Шевченка, а не

вибудові власне ідейно-теоретичних конструкцій соціалістичного змісту. Оцінюючи творчість Т. Шевченка, М. Драгоманов дав їй досить стриману оцінку: „Кобзар” багато в чому є зерно, що перележало в коморі й не послужило як слід і в свій час, коли було свіже, а тепер уже мало на віщо й годиться” [2]. Він як скурпульозний дослідник чи не вперше застосував до вивчення доробку Т. Шевченка принцип історизму, який полягав в аналізі його поетичної спадщини не тільки як поезії чи набору гасел (за що він нещадно критикував у цій праці галицьке українство), але і умов, в яких доводилось жити і творити Т. Шевченку. Грунтуючись на творчості Т. Шевченка, М. Драгоманов у цій статті проводить кілька основних думок щодо принципової різниці між російським та європейським соціалізмом і пропонує свій ідеологічний шлях побудови українського соціалізму (громадівства). У першу чергу, М. Драгоманов аналізує принципову різницю між початковим європейським соціалізмом того ж Сен-Сімона та Шевченковим „мужиколюбством”, яке ґрунтувалося на архаїчних мріях про „правду” і „волю” [3]. Головною бідою Т. Шевченка, на думку М. Драгоманова, була відсутність у Т. Шевченка „думки про прогрес історичний і що думки його й мрії не вирости на ґрунті вже зробленого широкого прогресу громадського” [4].

Відійшовши від аналізу творчості Т. Шевченка, М. Драгоманов робить історичну замальовку історичного минулого Російської імперії і Європи та шляхів виникнення і розвитку соціалістичних ідей у цих двох суб’єктів історичного поступу. Ця різниця, на думку, М. Драгоманова, полягала в тому, що „коли поєвропейський російський чоловік ХІХ ст. починав думати про зміни недоладних порядків своєї країни подібно тому, як змінювались вони громадською працею в Європі, то йому приходила на думку не та впорядкована, чи затяжна, чи гостра повстанська праця, яка й складає прогрес в Європі, а тільки або вчинок царський якогонебудь Петра І, або різня якогонебудь Пугачова – в обох випадках катастрофа над громадою, а не вільний і спільний вчинок ліпших сил громадських, чи то мирний, чи то повстанський” [5]. Тож власне інші обставини історичного розвитку Росії та Європи й пояснюють на думку М. Драгоманова, різну природу походження та розуміння соціалістичних, чи то громадівських ідей.

Після історичного екскурсу М. Драгоманов переходить до деяких аспектів свого бачення соціалізму та його перспектив для

України. Він вважає що в першу чергу варто відмовитись від суб'єктивізму в аналізі історичного минулого та припинити реконструкцію історичного процесу тільки у вигідному для певних поглядів руслі. „Ми не бачимо користі ні для якого „діла”, а ще більше для народного, в тому, щоб не бачити того, що справді було і є на світі, а бачити те, що нам хочеться щоб було”, – власне так було чи не вперше в історії України обгрунтовано принцип історизму в дотичності до розвитку соціалістичних ідей М. Драгоманова. По-друге, автор дає свою оцінку ролі особистості в історії – „не бачимо також, щоб для громадської праці безпреміно треба було, щоб чоловік мав безмірну віру й у свої сили, в те, що од одної труби його впадуть стіни Єрихону. Ми думаємо, що ... кожний путній чоловік мусить поставити собі метою робити так, щоб, умираючи, міг сказати, що він хоч одну частину справ людських лишає хоч трохи в ліпшому стані ніж він застав її” [6].

Відповідно до своїх переконань М. Драгоманов аналізує й історичний шлях Росії та майбутній шлях соціалізму в Росії. До головних особливостей автор зараховує: по-перше, нестачу в громадах Росії практичного й теоретичного ґрунту, який розвивався в Європі ще з XI ст.; по-друге, малу увагу до цього руху з боку російських інтелектуалів й по-третє, сподівання одразу зробити в Росії соціальну революцію [7]. Проте, автор все ж таки впевнений у тому, що „Московщина вже стала на європейську дорогу” [8], тому росіянам доведеться пройти весь той шлях, який сотнями років долала Європа, аби врешті-решт дійти до тих самих результатів і розвиток соціалістичних ідей є неминучим.

Перед Україною постає величезна проблема, оскільки „справа соціалізму мусить іти поруч із справою виряткування своєї породи” [9]. Тобто, визволення соціальне має бути поруч із визволенням національним. Знову ж таки, в обранні соціалістичного напрямку перед Україною, на думку М. Драгоманова, відкриваються два шляхи. Перший – влитися у загальноросійський шлях розвитку соціалістичних ідей, який, на переконання Драгоманова, так і залишить Україну „провінційним родичем” [10]. Більш перспективним видається мислителю інший шлях – розвиток соціалістичних, громадівських ідей на українському ґрунті, оскільки „думки, до яких тепер пристає нове українство, витримають, бо то думки всесвітні” [11]. Розвиток цих ідей, за переконанням М. Драгоманова, в Україні спочатку має

пройти шлях створення в українських містах широкої мережі громадівсько-українських товариств. Ці товариства повинні підняти на сучасний рівень українське письменство, яке має бути конкурентноздатним і для російських соціалістичних ідей. Надалі слід розвивати теоретичну базу, яка б сприяла подальшому розвитку цього руху, адже „навіть два-три десятки поважно та правдиво й вільно написаних книг про Україну, яка вона була й мусить бути ... про громадські рухи Європи та про докладний образ новішого європейського наукового погляду на природу – зробили б велике діло” [12].

Таким чином, зробивши аналіз історичного розвитку України, Росії та Європи у праці „Шевченко, українофіли і соціалізм” М.П. Драгоманов, першочерговим завданням у поширенні соціалістичних, громадівських ідей бачить в розвитку писемності серед широких верств українства. Ці погляди вченого чітко вкладаються у рівень суспільної української думки того часу і є яскравим взірцем розвитку тогочасних європейських ідеологій на українському ґрунті.

-
1. М. П. Драгоманов Вибране – К., 1991. – С. 429.
 2. Там само. – С. 402.
 3. Там само. – С. 405.
 4. Там само. – С. 405.
 5. Там само. – С. 408.
 6. Там само. – С. 413.
 7. Там само. – С. 416.
 8. Там само. – С. 416.
 9. Там само. – С. 417.
 10. Там само. – С. 429.
 11. Там само. – С. 427.
 12. Там само. – С. 428.

ВИКОРИСТАННЯ СПАДЩИНИ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА В ІНСТИТУТІ ІСТОРИЧНОЇ ОСВІТИ

Залєток Н., Харлан Г., Третьякова А.

ПЛАН-КОНСПЕКТ ЕКСКУРСІЇ КАБІНЕТОМ-МУЗЕЄМ ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА В ІНСТИТУТІ ІСТОРИЧНОЇ ОСВІТИ

Доброго дня, ми вітаємо вас у музеї Михайла Петровича Драгоманова - видатного громадсько-політичного діяча, літературознавця, історика, публіциста, фольклориста, педагога, економіста і філософа. Цей музей було створено недавно, а саме - в 2010 році, дружнім колективом працівників кафедри історії України. Відкриття його було приурочено до 175-річчя нашого університету.

Отже, зараз ми розпочинаємо мандрівку сторінками життя та діяльності цієї видатної людини. Запрошуємо вас до **першого стенду**.

Гадаю, що варто розпочати з невеличкого екскурсу в історію славетного міста Гадяч.

Як вважають історики, перші поселення на території міста з'явилися ще в скіфські часи. Виникнення Гадяча пов'язують з будівництвом Посольської оборонної лінії. Спочатку поселення мало назву Гадяч. 1442 р. поблизу нього засновується Красногірський Миколаївський монастир. Розташований в фортифікаційно зручному місці на порубіжжі з татарською вольницею, Гадяч вже на початку 16 ст. перетворюється на одне з найзначніших міст України. У 1610—1616 роках Гадяч отримав права слободи, тобто був звільнений від податків і повинностей. На 1630 р. Гадяч — велике торгове місто, невдовзі тут налагоджується поташне виробництво, продукція якого відправлялась до фабрик Гданська.

Населення міста Гадяча брало активну участь у Визвольній війні українського народу. 1658 р. тут було підписано відомий, але

майже не реалізований Гадяцький трактат, який стосувався подальшого політичного і економічного розвитку України і мав на меті запобігти подальшому засиллю московської влади в країні. «Пожалуваний» за російсько-українським договором 1654 року російським царем Б.Хмельницькому, Гадяч перетворюється на так званий «ключ» до рангових маєтностей гетьманів України.

З 1663 року і 5 років поспіль місто є адміністративною столицею Війська Запорізького. З першої половини XVII ст. Гадяч має свій герб, затверджений 1782 року. 1726 року Катерина I віддала Гадяч із підпорядкованими йому містечками, селами і слобідками князю Меншикову, через 4 роки ця територія стала власністю українського гетьмана Данила Апостола.

З 1764 року Гадяч із більшістю сусідніх сіл належить гетьману К. Г. Розумовському, котрий 1785 року продав місто і частину інших земель казні. У 18-19 ст. Гадяч — повітове містечко Малоросійської, а згодом Полтавської губернії, де діяли повітове та парафіяльне училища, лікарня та шпиталь, 4 церкви та 2 єврейські молитовні будинки, поштова станція, де щорічно проводилося 5 великих ярмарків на які з'їжджалося купецтво з Слобожанщини, Полтавщини, російських губерній. Враховуючи рівновіддаленість від Полтави, Харкова, Сум, Києва було розпочато будівництво залізниці; це повинно було суттєво прискорити розвиток міста.

Гадяч — батьківщина одного з найвидатніших діячів 19 ст. - М. Драгоманова, чий філософські, історичні, соціологічні праці формували політичну еліту країни на початку 20 ст.

Тепер звернемося безпосередньо до життя і діяльності Михайла Петровича.

« Лише тоді, коли ми покажемо свою силу хоча б на частині своєї землі, на нас зверне увагу і Європа...»

Це цитата з програми журналу «Громада», написаної М. Драгомановим, М. Павликом, С. Подолинським.

Михайло Драгоманов народився 18 вересня 1841 року в м. Гадячі на Полтавщині в родині дрібнопомісних дворян. На стенді Ви можете побачити свідоцтво про його народження. Його батьки (портрети на стенді) - нащадки козацької старшини, поділяючи для свого часу ліберальні погляди, прагнули не дуже відрізнятись від заможних селян ні маєтностями, ні побутом (є зображення хатини Драгоманових). Батько – Петро Якович після навчання у місцевому училищі активно займався самоосвітою, згодом він закінчив

Петербурзький університет і служив юристом при військовому міністрові. Широко освічена людина, він володів англійською і французькою мовами, любив і добре знав російську літературу і сам «займався письменством», друкував власні вірші та переклади в столичних газетах і журналах, збирав та записував народні пісні і легенди. Не здобувши службової кар'єри, Петро Якович повернувся до рідного міста, зайнявся господарюванням та добровільним «служінням народові».

Пропонуємо вашій увазі цитату Олени Пчілки зі «Спогадів про М. Драгоманова». Цитата про родину:

«...Великої прихильності й поваги придбав собі наш тато проміж гадяцьким людом особливо під час холери, що заключулась була в Гадячому в 50-х роках; не бувши медиком, тато ходив у міщанські двори, носячи безпорадним хворим ліки й пораду словом. Немало часу й уваги вділяв наш тато й дітям.

Сім'я ж наша була чимала. Деякі діти померли немовлятами, а таких, що доросли в батьковій хаті до старших літ, було шестеро: найстарший син Михайло, підстарший — Іван, три дочки — Варвара, Ольга і Єлена та найменший син Олександр.

Завдяки тому, що наші тато й мама не були «великими панамі», у нас не було ніяких гувернерів, ні гувернанток. Доглядала нас мама, за помоччю няньок; про духовний розвиток і про початок науки, себто книжної науки,— дбав тато.

Жили ми в дуже близькім оточенню нашої дворової челяді і взагалі дрібної гадяцької людності. А та полтавська повітова людність в ті давні часи ще значно більше зберігала українські властивості, ніж пізніше. Можна сказати, що українська течія оточала нас могутньо: се була українська пісня, казка, все те, що створила українська народна думка і чого держався тодішній народний побут; з усім тим зливалось й наше життя, власне через те, що ми не були штучно відірвані від того всього хатнім вихованням і всім нашим життям...»

Мати Михайла Петровича, котра виросла на хуторі в Полтавській губернії, своїм вихованням і симпатіями була близька до малоросійського народу, тому як розмовну мову в родині звичайно вживали мову малоросійську.

З гордістю за демократичні і волелюбні традиції свого роду, Драгоманов згадував, що батьки і дід по матері не лише були

прихильні до кріпаків, а й між собою говорили про визволення селян.

Отже, раннім і різнобічним розвитком Михайло передусім забов'язаний своєму оточенню і батькам.

Михайло Драгоманов. «Автобіографія» Спогади про батька:

“...Вернувшись у батьківщину, в кінці 30-х років, — з ідеями, що були сумішкою християнства з філософією XVIII в. і яacobінства з демократичним цезарізмом, батько мій не найшов собі місця у канцелярско-дворянському складі повітового життя николаївського часу і, оженившись, більше сидів дома і читав книжки, як не заходився коло процесів усякого дрібного люду, як крест'ян (из бувших козаків), що доходили собі волі, рекрутів, неправедно узятих в армію і в загалі всяких притіснених. За те его терпіти не могли місцеві урядники і більша частина поміщиків. Страсть до читання і до свого роду політики з дитини перейшла на мене від батька, за показом котрого я, ще будши учеником гадяцької повітової школи (1849—1853), прочитав майже всі цікаві книжки в его бібліотеці, особливо подорожі та історичні твори (в тім числі двічі Історію Государства Російскаго, Карамзина)...”

“...Щиро повинен я дякувати батькові своєму за те, що він розвинув у мені інтелектуальні інтереси та що між нами не було розладу морального й боротьби — явище незвичайне в Росії і тепер, а колись — тим більше...”

Також представлено Садибу Драгоманових в Зеленому Гаю, зображену на полотні відомого гадяцького художника Михайла Позивайла.

А зараз переходимо до **другого нашого стенду**, щоб поринути в дитинство і юність майбутнього генія.

Інтелектуальні інтереси юного Михайла розвивались передусім читанням української (І. Котляревський, Г.Квітка-Основ'яненко), російської(О. Пушкін, М. Гоголь), світової (від Гомера до сучасних письменників) класики, великих історичних творів М. Карамзіна, Д. Бантиша- Каменського та іншої літератури. В родині Драгоманова гармонійно поєднувалися українська і російська культурні стихії з широкою загальнолюдською гуманістичною культурою.

З 1849 по 1853 рік юнак навчався в Гадяцькому повітовому училищі, де також захоплювався античним світом, історією, географією, мовами, виявляючи при цьому інтерес і до математичних дисциплін; відзначався зразковою поведінкою. Говоримо про це тут тому, що, продовжуючи своє навчання в Полтавській гімназії, допитливий хлопець вже не зміг заслужити такої оцінки від наставників, з якими нерідко вступав в гострі дискусії.

В гімназії Михайло Петрович видавав рукописний журнал, вміщуючи там і власні поезії російською і українською мовами. Обидві мови він не просто знав, а й відкрито вживав, демонструючи і в цьому свої тверді переконання. Очевидно, ці риси характеру та незалежна поведінка гімназиста стали причиною того, що Драгоманова виключили з останнього класу гімназії без права вступу до будь-якого іншого навчального закладу. Лише втручання М.І. Пирогова, тоді попечителя Київської учбової округи, дозволило внести корективи до мотивів відрахування його з гімназії «за власним бажанням» (про це є свідчення на стенді), дістати право на складання випускних екзаменів екстерном і продовження навчання.

Ви маєте змогу побачити свідоцтва про закінчення Драгомановим навчальних закладів. Ось розміщено рівень успішності його навчання.

Під час навчання в гімназії великий вплив на свідомість Драгоманова здійснював новий вчитель історії, відомий керівник Полтавської Громади - О. І Стронін, який у 1858 році відвідав у Лондоні О.Герцена і привіз звідти «Полярну звезду», «Колокол», твори Іскандера, П. Лаврова та іншу заборонену літературу. Також в юнака проявлялися симпатії до музики на тлі української літератури.

Йдемо далі. Прошу вас звернути увагу на стенд під №3. На ньому розміщено фотографії родини Михайла Петровича та власне його портрет. Родина Драгоманова на той час мала звичайний розмір, але неабияку кількість талановитих людей. М. П. Драгоманов був одружений з Людмилою Михайлівною. Вони мали двох дочок - Радугу та Аріадну і сина - Світозара. Ольга Петрівна Драгоманова – Косач (Олена Пчілка) - сестра М. Драгоманова, не менш значущою постаттю була й Леся Українка, його племінниця і дочка Ольги Петрівни. На нижній фотографії ми бачимо сучасного

історика - професора Раїсу Іванченко поруч з дочкою Світозара Михайловича, онукою Михайла Петровича Драгоманова.

По закінченню гімназії екстернатом допитливий юнак в 1859 році вступає до Київського університету на історико-філологічний факультет.

Переходимо до четвертого стенду.

Вища школа, звідки вийшло чимало українських діячів, завжди була індикатором суспільних суперечностей, тож неважко уявити, які настрої панували серед студентства напередодні й на початку суспільних реформ у Росії. Ще під час навчання М. Драгоманов ступив на освітянську ниву: він викладає в недільній школі на Подолі, а після її закриття — в Тимчасовій педагогічній школі. І згодом, випускник університету, Драгоманов не пориває з педагогічною діяльністю — працює в 2-й Київській гімназії (на стенді міститься документ про зарахування М. Драгоманова молодшим учителем).

Саме просвітництво приводить Драгоманова у 1863 р. до Київської громади. Тут він знайомиться з В. Антоновичем, П. Житецьким, М. Лисенком та іншими діячами. Свої творчі пошуки й практичну роботу спрямовує на зближення школи з життям, охоплення освітою широких мас, максимальне підвищення її ефективності. Пропонуємо вам переглянути невеликий уривок з фільму Єжи Гофмана “Україна чи Малоросія?” частина 2 (слайд № 6).

Незважаючи на указ міністра внутрішніх справ Валуєва, який обмежував вживання української мови, Драгоманов публікує в газеті «Санкт-Петербургские ведомости» низку статей: «Земство и местный элемент в народном образовании», «О педагогическом значении малорусского языка» та ін., де відкрито виступає проти політики русифікації школи й обстоює навчання рідною, українською, мовою. Ця проблема стає особливо актуальною з появою в Україні земств, які відіграли значну роль у розвитку освіти. Разом з тим, досліджуючи історію стародавнього світу, він простежує механізм функціонування суспільства та держави й доходить висновку, що суспільство — це цілісна система, розвиток якої тісно пов'язаний з економікою, соціальними відносинами, політикою, духовною культурою. Це дає йому змогу закласти підвалини політичної доктрини: «Зменшивши бодай трохи те, що

сам народ називає своєю темрявою, ми підкопаємо й ті основи, що на них тримається і здирство, яке заїдає народ».

У 1864 році М. Драгоманов закінчує Київський університет. На стенді подано його атестат про закінчення університету.

1864 р. М. Драгоманов одружується з актрисою Людмилою Кучинською, яка стала йому вірною дружиною і помічницею. В першій половині 1870-х рр. вона організувала товариство денних початкових шкіл у Києві, перекладала й популяризувала в російських журналах твори українських письменників, займалася дослідженнями в галузі українського мовознавства.

У своїй першій ґрунтовній праці з історії України «Малороссия в ее словесности» М. Драгоманов показав себе як неординарний історик з власною концепцією, яка суперечила офіційній. Так, розпочавши оповідь з прадавніх часів, він доводить, що сучасний український народ — спадкоємець не лише козаків, а й державницьких традицій Київської Русі і Галицького князівства. З 1864 р. він — приват-доцент, а з 1870-го — доцент Київського університету.

Переходимо до наступного, **5-го** стенду. У 1869 році Драгоманов захищає магістерську дисертацію на тему «Питання про історичне значення Римської імперії і Тацит», в якій він висловив ряд прогресивних для свого часу ідей.

Сміливі виступи проти реакційної національної політики уряду, активна участь в організації недільних шкіл, боротьба проти консерватизму і реакції в навчальному процесі — все це спричинило до того, що Драгоманов був визнаний властями політично неблагонадійним.

8 березня 1870 року М. Драгоманову було надано ступінь магістра загальної історії, а 15 вересня того ж року обрано штатним доцентом і відряджено від університету з науковою метою за кордон на два роки. Потім це відрядження було продовжено ще на рік. Проте тільки після повернення 1873 року з-за кордону куратор шкільного округу затвердив його на посаді штатного доцента кафедри загальної історії.

За час наукового відрядження для удосконалення знань зі світової історії Драгоманов об'їздив головні центри Німеччини, Австрії, Італії, Чехії. Зиму 1870-71 років Драгоманов провів у Берліні, де, між іншим, слухав лекції професора Берлінського університету Теодора Моммзена (давня історія) та Йогана-Густава

Дройзена (новітня історія). Потім він через Саксонію виїхав до Праги, а звідти до Відня. Восени 1871 року жив у Гейдельберзі. Зиму 1871-1872 і 1872-1873 роки працював у Римі та Флоренції. Влітку 1872 вдруге відвідав Прагу і Відень. Того ж року два місяці мешкав у Цюріху. Двічі за цей час побував у Львові, де познайомився з представниками української інтелігенції Галичини. Перший безпосередній контакт з галицькою інтелігенцією відбувся у Відні 1871 р. Тоді він познайомився з об'єднанням українських студентів «Січ», яке мало культурницько-розважальний характер. Під впливом Драгоманова майже всі «січовики» переглянули свою діяльність і звернули увагу на читання серйозної літератури.

Погляньте на стенд. Тут розміщено такі документи:

- диплом кандидата, виданий Михайлові Драгоманову радою Київського університету св. Володимира;
- документи про затвердження М. Драгоманова на посаді доцента кафедри всесвітньої історії в 1870 році та інші документи, з якими ви маєте змогу ознайомитись.

Стенд №6 присвячено участі М. Драгоманова у громадсько-політичному житті 70-х рр. ХІХ століття.

У 1873 році на сторінках народовської «Правди» Драгоманов почав друкувати свою статтю «Література російська, великоруська, українська і галицька», яка належить до кращих його творів як критика і публіциста.

Рішуче засуджуючи національну обмеженість і консерватизм у культурному житті Західної України, Драгоманов виступав пристрасним поборником всього нового і прогресивного, невтомно висловлював думку про необхідність широкої освіти, закликав українську громадськість вивчати іноземну літературу, як класичну, так і сучасну. Виступи Драгоманова сприяли розвитку демократичного руху в Західній Україні. «То був великий фермент, який вкинув Драгоманов у галицьку суспільність», - писав пізніше Іван Франко. Діяльність Драгоманова була одним з факторів, що сприяли виникненню в Західній Україні на межі 70-80-х років групи демократичних діячів, що в 1890 році оформилася в партію радикалів на чолі з І.Франком і М.Павликом.

В 1873 році М.П. Драгоманов став одним з найдіяльніших членів південно-західного товариства відділу Російського географічного товариства і Старої громади. На стенді міститься

фото учасників Київської Старої громади (Драгоманов другий зліва у верхньому ряді).

Також 1873 роком датується підписка М. Драгоманова про неналежність до таємних товариств. Її текст також представлено на стенді.

У 1870-1874 рр. у зв'язку з посиленням наступу реакції на українську культуру, Драгоманов публікує ряд гостро полемічних статей і брошур проти російських реакційних і слов'янофільських журналів – «Голос», «Киевлянин», «Гражданин», «Петербургские ведомости» та ін. Він гнівно критикує шовіністичну політику російського царизму, гаряче відстоює українську культуру. Найбільш значними з цих праць були: «Малорусія в її словесности» (1870), «Літературний рух у Галичині» (1873), «Росіяни в Галичині» (1873), «Щодо питання про малоруську літературу» (1876). У 1874 р. спільно з українським істориком, археологом і етнографом В. Антоновичем Драгоманов видав збірник «Історичні пісні малоруського народу».

Михайло Петрович справді мав широку славу і великий авторитет серед європейських учених. У Києві він не міг надовго обмежитися виключно науковою діяльністю і мусив помалу втягнутися як у публіцистичну працю, так і в гурткове життя київського інтелігентного кола. У 1875 р. перед ним відкрилося поле для публіцистичної діяльності і в Києві, бо фактичне порякування редакцією місцевої газети "Киевский телеграф" перейшло до гуртка українців, у якому він був найвидатнішою літературною силою. У "Київському телеграфі" він умістив низку статей про українські, галицькі і слов'янські справи; він розвивав у них свої федеративно-демократичні ідеї з приводу поточних політичних подій, надто ж перших передвісників очікуваної кризи на Балканському півострові. Водночас він також готував до друку збірку творів поета українських горян-гуцулів Федьковича, але видати її йому вдалося у Києві тільки в 1876 році; до неї він написав передмову українською мовою про розвиток галицько-українського письменства. Хоча до 1876 року він не підписав своїм прізвищем жодної зі своїх публіцистичних статей ні в українських, ні в російських часописах і газетах, та його авторство, проте, не лишалося таємницею. Тому на нього сипалися доноси в Міністерство народної освіти. Звісно, одних тих доносів було б доволі, аби порушити справу проти Драгоманова. Але у міністра

народної освіти Д.О.Толстого до цього додавалися ще й особисті рахунки з Драгомановим, бо останній не раз зачіпав його у своїх статтях. Через ці доноси попечитель Київського учбового округу в травні 1875 року викликав до себе Драгоманова і повідомив йому бажання міністра, аби Драгоманов подав прохання про відставку. На запитання про причину попечитель відповів, що міністрові стало відомо, буцімто Драгоманов у закордонних виданнях проповідує «відокремлення Малоросії від Росії і приєднання її до Польщі». Вважаючи себе абсолютно безвинним у виставленому проти нього звинуваченні, Драгоманов відмовився по своїй волі виходити у відставку, а як доказ безглуздості звинувачення він надрукував свої статті у "Правді". Після того Драгоманов поїхав до Галичини, де відвідував народні зібрання, хоча, звісно, не виступав на них. Із Галичини надійшли нові доноси, цього разу від галичан-москвофілів. Коли Драгоманов повернувся до Києва, попечитель знову запропонував йому подати прохання про відставку; тепер це робилося за особистим розпорядженням імператора Олександра II, якому доповіли про цю справу. Тільки й цього разу Драгоманов відмовився визнати себе винуватим без суду й слідства і подати у відставку. Тоді у вересні 1875 року його було звільнено міністерством за 3-м пунктом. На стенді є повідомлення про це.

Стара Громада запропонувала М.Драгоманову виїхати за кордон і створити там український осередок, з метою ознайомлення Європи з Україною, з одного боку, і продовження роботи в самій Україні шляхом поширення українофільських ідей у вільній від цензури пресі, з іншого. Громада забов'язалася щорічно виділяти М.Драгоманову кошти – 1,5 тис. крб. на закордонне видання та 1,2 тис. на його утримання. Громадівці також мали регулярно надсилати українські матеріали для закордонного українофільського видання.

У лютому 1876 р. М.Драгоманов виїхав до Відня, по дорозі, у Львові, він вперше зустрівся з І.Франком.

У Відні революціонером з Наддніпрянщини С.Подолінським була видана брошура «Парова машина» (1875), яка стала «першою соціалістичною публікацією українською мовою». Австрійська влада почала репресії проти українських народників, наддніпрянських і галицьких. До судової відповідальності було притягнуто О.Терлецького, галицького однодумця С.Подолінського, як видавця брошур соціалістичного характеру та

власника друкарні. За таких несприятливих для українського руху обставин М. Драгоманов залишає Відень і переїжджає до Женеви.

14 (26) жовтня 1876 року Драгоманова було обрано почесним членом товариства «Академічний кружок» за надіслані ним книги до бібліотеки товариства і дописи в журналі «Друг» (виписка на стенді).

15 (27) листопада 1876 року Д. Антоновичу та М. Драгоманову було присуджено Уваровську премію Петербурзької академії наук в сумі 500 рублів за видання першого тому «Исторических песен малорусского народа».

Також у 1876 році студенти-активісти Київського університету почали збирати гроші для створення стипендії на честь колишнього професора університету – М. Драгоманова. Вони збиралися написати певну заяву і надіслати її Михайлові Петровичу для друку в газеті «Вперед». Серед ватажків цього студентського руху були: Цветухін, Божко-Божинський, Дрожневич, Подревський та Волкенштейн. Дані відомості містяться у щотижневій записці Київського губернатора до міністра внутрішніх справ від 27 грудня 1876 року (8 січня 1877 року).

Стенд №7 присвячено цензурі видань М. Драгоманова.

В жовтні 1880 року надходить повідомлення Міністерства внутрішніх справ у Відні до львівського намісництва про вихід журналу «Громада» та необхідність його заборони. Видавців цього журналу (М. Драгоманова, М. Павлика та С. Подолинського) звинувачують у пропаганді революційних прагнень соціалістів в Угорщині, Буковині та Галичині.

В листопаді 1880 року виходить офіційна заборона журналу «Громада» для королівств і країв, що входять до складу Рейхсрату на підставі §26 закону в справах преси про доставку пошти.

В червні 1882 року в Російській імперії було вжито заходи проти приїзду М. Драгоманова. Полковником Київського ГЖУ Департаменту поліції було розповсюджено фотокартки Драгоманова на прикордонних пунктах і дано наказ на його затримання.

В лютому 1883 року було видано заборону на ввезення на територію Російської імперії книги М. Драгоманова «Політичні пісні українського народу XVIII – XIX ст.».

Станом на 1884 рік у списку політично неблагонадійних осіб, складеному в канцелярії київського, волинського і подільського генерал-губернатора про М.П. Драгоманова зазначено наступне:

«...Драгоманов Михайло Петрович, колишній доцент Київського університету, був одним з членів революційного українського товариства «Громада», виїхав 1876 року за кордон, щоб уникнути переслідування з боку уряду; живе у Женеві. У разі виявлення – затримати і телеграфувати в Департамент поліції...»

У листопаді-грудні 1884 року надходять повідомлення Київського цензора до ГЖУ про політичне спрямування брошур, виданих Драгомановим. За словами цензора, брошури мають революційно-соціалістичне спрямування, є особливо небезпечними для народу і зараховуються до забороненої літератури.

В 1887 році на станції Волочиськ було затримано 119 книг різних авторів, у тому числі такі книги М.Драгоманова:

1. «Историческая Польша» 1882 р.
2. «Громада» 1878 р.
3. «Новоукраинские песни» 1764-1880 рр.
4. «Политичныя песни» 1885 р.

На стенді також розміщено фрагмент з алфавітного каталогу видань російською мовою, заборонених до поширення і передруку в Росії творів Драгоманова. Цього ж року до начальника Київського жандармського управління надходять повідомлення про політичну спрямованість таких творів Драгоманова як «Лібералізм і земство в Росії» та «Історична Польша і великоруська демократія».

Стенд №8 присвячено Женевському періоду життя і діяльності М. Драгоманова.

Женевський гурток на чолі з М.Драгомановим був центром закордонної політичної акції українства. До гуртка входили представники наддніпрянського і галицького українського руху: С.Подолінський, Ф.Вовк, Л. Драгоманова, В.Навроцький, А.Ляхоцький, М.Павлик, Я.Шульгин.

У Женеві М.Драгоманов відкрив друкарню. Його безпосереднім помічником був А.Ляхоцький, відомий в емігрантських колах під псевдонімом «Кузьма». В непростих умовах емігрантського життя М.Драгоманову вдалося реалізувати громадівський проект щодо видання безцензурного друкованого органу українофільства. Протягом 1878–1882 рр. він видав 5 томів збірки «Громада» (стенд) . Це було неперіодичне видання, яке

витримало у 1878 р. – 3 випуски, 1879 – 1, 1882 р. – 1 випуск. Було зроблено спробу надати «Громаді» вигляду періодичного видання журнального типу. В 1881 р. за редакцією М.Драгоманова, М.Павлика, С.Подолінського вийшло 2 числа журналу «Громада». Окрім «Громади», першого українського політичного журналу, М.Драгоманов видавав брошури українською, російською, німецькою, французькою та іншими європейськими мовами, завданням яких було ознайомити Європу з Україною.

Програма діяльності закордонного гуртка, як зазначав у своїй «Автобіографії» М.Драгоманов, мала два стратегічних завдання – презентацію української справи у європейському середовищі, а також пропаганду ліберальних, соціально- демократичних ідей і політичну роботу в українських землях:

- насамперед дати якомога більше матеріалу для пізнання України та її народу, його культурних закладів та устремлінь до волі й рівності;

- як цим матеріалом, так і викладанням західноєвропейських ліберальних та соціально-демократичних ідей, спричинитись до організації по українських землях в Росії й Австрії політичних гуртків, котрі б узялися за культурне, політичне й соціальне визволення народу.

Політична акція М.Драгоманова характеризувалася його взаєминами з російською революційною еміграцією. Публіцист опинився за кордоном під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр., яка зливалася з визвольним рухом балканських народів проти турецького поневолення. Цей період збігається з поширенням революційного руху в Російській імперії. М.Драгоманов щиро співчував боротьбі балканських слов'ян та не виключав можливості революційного вибуху в Росії. В низці брошур, виданих російською мовою, він закликав війну проти «зовнішніх турків» перетворити на війну проти «турків внутрішніх», тобто проти царського самодержавства.

Спочатку М.Драгоманов посів значне місце серед російської політичної еміграції. Вищим пунктом його співпраці з російськими революціонерами було редагування ним газети «Вольное слово» у 1881–1883 рр. Але з ідейних міркувань його стосунки з російською еміграцією ускладнювалися і врешті закінчилися повним ідейним та організаційним розривом. М.Драгоманов різко критикував російських революціонерів за шовінізм, диктаторські тенденції,

несприйняття «українського питання». Він засуджував тактику революційного терору та аморальні прийоми політичної боротьби російських революціонерів-народників. Ті, зі свого боку, закидали М.Драгоманову його прихильність до «лібералізму та конституціоналізму» й «український націоналізм».

Російська еміграція припинила стосунки з М.Драгомановим, за виключенням її поодиноких представників – С.Степняка-Кравчинського та В.Дебогорія-Мокрієвича, українців за походженням.

У женецький період діяльності М.Драгоманова виникла й дедалі поглиблювалася конфронтація зі Старою Київською Громадою. По-перше, громадівці порушили своє забор'язання надсилати для закордонного журналу статті та поточну інформацію. По-друге, велике збентеження та незадоволення старогромадівців викликав перший випуск «Громади», який мав яскраво виражену політичну, антиурядову спрямованість. Ідейна дистанція між Старою Київською Громадою та Женецьким гуртком поглиблювалася. Спроба врегулювання цих стосунків була зроблена у 1880 р., коли В.Антонович перебував у науковому відрядженні за кордоном. Під час зустрічі з М.Драгомановим були впорядковані фінансові питання, обговорені плани подальшої діяльності гуртка, його видавничої діяльності. Проте нез'ясованими залишалися політичні питання, що склали основну причину розходжень.

Діяльність Женецького гуртка і зокрема М.Драгоманова, високо цінував М.Грушевський. Видатну роль закордонного гуртка в історії українського відродження М.Грушевський вбачав у тому, що українська політична еміграція «витягла українство з манівців провінціалізму та опортунізму на широкі шляхи світового культурного руху і змушувала орієнтуватись на перспективи загального політичного і соціального визволення».

На стенді представлено титульні аркуші деяких праць Драгоманова, виданих у «женецький період» (показати).

Останній період життя Драгоманова пов'язаний з Болгарією. 1888 р. в Софії було засновано Вищу школу, яка перетворилася на університет. Туди й запросили його 1889 р. професором кафедри загальної історії. Вихованці Драгоманова згодом стали відомими болгарськими вченими. Одночасно він редагував науковий «Сборник за народні умотворення, наука і книжнина».

Стенд №9. Наукова спадщина М.П. Драгоманова.

Наукова спадщина М.П. Драгоманова є значною та різноманітною – від газетних заміток до монографічних студій, вагомих наукових розвідок. Істотним внеском в історію української культури є «малорусские народные предания и рассказы» (1876), «Нові українські пісні про громадські справи» (1881), «Політичні пісні українського народу XVI-XIX ст.» (1883-1885).

У числі праць, написаних ученим в останні роки життя, виділяються: «Неполітична політика» (1890), «Чудацькі думки про українську справу» (1891), «Неправда – не просвіта» (1892), «Довгі вуха новішої ери» (1893), «Листи на Наддніпрянську Україну» (1893-1894). Отже, серед багатьох наукових, культурно-освітніх та громадських зацікавлень, Драгоманов все ж перевагу надавав збиранню й публікації усної народної творчості, зокрема історичних та політичних пісень. Наслідком реалізації цієї проблеми стало кілька фундаментальних збірок української народної творчості. У сукупності вони мали перед усім світом заявити про існування великого народу з багатою і славною історією та культурою, засвідчити його історичні права на поважне місце в сім'ї європейських народів. Зібрані скарби мали стати надійною основою для утвердження національної свідомості народу, ґрунтом для подальшого розвитку його культури, мови, літератури, науки.

Драгоманов переймався проблемою історичної долі українського народу, його культури, прагненням визначити шляхи розвитку України. У процесі виконання цього завдання народилися численні розвідки з політичної історії, літератури і літературного процесу, доповнені прогностичними розвідками про соціально-політичне і культурне майбуття українського народу. Чи не найголовнішими з них є: «Шевченко, українофіли і соціалізм», «Австро-руські спомини», «Листи на Наддніпрянську Україну», «Историческая Польша и великорусская демократия», «Вольный Союз», «Вільна Спілка», «Опыт украинской политико-социальной программы».

Показовою є цитата Михайла Петровича:

«...Треба оглянути нашу історію совокупно в усі її доби... і звернути увагу на участь українців в історії культури європейській... рівняючи її з історією других народів Європи...»

На даному стенді розміщено видання праць Михайла Петровича, його листування та праці про його життя (показати на стенді).

Переходимо до наступного стенду №10. Тут розміщено портрети друзів і соратників Михайла Драгоманова. Це Микола Костомаров, Володимир Антонович, Олена Пчілка, Пантелеймон Куліш, Микола Лисенко, Наталія Кобринська, Іван Франко, Михайло Павлик та інші.

Помер М. Драгоманов 2 червня 1895 р. в Софії. Дружина вченого і син Світозар брали активну участь в українському русі. Його справу продовжила й небога, видатна українська поетеса і політична діячка Леся Українка. Вже наступного року після смерті Драгоманова вона заснувала соціал-демократичний гурток у Києві.

Цитати відомих людей про М. Драгоманова.

1. «...Це була натура ясна... прозора. Глибока щирість і рідкісна чесність душі — це були в нього риси, що впадали в очі. Нічого він не ховав і ні з чим не ховався — його слова та вчинки були достеменним відбитком його душі». Дмитро Овсянико-Куликовський (1853-1920) - літературознавець і мовознавець.

2. « Для України Драгоманов справді був тим «апостолом правди і науки», що його з такою тугою виглядав народ перед смертю Шевченка».

Сергій Єфремов (1876 – 1937/1939) - громадсько-політичний і державний діяч, літературний критик, історик літератури, академік Української Академії Наук (з 1919), дійсний член Наукового Товариства ім. Т. Шевченка у Львові.

3. « Народ, що не шанує своїх великих людей, не варт звання освіченим народом... Драгоманов для нас є чимось більше, як заслуженим чоловіком. Ми в нім шануємо друга, вчителя, провідника... Голос єго був для нас заохотою, осторогою, вказівкою, куди йти, голосом сумління...»

Іван Франко (1856—1916)- український письменник, поет, вчений, публіцист, перекладач, громадський і політичний діяч

4. «М.Драгоманов, що був великим українським душоловом, тримався і в літературі, і в політиці, і в приватному житті тії засади, що «чистое дело требует чистых средств», і тримався її до кінця з великою завзятістю і невмолимістю...» Леся Українка (1871—1913) - українська письменниця, перекладач, культурний діяч.

Зараз ми переходимо до нашого заключного стенду №11.

В лівому кутку стенда знаходиться фото Софійського університету, де в 1889-95 рр. викладав М. Драгоманов. У правому кутку – будинок Драгоманових у Софії, у якому жила Леся Українка в 1894-95 рр.

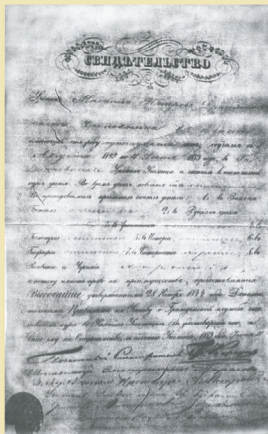
Нижче розміщено титульну сторінку журналу «Народ» з повідомленням про смерть Михайла Драгоманова. Поряд з нею – могила Драгоманова в Болгарії. Знизу розміщено фото пам'ятника на могилі Михайла Петровича у Софії. Поряд - пам'ятник М. Драгоманову біля центрального корпусу НПУ ім. Драгоманова (м. Київ, вул. Пирогова, 9). На останній фотографії зображено Віктора Петровича Андрущенка, ректора нашого університету, на могилі Михайла Петровича Драгоманова.

Із прадавніх часів існує такий вислів — «сіль землі». Ним вшановують лише тих, хто став совістю нації, ким пишаються співвітчизники. Сіллю землі української з повним правом можна назвати й Михайла Петровича Драгоманова. Хоч про нього написана не так багато, як, скажімо, про Богдана Хмельницького, Тараса Шевченка, Михайла Грушевського, а дослідники й досі сперечаються про роль цього діяча у національному відродженні, він, як і вищеназвані особи, — видатна постать у нашій історії, жива душа українського народу з його одвічним прагненням свободи й незалежності.

Михайло Драгоманов з'явився на політичній сцені в складні часи. Національно-демократичні революції, що прокотилися по Європі, засвідчили зростання національної свідомості народів. З розвитком капіталізму в Росії розширилося коло осіб, які брали участь у громадському житті. В Україні ж значна частина селян, що становили більшість нації залишалася неписьменною, а еліта суспільства була майже повністю денаціоналізована. Однак тут помалу почали з'являтися люди, котрі мріяли вивести Україну на широкий шлях цивілізованого розвитку. Одним із тих, хто доклав до цього багато сил, був М. Драгоманов.

Наш університет носить ім'я цього видатного українського діяча. Ми маємо пишатися цим.

ДИТЯЧІ ТА ЮНАЦЬКІ РОКИ М.П.ДРАГОМАНОВА

Свідоцтво Михайла Драгоманова про закінчення Гадяцького повітового училища

1853 р., червня 11.(23) – Свідоцтво М. Драгоманова про закінчення Гадяцького повітового училища¹

СВІДОЦТВО

Учень Михайло Петрів Драгоманов, син чиновника 8 класу, що має від роду одинадцять років, навчався з 1 серпня 1849 по 11 липня 1853 року, в Гадяцькому повітовому училищі і закінчив у ньому повний курс навчання. Під час навчання поведінка була "вразливою". З предметів, що викладалися, виявив успіхи: 1, з закону божого "відмінні", 2, з російської мови "відмінні", 3, з арифметики "відмінні", 4, з геометрії "відмінні", 5, з історії "відмінні", 6, з географії "відмінні", 7, з чистописання "добрі", 8, з малювання та креслення "добрі", – а тому має право на переваги, надані вищайше затвердженими 28 листопада 1844 року додатковими правилами до статуту про цивільну службу тим, що закінчили курс у повітових училищах. На підтвердження чого і дано йому це свідоцтво за печаткою училища. 1853 року, червня 11 дня.

Почесний доглядчак Гр. Корєун
Штанний доглядчак Тарасов
Закоучитель протоієрей Петровський
Вчитель російської мови Єф. Кудрицький
Вчитель математики Шекановський
Вчитель історичних наук М. Бойкевич
Вчитель чистописання, креслення і малювання Новиков

Помітка на звороті: "Свідоцтво Михайлу Петровичу пану Драгоманову 1849 р. [..] р" у 1853 року у Гадячі.

Київський літературно меморіальний музей Леся Українки. Кн. 4725, а-907.
Оригінал. З червоного сурчуча печатка Гадяцького повітового училища.

Навчаючись у Гадяцькому повітовому училищі, Михайло захоплювався античним світом, історією, географією, мовами, виявляючи при цьому інтерес і до математичних наук. І в гімназії, за його свідченнями, особливо старанно вивчав латинську мову, цікавився римською історією. Коли ще навчався у 5 класі гімназії, зацікавився питаннями емансипації селян. У цей час він потрапив під вплив новоого вчителя історії О.Строніна, який дав йому читати О.Герцена та ін., і водночас переконував, що для того, щоб зміцнити в собі звичаї і ліберальні ідеї, треба багато вчитися і читати іноземними мовами історичні і політичні твори. Від О.Строніна Драгоманов дізнався не тільки про ідеї Вольтера, Дідро, Руссо, Монтеск'є, а й про соціалістичні погляди Сен-Сімона, Фур'є та ін. Він познайомив свого учня з творами Марка Вовчка, які поряд з творами Т.Шевченка, були великим збудником критичної думки щодо кріпосницького права. У статті "Два учителя" Драгоманов стверджує, що О.Стронін мав великий вплив на патлаєвську молоддь.

1854 – 1855 рр. – Відомість про успішність учня IV класу Полтавської губерńskiej гімназії М. Драгоманова

За 1854–1855 уч(бовий) рік. Загальні і екзамінаційні відомості про успіхи та поведінку учня Полтавської губерńskiej гімназії.

IV клас – Драгоманов Михайло.

	Серпень	Вересень	Жовтень	Листопад	Грудень	Січень	Лютий	Березень	Квітень	Травень	Червень	Середнє	Сума	Середнє
Закон Б.	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4
Словесність	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4
Математика	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4
Фізика	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4
Хімія	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4
Історія	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4
Географія	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4
Чистописання	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4
Малювання	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4
Середнє	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4
Сума	44	44	44	44	44	44	44	44	44	44	44	44	44	44
Середнє	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4

1856-1857 рр. – Відомість про успішність учня V класу Полтавської губерńskiej гімназії М. Драгоманова²

Загальні і екзамінаційні відомості про успіхи і поведінку учня Полтавської губерńskiej гімназії за 1856–1857 рік.

V клас – Драгоманов Михайло

	Серпень	Вересень	Жовтень	Листопад	Грудень	Січень	Лютий	Березень	Квітень	Травень	Червень	Середнє	Сума	Середнє
Закон Б.	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4
Словесність	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4
Математика	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4
Фізика	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4
Хімія	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4
Історія	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4
Географія	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4
Чистописання	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4
Малювання	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4
Середнє	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4
Сума	44	44	44	44	44	44	44	44	44	44	44	44	44	44
Середнє	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4

1857–1858 рр. – Відомість про успішність учня VI класу Полтавської губерńskiej гімназії М. Драгоманова

Загальні і екзамінаційні відомості про успіхи та поведінку учня Полтавської губерńskiej гімназії за 1857–58 навчаний рік.

VI клас – Драгоманов Михайло

	Закон Божий	Загальна іст.	Релігійно-історія	Матем.	Фізична мова	Французьк. яз.	Загальні іст.	Рос. мов.	Нім. мов.	Профес. науки	Фізика	Хімія	Число балів
Сєр. висновок	3,88	5	5	3	4,17	5	5	3,44	5	3,11	44,73		
За екзменом	5	5	5	4	5	5	5	4	5	4	4,47		
Заг. висновок	4,44	5	5	4	4,06	5	5	3,72	5	3,56	4		

¹ М. Драгоманов був зачислений на другий рік у цьому класі.

² М. Драгоманов був зачислений на другий рік у цьому класі.

М. Бурацький. До гімназіальних літ М. П. Драгоманова. – Україна (Київ). – 1926. – № 2-3. – С. 67.

1858–1859 рр. – Відомість про успішність учня VI класу Полтавської губерńskiej гімназії М. Драгоманова

Книга вступу до лазарету хворих пансіонерів за 1858 рік. Драгоманов Михайло – 711 – 711.

Загальні і екзамінаційні відомості про успіхи і поведінку учня Полтавської гімназії за 1858–9 уч(бовий) рік.

VII клас – Драгоманов Михайло

	Серпень	Вересень	Жовтень	Листопад	Грудень	Січень	Лютий	Березень	Квітень	Травень	Червень	Середнє	Сума	Середнє
Закон Б.	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5
Словесність	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5
Математика	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5
Фізика	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5
Хімія	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5
Історія	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5
Географія	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5
Чистописання	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5
Малювання	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5
Середнє	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5
Сума	55	55	55	55	55	55	55	55	55	55	55	55	55	55
Середнє	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5

1859 р., квітня 1(13). Свідоцтво про звільнення М. Драгоманова з Полтавської губерńskiej гімназії

СВІДОЦТВО

Пред'явник цього, учень VII класу Полтавської гімназії Михайло Драгоманов, син чиновника 8-го класу Петра Драгоманова, вступив до цієї гімназії 27 липня 1853 року, поводи себе добре, навчався до 24 березня 1859 року і виявив успіхи: із закону божого – відмінні, з російської мови, російської словесності – відмінні, з російського законодавства ... з латинської мови – відмінні, з математики – достатні, з природничих наук – відмінні, з історії – відмінні, з географії – добрі, з фізики – достатні, з французької мови – добрі, з німецької мови – добрі, з креслення і малювання.

Винні за проханням його звільнений зовсім із числа учнів Полтавської гімназії й оскільки він не закінчив гімназіального курсу, то й не може користуватися перевагами, наданими тим, хто закінчив з успіхом курс навчання як у гімназії, так і в повітових училищах. На підтвердження чого й дано це свідоцтво йому, Драгоманову, з Полтавської гімназії за належним підписом і з приписаним казенної печатки.

Полтава, Квітня 1 дня 1859 року.

Директор училища Полтавської губернії
Письмоводитель

1859 р., квітня 1(13). Свідоцтво про звільнення М. Драгоманова з Полтавської губерńskiej гімназії

СВІДОЦТВО

Пред'явник цього, учень VII класу Полтавської гімназії Михайло Драгоманов, син чиновника 8-го класу Петра Драгоманова, вступив до цієї гімназії 27 липня 1853 року, поводи себе добре, навчався до 24 березня 1859 року і виявив успіхи: із закону божого – відмінні, з російської мови, російської словесності – відмінні, з російського законодавства ... з латинської мови – відмінні, з математики – достатні, з природничих наук – відмінні, з історії – відмінні, з географії – добрі, з фізики – достатні, з французької мови – добрі, з німецької мови – добрі, з креслення і малювання.

Винні за проханням його звільнений зовсім із числа учнів Полтавської гімназії й оскільки він не закінчив гімназіального курсу, то й не може користуватися перевагами, наданими тим, хто закінчив з успіхом курс навчання як у гімназії, так і в повітових училищах. На підтвердження чого й дано це свідоцтво йому, Драгоманову, з Полтавської гімназії за належним підписом і з приписаним казенної печатки.

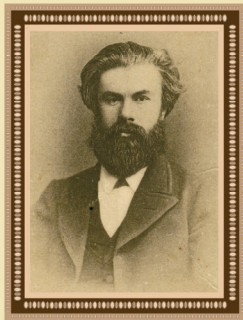
Полтава, Квітня 1 дня 1859 року.

Директор училища Полтавської губернії
Письмоводитель

СТЕНД №3

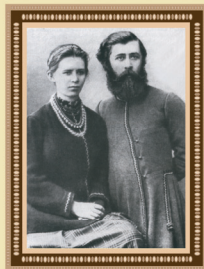
РОДИНА М.П.ДРАГОМАНОВА

Михайло Драгоманов

Дружина М. Драгоманова - Людмила Михайлівна Драгоманова

Леся Українка з братом Михайлом (М.Обачким)

Ольга Петрівна Драгоманова-Косач - сестра М. Драгоманова, мати Лесі Українки

Леся Українка з Адріаною Драгомановою (дочкою М.П. Драгоманова)

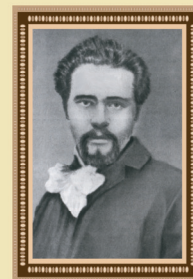
Рада Драгоманова з матір'ю А.М. Драгомановою та з братом Святозаром Драгомановим

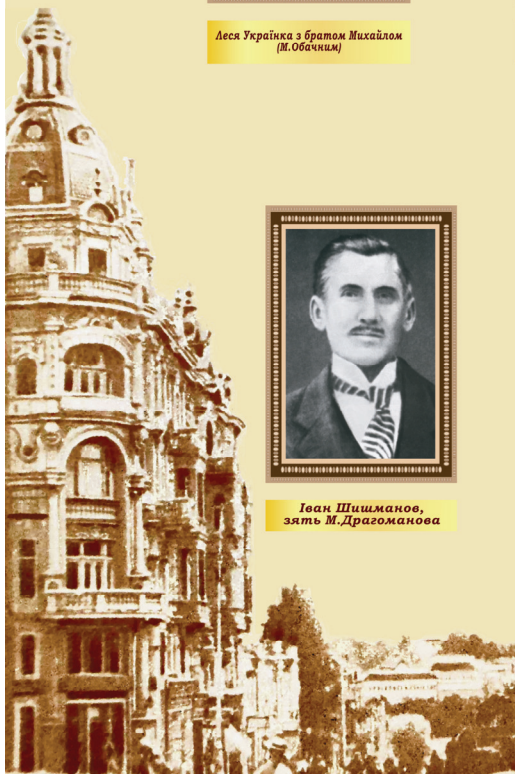
Іван Шциманов, зять М. Драгоманова

Проф. Раїса Петрівна Іванченко (ліворуч), Наталя Степанівна Драгоманова-Вартай (праворуч) - онука М. Драгоманова

Іван Труч, зять М. Драгоманова

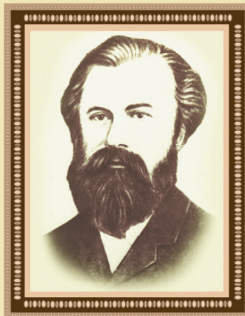

СТЕНД №5

М.П. ДРАГОМАНОВ - ВИКЛАДАЧ ТА НАУКОВЕЦЬ КИЇВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ СВ. ВОЛОДИМИРА

6 березня 1870 р. М. Драгоманову було надано ступінь магістра загальної історії, а 15 вересня того ж року обрано штатним доцентом і відряджено від університету з науковою метою за кордон на два роки. Потім це відрядження було продовжено ще на один рік. Проте тільки після повернення 1873 р. з-за кордону куратор шкільного округу затвердив його на посаді штатного доцента кафедри загальної історії.

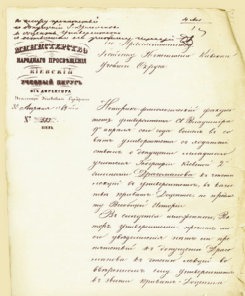
За час наукового відрядження для доосконалення знань з світової історії Драгоманов об'їздив головні центри Німеччини, Австрії, Італії, Чехії. Зиму 1870-1871 років Драгоманов провів у Берліні, де, між іншим, сусідю лекції професора Берлінського університету Теодора Момиєна (давня історія) та Йозана-Густава Дройзена (новітня історія). Потім він через Саксонію виїхав до Праги, а звідти - до Відня. Восени 1871 жие у Гейдельберзі. Зиму 1871-1872 і 1872-1873 роки працював у Римі та Фларенції. Влітку 1872 відряджено Прагу і Відень. Того ж року два місяці мешкав у Шпріху. Дівчі за цей час побував у Львові, де познайомився з представниками української інтелігенції Галичини. Перший безпосередній контакт з галицькою інтелігенцією відбувся у Відні 1871 р. Тоді він познайомився з об'єднанням українських студентів "Січ", яке мало культурницько-розважальницький характер. Під впливом Драгоманова майже всі "січовики" перейняли свою діяльність і звернули увагу на читання серйозної літератури.

Будинок Київського університету, де в 1859-1863 рр. навчався, а в 1864-1875 рр. викладав М. Драгоманов

Диплом кандидата, виданий Михайлові Драгоманову Радою Київського університету св. Володимира

Подання історико-філологічного факультету Університету св. Володимира доплатити виступи молодого викладача географії Київської гімназії М. Драгоманова до читання лекцій в Університеті на посаді приват-доцента 1864 р.

1866 р., грудня 21 (1867 р., січня 2) - Ухвала університету Св. Володимира відрадити М. Драгоманова в Харків для складання іспитів на ступінь магістра загальної історії

Засідання Ради 21 грудня 1866 р.

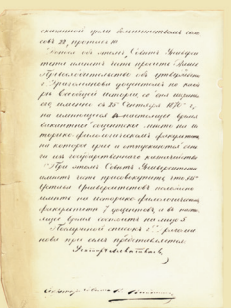
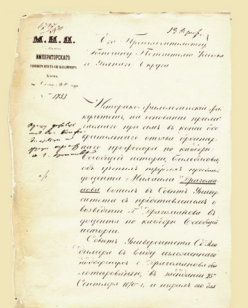
На цьому ж засіданні на підставі висновку Ради університету від 16 початку грудня було підане багатовидавчому питанню про відрядження на два місяці приват-доцента Драгоманова до м. Харкова для складання у тамтешньому університеті іспиту на ступінь магістра загальної історії з виділено йому допомоги 200 руб. сріблом і з спеціальних коштів університету і збереженому скарбничому майну університету утримання.

Після закінчення багатовидавчому вивелися на користь цього питання 18 шарів політичних і 9 негативних.

Ухвалою: просити [раду] номінувати Київського [убогого] [сбору] довідати відрадити приват-доцента Драгоманова у м. Харків терміном на два місяці, рахуючи з початку січня майбутнього 1867 року, для складання у тамтешньому університеті іспиту на ступінь магістра загальної історії, з виділено йому [Драгоманову] понад отримане від [університету] утримання допомоги у 200 руб. сріблом і з спеціальних коштів університету, саме із процентів від університетських капіталів за 1866 рік, а також казенної подорожної на проїзд від м. Києва до м. Харкова і назад.

Помітка: "Для справи".

Державний архів м. Києва. Ф. 16. Оп. 303. Спр. 290. Арх. 5-6 вх. Оригинал. Переказ з російськ.

Затвердження М.П. Драгоманова на посаді доцента кафедри всесвітньої історії. 1870 р.

1869 р., грудня 11 (1870 р., січня 1) - Прохання М. Драгоманова до ректора університету Св. Володимира дозволити виступи дисертацию в історико-філологічному факультеті

Його превосходительству Панові ректору університету Св. Володимира приват-доцента того ж університету Михайла Драгоманова

ПРОХАННЯ

У 1867 р. Вашим превосходительством дозволено мені було читати лекції в історико-філологічному факультеті університету Св. Володимира на ступінь магістра загальної історії, а саме через відсутність на казенному факультеті професора спеціальності загальної історії, а значущий був звернутий для вироблення в інших університетах. У грудні 1867 р. впертий уже перебував на ступінь магістра загальної історії на історико-філологічному факультеті Новоросійського університету і вносив на письмово запитання, запровадити мене факультетом, велике задоволення, на рішення якого додивлююся з притримкою засідання загальному факультету. Для завершення мого вироблення в казенній поліції і захистити дисертацию з обраного мною предмету, Оскільки в даний час Київський університет має організованого професора загальної історії і оскаржував відхід мій до Одеси для захисту там дисертацию прошу би до перерви у читанні лекцій, дозволити мені превосходительством дозволити мені подати дисертацию, що вножитися.

Історико-філологічний факультет тутешнього університету.

М. Драгоманов

1869 р., грудня 1-го, Київ.

Державний архів м. Києва. Ф. 16. Оп. 306. Спр. 118. Арх. 1. Оригинал. Переказ з російськ.

1870 р., лютого 7 (19) - Повіщення ректора університету Св. Володимира вченим Київського університету обертати про захист М. Драгоманова дисертацию на ступінь магістра загальної історії

Кіев. Його превосходительству Панові ректору університету Св. Володимира приват-доцента Михайла Драгоманова

Кандидат історико-філологічного факультету приват-доцент Драгоманов, буде проведено захищати дисертацию на ступінь магістра загальної історії під заголовком "Питання про історичне значення Румської імперії і Таври". Захист відбувся в залі урочистих зборів. Диспут розпочався о 11 годині, і тривав 1 1/2 години.

Ректор О. Мельник

ЦНА України в Києві. Ф. 307. Оп. 36. Спр. 1. Арх. 46. Руміноє. Переказ з російськ.

СТЕНД №6

М.П.ДРАГОМАНОВ У ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ (70-ТІ РОКИ ХІХ СТ.)

1873 р., листопада 28 (грудня 10). – Підписки М. Драгоманова про незалежність до тасмних товариств

ПІДПИСКА

Я, що нижче підписався, даю цю підписку, на підставі примітки до 418-ої ст. III тому зведення цивільних законів (видан. 1857 р.) статуту про службу за визначенням) уряду і 168 ст. XIV тому зведення) законів, того ж видання статуту про попередження і припинення злочинів, в тому, що я не належу належним чином до яких-небудь товариств, і тасмних товариств під якою б назвою вони не існували, як рівно і в тому, що мені оточено, що не тільки член тасмних товариств, прийнятих в такі і в створенні, думи і уряди та ін., за зобов'язанням через клятву чи членство, та які віддали товариства і явили про них, але також і всі без винятку, ті, які зробили співучасниками цих тасмних товариств без всякої форми, кляти і зобов'язання через розмови при зустрічі, поцілюваннях, думках, управлінні чи знанні про ті товариства, зобов'язали довести про це при дачі підписки широким чином усією відповідальністю.

Київська Стара громада. Михайло Драгоманов другий зліва у верхньому ряді. Серпень 1874 р.

1875 р., квітня 4(16) – 6 (28). З журналу для записів надходження на попередню цензуру рукописів ч. 27 квітня "Историческые песни малорусского народа" В. Антоновича та М. Драгоманова

№ по-реєстру	Заголовок книги чи рукопису, тоє	Число сторінок	Вид писемності	Час складання	Розписки роздано	Час позашкільного опрацювання	№ і час видачі книги на випуск за рідом
142	Рукопис під назвою «Историческые песни малорусского народа» частина 2а Антоновича і Драгоманова і передана на заставлення цензури	54 X	Вид Фриша	4а квітня	Розписано 15 жовтня	15 жовтня	№ 714 16 липня

ЦДІА України у м. Києві. Ф. 204. Оп. 1. Спр. 122. Арх. 16. Оригінал. Переклад з російської.

№ 84

1875 р., жовтня 3(15). – Повідомлення про звільнення М. Драгоманова з посади доцента університету Св. Володимира

Осуждена! в кореспонденції з Києва, а за нею й Gazeta Narodowa! донесла, що професор старинної історії в Київському університеті, Михайло Петрович Драгоманов, позбавлений катедри і арештований за те, будучи він був начальником соціалістичного заговору на Україні. Довідку свою з певного жерела, що плані Драгоманова не арештовано, тільки відносять до катедри (до чого мав багато причинитись донос звісного доносника Юзефовича), і то "без об'яснення причин".

Правда (Львів). – 1875. – Ч. 19. – 15(3) жовтня. – С. 784.

1876 р., жовтня 14 (26). – Повідомлення про обрання М. Драгоманова почесним членом товариства "Академічний кружок".

– Існування членів основателів і почесних. Види уступачий на послідньому своєму засіданні 26 (сього) [місяця] іменував членом основателем "Академічного Кружка" товариство Просвіту за подарованим товариству книжки свого видання в ціні над 20 золотих. Крім того, іменував членами почесними "Академічного Кружка" Михайла Петровича Драгоманова, бувшого магістра всеобщої історії при університеті в Києві за прислани в бібліотеку нашого товариства книжки і за його щирі дописи в "Друзі"; Доктора Омелана Огоновського і доктора Олександра Огоновського, професорів при тутьешньому університеті, професора Геміана Медвельського, доктора Євгенія Миронюка, бувшого місцевого товариства ім. Качковського і двох наших селян патріотів: Філаретовського з Тельчого і Корчука з Солонки.

Друг (Львів). – 1876. – 15 жовтня. – С. 319.

1876 р., листопада 15 (27). Повідомлення про присудження М. Драгоманову Уваровської премії за 1-й том "Исторических песен малорусского народа"

– Уваровська премія! Петербурзька Академія наук назначила нашим землякам [підпис] Антоновичови, професорови історії в Київському університеті, і Михайлові П. Драгоманову, магістрови того ж університету, Уваровську премію в сумі 500 рублів за видання звісного дуже цінного дла: "Историческые песни малорусского народа. Том I". Всі дії по мало-і великоруській історії надіслані на конкурс 13, а дістало премію тільки 6. Нотуем сей факт уже хоч би і для того, що в теперішні особливо часи, се свого рода сміливість, що Петербурзька Академія дала русинам-українцям таку премію.

Друг (Львів). – 1876. – 15(27) листопада. – С. 352.

1876 р., грудня 27(1877 р. січня 8). З щотижневої записки Київського губернатора, надісланій міністру внутрішніх справ про збирання студентами університету Св. Володимира грошей на стипендію ім. М. Драгоманова

Панові міністру внутрішніх справ Київського губернатора щотижнева записка 27-го грудня 1876 року № 4499

1. Останнім часом між студентами Київського університету помітіло було яексь хвилювання. Незалежно від випадку з студентами перших двох курсів історико-філологічного факультету, про який має честь згадати у записках від 9 грудня № 4279, що закінчилося тим, що університетським судом хотіли студенти звільнити з університету, п'ять звільнених на один рік і дев'ять студентам пропонувано самим звільнитися на один семестр, між студентами, переважно медичного факультету, і особливо малоросійської партії, було прагнення до виявлення якогось незадоволення. Наскільки відомо, студенти у значній кількості збиралися разів два для якогось наради у квартирах студентів: Дубова, Феня, Зібера, Крикливого і Завельського, що живуть разом на Жилівській вулиці, у будинку Домбровського, але коли це було помічене поліцією, то сходки, як чути, відбувалися в самому приміщенні університету в газетному лекторії і в збірному залі. При цьому з'явилася ніби то безглузда думка зібрати певну суму грошей на утворення стипендії на честь колишнього професора Драгоманова, що перебуває тепер за кордоном, і крайньому разі з цією метою збиралися таємно гроші, але багато розсудливих студентів відмовилося від участі в пожертвах. Крім того, збиралися нібито підписи на якісь то заяви чи протести студентів, що має бути відправлений [підпис] Драгоманову і через його посередництва надрукованим у газеті "Вісник", яка виходить за кордоном. Серед головних керівників цих студентських рухів називають студентів: Цикутзину, Божко-Бажинського, Дрожневича, Дубова, Подреського, медика Волкенштейна, який щойно закінчив курс та інших. З числа цих осіб перший добре відомий місцевій поліції як головний керівник всіх гучних овацій і дрібних заворушень, що часом трапляються в театрі, який був замищений у політичних справах, утримувався в Чернігівській губернії під арештом і знаходився під суворим польцейським наглядом, а останній Волкенштейн теж утримувався в політичних справах під арештом, звільнений на поруки внаслідок подання закладу в тисячу карбованців, їдучи у Сербію і тепер, як чути, бажає одержати місце земського лікаря у Чернігівській або Полтавській губернії. Всі зазначені відомості, що дійшли до мене цілком тасмним шляхом, я вважав за обов'язок водночас повідомити словесно, також почителем Київського губернського жандармського управління, хоча за повну їх вірогідність я поручитися не можу.

Підпис: губернатор (Підпис)

ЦДІА України у м. Києві. Ф. 442. Оп. 826. Спр. 141. Арх. 3-4. Засвідчена копія. Переклад з російської.

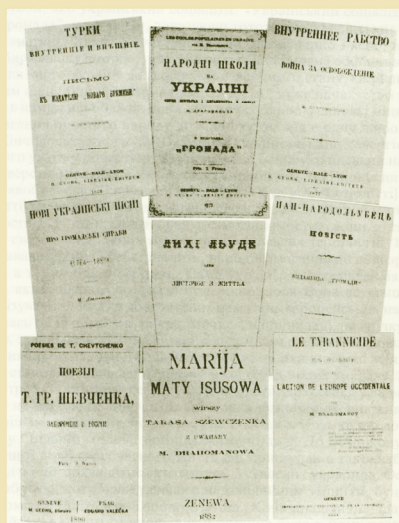
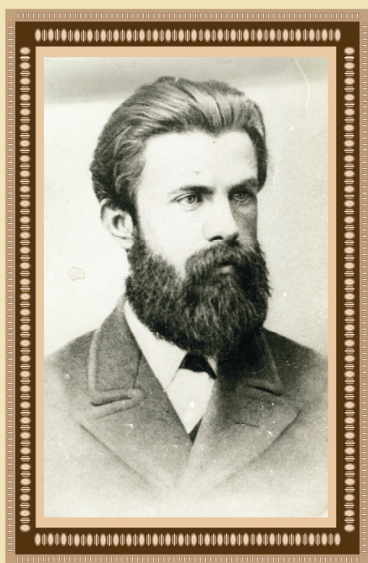
В 1873 році М.П. Драгоманов став одним з найвідоміших членів Південно-Західного відділу Російського географічного товариства і Старої громади. Він переїмає на себе обов'язки редактора газети "Київський телеграф". До співробітництва в газеті були залучені М. Зібер, П. Житецький, Г. Луцький, П. Чубинський, О. Терлецький та інші. Друкувалися матеріали М. Драгоманова на сторінках журналу "Друг", "Київлянин", "Московские ведомости" та ін.

Скоро наслідком постійних доносів на М.П. Драгоманова була санкція самого Олександра II на звільнення його з Університету св. Володимира. Вчений був взятий під суворий поліцейський нагляд з перспективою заслання в одну з віддалених губерній. На початку 1876 року М.П. Драгоманову вдалося одержати закордонний паспорт і виїхати спочатку до Відня, а потім до Женеви.

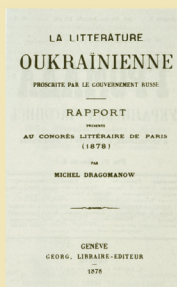

СТЕНД №8

ЖЕНЕВСЬКИЙ ПЕРІОД НАУКОВО-ВИДАВНИЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ М. ДРАГОМАНОВА

Женевські видання М. Драгоманова

1881 р., – Список творів, у т. ч. й М. Драгоманова, що надійшли з-за кордону на ім'я університету Св. Володимира

1. Терроризм і свобода, мурави і корова: ответ на ответ "Голоса". Драгоманов, Женева, 1880.
2. Было бы болото, а черти будут. Его же. Женева. 1880.
3. Громада. Українська збірка, № 4. Женева, 1879 и № 1 1881.
4. Ташкентцы, обратившиеся внутрь. Женева, 1880.
5. Турки внутрішніє и зовнішніє. Письмо к издателю "Нового времени" М. Драгоманова. Женева, 1876.
6. Террористическая борьба. Николай Морозова'. Лондон. 1880.
7. Социалисты украинцы в Австрии. С. Подолинского. Женева. 1880.
8. Ремесла і школи на Україні. С. Подолинского. Женева. 1880.
9. Пан народолобєць. Женева. 1879.
1. Письмо В. Г. Белинского к Н. В. Гоголю с предисловием М. Драгоманова. Женева. 1880.
2. Николай Петрович Зубку. Кодрену. Посвящается честной бессарабской молодежи.
3. Хіба ревуть воли, як ясла повні. Роман з народнього життя П. Мирного та Билика. Женева. 1880.

ЦДА України у Києві. Ф. 442. Оп. 831. Спр. 87. Арк. 3–3об. Рукопис. Копія.

1881 р., квітня 24 (гравня 6). – Лист київського, подільського і волинського генерал-губернатора до генерал-майора П. Черевина з проханням вислати йому збірник "Громади", що видається у Женеві М. Драгомановим

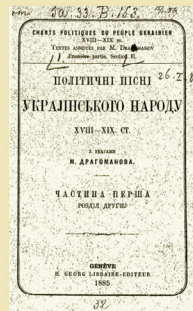
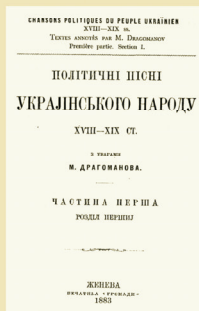
Цяжом конфіденціально
№ 1451
24 квітня 1881 року

Ласкавий пане Пестре-Олександровичу!

Вважаючи корисним мати в себе №№ неперіодичного збірника "Громада", що видається в Женеві за редакцією емігранта Драгоманова та інших, маю честь уклібно просити Ваше превосходительство, чи не визнаєте Ви, ласкавий пане, можливим зробити відповідні розпорядження про надіслання його на мос ім'я через Київську поштову контору, необхідні на це витрати будуть мною повернуті після одержання відомостей про кількість зроблених на переплуту витрат.

Прошу вас, ласкавий пане, прийняти записування у неодмінній моїй пошазі і відданості.

ЦДА України у Києві. Ф. 442. Оп. 826. Спр. 112. Арк. 28, 28 зв. Копія. Переклад: російського.

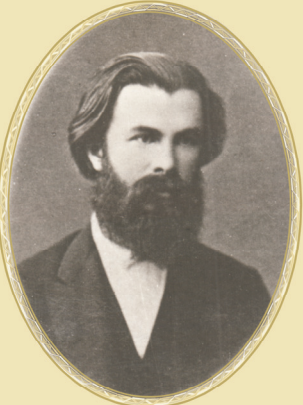

СТЕНД №9

НАУКОВА СПАДЩИНА ТА ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ М.П.ДРАГОМАНОВА

Спадщина М.П.Драгоманова є значною та різноманітною від газетних заміток, до монографічних студій, окремих наукових розвідок. Істотним внеском в історію української культури є "Малорусские народные предания и рассказы" (1876), "Пісні українські пісні про громадські справи" (1881), "Політичні пісні українського народу XVII-XIX ст." (1883-1885).

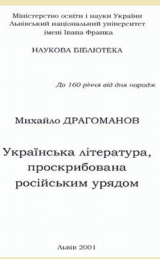
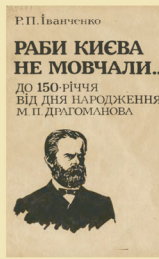
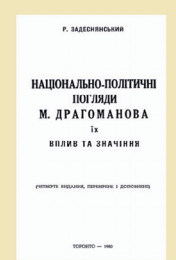
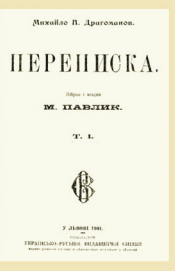
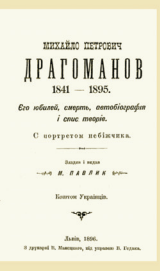
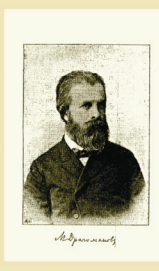
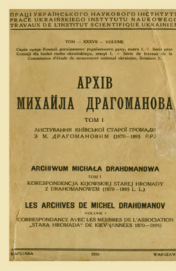
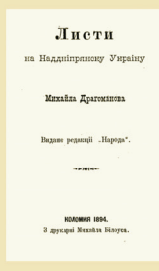
У числі праць, написаних ученим в останні роки життя, виділяються: "Неполітична політика" (1890), "Чужоземні думки про українську справу" (1891), "Піраміди - не просвіта" (1892), "Довіш ауча нової ери" (1893), "Листи на Наддніпрянську Україну" (1893-1894). Окремі, серед багатьох наукових, культурно-освітніх та громадських зацікавлень, Драгоманов все ж перевагу надавав збіркам і публікації усної народної творчості, зокрема історичних та політичних пісень. Наслідком реалізації цієї проблеми стало кілька фундаментальних збірок української народної творчості. У сукупності вони мали перед усім світом завдання про існування великого народу з базатом і славою історією та культурою, засвідчити його історичні права на певне місце в світ європейських народів. Зібрані скарби мали стати надійною основою для утвердження національної самосвідомості народу, ґрунтом для дальшого розвитку його культури, мови, літератури, науки.

Драгоманов переймався проблемою історичної долі українського народу, його культури, прагнення визначити шляхи розвитку України. У процесі виконання цього завдання народилися численні розвідки з політичної історії, історії літератури і літературного процесу, доповнені прогностичними розвідками про соціально-політичне і культурне майбуття українського народу. Чи не найголовнішими з них є: "Шевченко, українофіли і соціалізм", "Австро-руські спомини", "Листи на Наддніпрянську Україну", "Историческая Польша и великорусская демократия", "Вольный Союз" - "Вільна Сілка", "Опыт украинской политико-социальной программы".

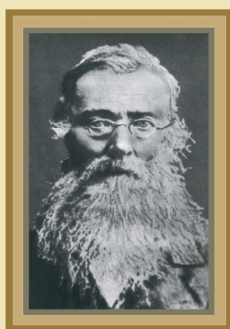
"...Треба оглянути нашу історію совокупно в усі її доби... і звернути увагу на участь українців в історії культури європейській... рівняючи її з історією других народів Європи.."

М.П.Драгоманов

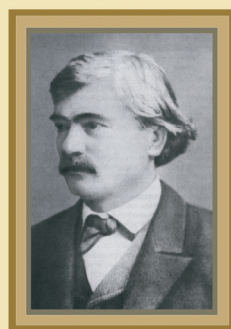

СТЕНД №10

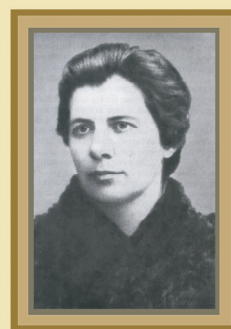
МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ І СОРАТНИКИ

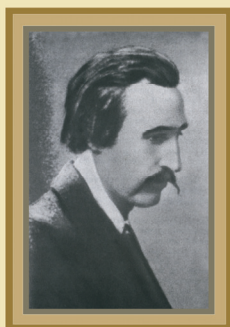
Микола Костомаров

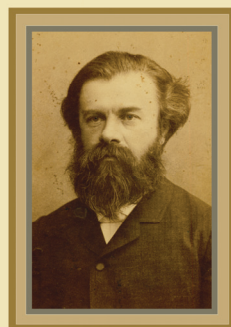
Володимир Антонович

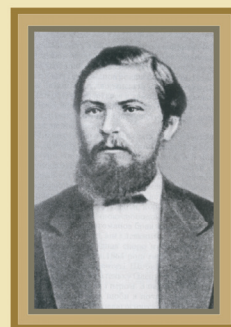
Олена Пчілка

Пантелеймон Куліш

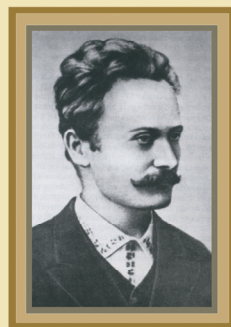
Михайло Драгоманов

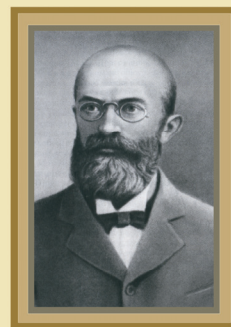
Микола Лисенко

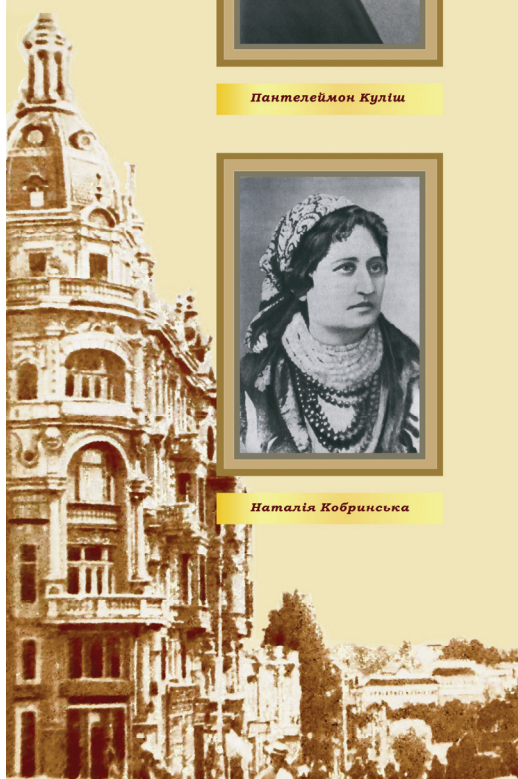
Наталія Кобринська

Іван Франко

Михайло Павлик

СТЕНД №11

УВІКОВІЧЕННЯ ПАМ'ЯТІ МИХАЙЛА ПЕТРОВИЧА ДРАГОМАНОВА

Будинок Софійського університету, де в 1889-1895 роках викладав Михайло Драгоманов (сучасне фото)

Софія. Будинок Драгоманових, у якому жила Леся Українка в 1894-1895 рр.

Титульна сторінка журналу "Народ" з оголошенням про смерть Михайла Драгоманова

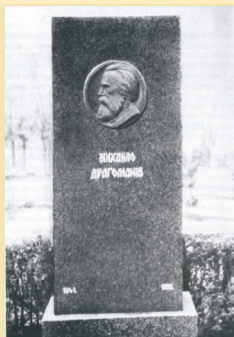

Могила М.Драгоманова в Болгарії

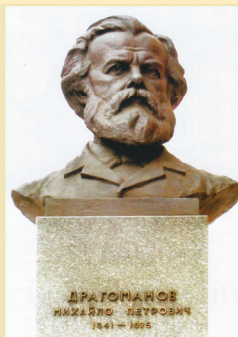
16 грудня 1894 р. друзі й близькі М.Драгоманова емігрували у Львів 30-річчю ювілею його політично-ромадської і літературно-наукової діяльності. На честь Драгоманова було організовано культурно-освітнє товариство "Поступ", яке скликало народне віче. На ньому виступили робітники, селяни, представники інтелігенції і закликали працювати й боротися як Драгоманов. Довгою проведеною виступили І.Франко і М.Павлик. Вітали вчехом і громадського діяча В.Стефанік, Н.Кобрицька, Л.Дуклянович, І.Сандуляк, І.Ковач. Вітальні телеграми на ім'я вояцаря надійшли з Женев, Лондону, Парижа, Софії й з усієї України. Їїх вітали А.Гамба, В.К.Морфіль, А.Леже, М.Шіф, Г.Парі, П.Поліак та ін.

Ювілей М. Драгоманова - це справді було свято своєю собі України. Підвезення підсумків 30-річної нашої і літературної праці Драгоманова стало водночас підвезенням останньої риски в його життя. 8(20) червня 1895 р. перестало битися серце невтомного трудівника. Ще вранці того дня він читав лекцію у Вищій школі. Поховали його в столиці Болгарії Софії. На похоронах була Леся Українка. Мали бути й М.Павлик та І.Франко, але їх затримали на кордоні.

Похован М. Драгоманова перетворився в демонстрацію любові і відданості інтелігенції, студентів і професорів до свого вчителя і соратника. Смерть Драгоманова викликала великий відгомін серед першої громади України, Росії, Болгарії та інших країн.

Пам'ятник на могилі М.Драгоманова у Софії

Пам'ятник М.Драгоманову, встановлений біля центрального корпусу Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова

Ректор НПУ ім. М.П.Драгоманова член-кор. НАН України, академік АПН України, доктор філософських наук, професор В.П.Андрющенко на могилі Михайла Драгоманова

ЗМІСТ

Передмова		3
Націоісторична спадщина Михайла Драгоманова		
Борисенко В.Й.	М.П. Драгоманов як історик	4
Борисенко В.Й.	Оцінка М.П. Драгомановим характеру зв'язків України і Московщини	53
Візер С.О.	Історія України XIII-XVI ст. у науковому доробку М.П. Драгоманова	59
Желєзко А.М.	Українознавча проблематика у творах М. Драгоманова	68
Іванова Л.Г	Михайло Драгоманов про роль козацтва в історії України	73
Іванова Л.Г.	М.Драгоманов про національне питання	94
Телегуз І.О.	Драгоманівські ідеї в діяльності Центральної Ради	107
Суспільно-політичні погляди Михайла Драгоманова		
Борисенко В.Й.	Видатний мислитель і громадський діяч	113
Борисенко В.Й.	М. П. Драгоманов про „монархічний ідеал” в українському визвольному русі XIX ст.	118
Борисенко В.Й.	М.П. Драгоманов і Тимчасова педагогічна школа в Києві у 60-х роках XIX ст.	124
Глизь І.І.	Ідея самоврядування у творчості М.Драгоманова	136
Двірна К.П.	Ліберальні погляди М.П. Драгоманова	148
Двірна К.П.	Людмила Михайлівна Кучинська - дружина та соратник М.П. Драгоманова	156
Телегуз І.О.	Культурно-освітні ідеї М.Драгоманова в контексті формування української нації	167

Сегеда Р.А.	Спроба історичного аналізу соціалістичних поглядів Михайла Драгоманова у праці «Шевченко, українофіли і соціалізм»	172
Використання спадщини Михайла Драгоманова в Інституті історичної освіти		
	Екскурсія по кабінету-музею М.П. Драгоманова	177
	Ілюстрації стендів з кабінету-музею М.П. Драгоманова	194
	Зміст	205

Теоретична спадщина Михайла Драгоманова в сучасних вимірах

**Збірник статей викладачів кафедри історії України
НПУ імені М.П. Драгоманова. – 206 с.**

Підписано до друку . . . 2011 р. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. др. арк. . Обл.-вид. арк.
Наклад прим. Зам. №
Віддруковано з оригіналів.

Видавництво Національного педагогічного університету
імені М.П. Драгоманова. 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9
Свідоцтво про реєстрацію № 1101 від 29.10.2002.
(044) 239-30-26